

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

November 1966

Jaargang 65 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Afl. 11 en 12

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

J. J. TERWEN

*Vincenzo Scamozzi's invloed op de Hollandse architectuur van de
zeventiende eeuw*

Blz. 129

R. MEISCHKE

De vroegste werken van Jacob van Campen

Blz. 131

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

Het landelijke aspect van de vroege hofsteden in Holland

Blz. 146

VINCENZO SCAMOZZI'S INVLOED OP DE HOLLANDSE ARCHITECTUUR VAN DE ZEVENTIENDE EEUW*

DOOR

J. J. TERWEN

Tegen de gebruikelijke volgorde der klassieke orden (toskaans, dorisch, ionisch, korinthisch en composiet) schijnt Jacob van Campen gezondigd te hebben aan het voormalige Stadhuis op de Dam te Amsterdam. Immers daar treft men de composiete orde aan onder de korinthische. De „gebruikelijke” volgorde is echter opzettelijk gewijzigd in het traktaat van V. Scamozzi (*Idea dell' Architettura Universale*, Venetië 1615). Deze plaatst de composiete orde — door hem de romeinse genaamd — tussen de ionische en de korinthische in. Reeds mej. Fremantle had aan het Stadhuis talrijke details naar Scamozzi aangewezen. Nu blijkt dit ook voor het alles-beheersende orde-apparaat te gelden. Er is geen reden dit gebouw nog „palladiaans” te noemen.

Over het al of niet palladiaans karakter van onze klassieke architectuur van de 17de eeuw is overigens al veel te doen geweest. De meeste schrijvers, zoals Vermeulen, Ter Kuile en Pevsner, spraken zich uit voor niet-palladiaans, echter zonder de gebouwen nauwkeurig te vergelijken met de architectuurtraktaten. Sinds echter door F. Barbieri (*Vincenzo Scamozzi*, Vicenza 1952) is gedemonstreerd welke fundamentele tegenstellingen er bestaan tussen Palladio en Scamozzi is het van belang te weten of onze bouwkunst meer onder de invloed van de een of van de ander is tot stand gekomen.

Nauwgezet onderzoek van enige der belangrijkste gebouwen resulteerde in een duidelijk aanwijsbare invloed van Scamozzi, zowel naar detail als naar ruimtelijke conceptie. De Coymanshuizen (Van Campen), met hun opvallende opeenvolging ionisch romeins, moeten hun ietwat toevalig „scamozzisme” te danken hebben aan navolging van Inigo Jones' Banqueting House te Londen. Maar de voormalige paleizen te Honselarsdijk en te Rhenen verraden door de merkwaardige vorm en plaatsing van het hoofdtrappehuis hun voorbeeld: de Villa Verlato van Sca-

mozzi. Evenzeer volgen de eerste echt-classicistische gebouwen zoals het Mauritshuis en het Huis van Huygens Scamozzi's traktaat. Maar in deze periode wordt ook met Vignola en Palladio gewerkt. Van 's-Gravesande's werk in Leiden berust grotendeels op Palladio. De Sebastiaansdoelen in Den Haag en het Accijnshuisje te Amsterdam echter op Vignola. In het laatste geval is, met name in de ingangen, het exemplar zo onbeholpen gevolgd dat de toeschrijving aan Van Campen onhoudbaar wordt.

Pieter Post blijkt ook met Scamozzi te werken. Het huis Ten Bosch, reeds vele malen vruchteloos met Palladio's Villa Capra vergeleken, is direct te verklaren uit Scamozzi's Villa Badoer te Peraga. Het typerende trappehuis van de Villa Verlato figureert nog eens aan het Huis Swanenburg; aan het Stadhuis van Maastricht is in het orde-apparaat wederom Scamozzi gevolgd. Dat het „scamozzisme” na de grootste demonstratie aan het Amsterdamse Stadhuis alles-overheersend zou worden is begrijpelijk. De latere gevels van de grachtenhuizen van Vingboons tonen het duidelijk aan, zoals Herengracht 388 en 412.

Bibliografisch onderzoek steunt het hierboven bereikte resultaat. Tussen 1640 (eerste partiële editie) en 1715 („edizione di Leida”) vindt men 22 Nederlandse vertalingen en bewerkingen van Scamozzi en slechts één uittrekseltje (1642) van Palladio. De uitgave van 1661 verscheen zelfs met origineel illustratiemateriaal, dat door Danckert Danckertsz in Venetië was opgespoord en waaronder zich eerder onuitgegeven illustraties bevonden.

Wat is nu de betekenis van de verwisseling van palladianisme voor scamozzisme? Barbieri heeft aangetoond dat Scamozzi in het geheel geen leerling of navolger van Palladio is. Zijn vorming berust via zijn vader op Serlio. Is Palladio instinctief creatief, zoekend naar schilderachtige clair-obscur-effecten, Scamozzi is de wetenschap-

* Met toestemming van de auteur overgenomen uit

Folia Civitatis, 16 (1962), nr. 10.

pelijk denkende architect, wiens inventies in de eerste plaats rationeel zijn; zij worden gekenmerkt door aristocratische verfijning en voorliefde voor grote zuiverheid. Deze laatste eigenschappen zijn typerend voor het classicisme, Palladio is hiermee vergeleken meer de maniërist.

Heeft nu het Hollandse classicisme, vooral na de creatie van het Stadhuis op de Dam, een zuiver classicistische inslag, te danken aan Scamozzi, dan is deze architectuur om deze reden niet te veroordelen. Huizinga zag het Stadhuis nog als symp-

toom van verval der eigen cultuur en nog vaak wordt „classicisme” pejoratief gebruikt. Onze tegenwoordige waardering is echter wel wat verschoven. Wij zijn eerder geneigd zowel de fantasie van de instinctief scheppende maniërist als het classicisme van de rationalist hun eigen waarde te geven. Beide kunnen tot goede en tot slechte resultaten leiden, tot koekebakkerij of tot dor academisme. Maar daarom behoeft het classicisme toch niet verworpen te worden? Onze voorkeur is gebonden aan tijd en persoon.

SUMMARY

VINCENZO SCAMOZZI'S INFLUENCE ON SEVENTEENTH-CENTURY DUTCH ARCHITECTURE

BY J. J. TERWEN

A study of several of the most important buildings representing the seventeenth-century classical architecture of The Netherlands has shown that their details and spacial conception can be traced to examples given in Scamozzi's *Idea dell'Architettura Universale* and that both van Campen and Post used this book as a guide. After the construction of the former Town Hall

on the Dam in Amsterdam, the dominance of Scamozzi's influence on Dutch architecture was complete. A bibliographical investigation led to the same conclusion. Classicistic architecture of the seventeenth century in the Netherlands must therefore be characterized not as Palladian but as Scamozzian.

DE VROEGSTE WERKEN VAN JACOB VAN CAMPEN

DOOR

R. MEISCHKE

Toen Jacob van Campen kort na 1620 de eerste schreden op het gebied van de bouwkunst zette, neigde de architectuur reeds naar strengere opvattingen. Toch zou het tot 1634 duren eer in enkele belangrijke werken van Van Campen het classicisme in ons land volgroeid was. In dit jaar ontwierp hij de binnenplaats van het Burgerweeshuis te Amsterdam, de gevels van het huis van Huygens in Den Haag, het Mauritshuis eveneens in Den Haag, en vermoedelijk ook de buitenplaats Elswout bij Haarlem. Hij blijkt dan een volleerd architect die de klassieke orden naar het voorbeeld van Scamozzi volledig beheerst, en een nieuwe stijl introduceert die de architectuur van ons land nog lang zal bepalen. Het meesterschap dat Van Campen hier toont, kan slechts zijn ontstaan na de nodige ervaring.

Een der eerste gebouwen die Van Campen ontwierp, zou het huis de Guldewagen te Haarlem kunnen zijn¹. Houbraken vermeldt onder de werken van Van Campen: „De gevel van het huis der heeren Guldewagen, Daar boven op de plint Jachthonden 't Hart najagen”. Het huis de Guldewagen was een oud en vermaard huis in de Grote Houtstraat. Het was in het begin der 17de eeuw bewoond door Jacob Jansz. Guldewagen, die vele functies bekleedde, o.a. als kerkemeester, stadsfabriek en burgemeester. Hij was tevens schilder en kunstminnaar, zijn zoon Jan Jacobsz. Guldewagen wijdde zich geheel aan het schildersambacht. Jacob van Campen zal in dit kunstzinnige milieu geen onbekende zijn geweest.

Na de dood van Jacob Jansz. Guldewagen verkocht zijn weduwe het huis in 1623 aan Cornelis Dircks, die zich evenals de vorige eigenaar naar het huis Guldewagen zou noemen. Hij betrof het huis met zijn jonge vrouw en woonde er tot hij in 1640 een brouwerij aan het Spaarne kocht. Waarschijnlijk heeft de nieuwe eigenaar in 1623 het huis laten verbouwen en van een nieuwe gevel van Van Campen laten voorzien. Meer dan de

regels van Houbraken is er van deze gevel niet bekend.

Een ander vroeg werk vermeldt Ampzing in 1628. Over de schilder Jacob van Campen merkt hij op: „Besiet syn beelden maer int Bosch voor synen hof, En geeft hem eer, en spreeckt van synen lof”². Vermoedelijk zijn hiermee geschilderde beelden in de tuin van zijn Haarlemse huis bedoeld.

De sleutel tot een belangrijker deel van het vroege werk van Van Campen geeft Salomon de Bray in zijn onvolprezen *Architectura Moderna* uit 1631. In dit boek over het werk van Hendrick de Keyser wordt aan het slot het huis Coymans aan de Keizersgracht als werk van Jacob van Campen afgebeeld en beschreven. Nu was dit huis niet het enige bouwwerk dat Balthasar Coymans en zijn naaste bloedverwanten lieten optrekken. Wij mogen aannemen dat na het succes van het grote huis aan de Keizersgracht de jonge Van Campen meer voor dit bouwlustige milieu gewerkt heeft.

Het huis van Coymans aan de Keizersgracht

De grond waarop het huis van Coymans zou verrijzen besloeg twee en een half erf van het derde bouwblok tussen de Heeren- en Keizersgracht. Deze erven waren gelegen op een punt waar de gracht een knik maakt en waren aan de voorzijde 37 voet breed, aan de achterzijde slechts 23½ voet. De erven van dit bouwblok waren reeds in 1615 verkocht, vele waren echter in handen gekomen van speculanten die ze onbebouwd lieten liggen, aangezien de waarde steeg. Het noordelijkste van de erven waarop het huis gebouwd zou worden, was in 1615 aangekocht door de kleermaker Teunis Claesz, die het spoedig overdeed aan Barend Everts Keteltas, een bekend grondspeculant, die ook de beide erven aan de zuidkant bezat. Bij kwijtschelding van 25 april 1617 kwam het twee en een half erf brede grond-

en waarvan de toeschrijving aan Van Campen op stylistische gronden zeer dubieus is.

² Samuel Ampzing, *Beschrijvinge ende lof der stad Haarlem*, Haarlem 1628, 371.

¹ *Jaarb. Haarlem* 1957, 52. Er is m.i. geen reden te veronderstellen dat Houbraken niet dit huis doch het in 1652 gebouwde huis Houtstraat 20 bedoeld heeft, dat nimmer aan de familie Guldewagen heeft behoord

stuk waarop het Coymanshuis gebouwd zou worden in het bezit van Adriaen Thybout, die het op 3 december 1624 verkocht aan Balthasar Coymans de Jonge³. Het was een der weinige erven aan dit deel van de gracht die nog onbebouwd waren gebleven.

De jonge Balthasar Coymans blijkt de opdrachtgever te zijn geweest. Hij was op 11 september 1589 te Hamburg geboren⁴ en op het moment dat de bouwplannen voor het grote huis ontwikkeld werden 35 jaar. Hij was ongehuwd, doch in het nieuwe huis moesten vermoedelijk ook zijn 70-jarige vader Balthasar Coymans, die in het jaar daarvoor weduwnaar was geworden, zijn broer Joan van 22 jaar en een jongere zuster komen te wonen.

De eerste steen van het nieuwe huis werd gelegd op 14 maart 1625, blijkens een gedenksteen in de middenmuur van het huis, die aan de ene zijde een Latijns, aan de andere zijde een Nederlands opschrift draagt. Hier worden de beide broers Balthasar en Joan als opdrachtgevers aangeduid. De vogelvluchtkaart van Balthasar Florisz. uit 1625 toont het huis reeds in voltooide toestand.

De jongste broer Joan trouwde in 1634 met Sophia Trip en kreeg zestien kinderen. Zijn oudere broer Balthasar trouwde eerst in 1641 met Maria Trip, een jongere zuster van Sophia. Uit dit huwelijk sproten zes dochters. Hoewel het huis nu bewoond werd door twee grote gezinnen hebben wij de indruk dat het niet in tweeën gesplitst werd. Ook later werd het grote pand door verschillende takken van de familie gezamenlijk bewoond. In 1759 stierf met een Balthasar Coymans de laatste mannelijke afstammeling van deze familie uit. In 1780 werd het huis betrokken door Mr. Jan Elias Huydecoper van Maarsseveen, wiens familie aan het geslacht van Coymans geparenteerd was. Tot 1867 zou het huis bewoond blijven door de Huydecopers, die het niet meer als vroeger met verscheidene gezinnen tegelijk bevolkten⁵.

Waarschijnlijk heeft Jan Elias Huydecoper het huis dat in het grachtenboek van Caspar Philips nog zijn 17de-eeuwse uiterlijk bewaard heeft, omstreeks 1780 laten verbouwen. De kruiskozijnen maakten toen plaats voor schuiframen. Op de verdieping verdwenen de frontons, doordat de vensters iets werden verhoogd. De vensters van

de bel-etage werden naar beneden verlengd, waardoor de beide ingangspoorten gewijzigd moesten worden. De grootste verandering vond plaats in het basement. Tengevolge van het vervangen van de stenen tweelichtskozijnen door grotere schuifvensters moest de gehele onderverdieping worden gewijzigd en van een nieuwe natuursteenbekleding worden voorzien.

Ook het inwendige onderging wijzigingen die echter moeilijker zijn vast te stellen. In ieder geval werd een nieuwe trap aan de achterzijde van het huis aangebracht. Het koetshuis aan de rechterzijde was nu bij het huis getrokken en op het achtererf waren stallen en bijvertrekken verzezen. Het huis had aldus zijn grootste uitbreiding bereikt en bleef nadien vermoedelijk ongewijzigd, totdat het in 1867 werd ingericht tot H.B.S. De meest ingrijpende wijziging bestond toen uit de verhoging van de zolderverdieping door het aanbrengen van een nieuwe kap, waardoor de attiek werd misvormd. Vermoedelijk werd de gevel in deze tijd gepleisterd. Van 1931 tot 1933 werd de school ingrijpend verbouwd, waarbij het huis van een nieuwe fundering werd voorzien, de achtergevel instortte en de voorgevel werd gerestaureerd⁶.

De indeling van het huis van Coymans

De belangrijkste documenten die ons kunnen inlichten over de oorspronkelijke indeling van het huis zijn de plattegrond van het onderhuis uit de *Architectura Moderna* (afb. 1) en de opmeting van het huis uit 1867 toen het moest worden ingericht tot H.B.S. (fig. 1). Deze tekening geeft de indeling weer, waarin het pand gebracht werd na de verbouwing aan het eind van de 18de eeuw.

In het onderhuis blijkt weinig te zijn veranderd, alleen de trap is naar achteren verlegd. De hoofdverdieping heeft op de tekening van 1867 een indeling die weinig te maken heeft met die van het onderhuis. De structuur van het huis, — twee beuken evenwijdig aan de gracht —, valt hier duidelijker te herkennen. Het blijkt dat de linkermuur van de gang in het onderhuis, boven geheel ontbreekt. De muur rechts van de gang deelt het huis in twee helften en is van meer betekenis. Wij vinden hem terug op de verdieping en de zolder. Op de hoofdverdieping wordt deze muur door het voorhuis doorbroken. Hier rijst

³ Mededeling dr. L. Jansen, Dienst Publieke Werken Amsterdam.

⁴ E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam*, II, Am-

sterdam 1963, 762.

⁵ J. F. L. de Balbian Verster, „Het huys van Coymans”, *Maandbl. Amstelodamum*, 16 (1929), 30.

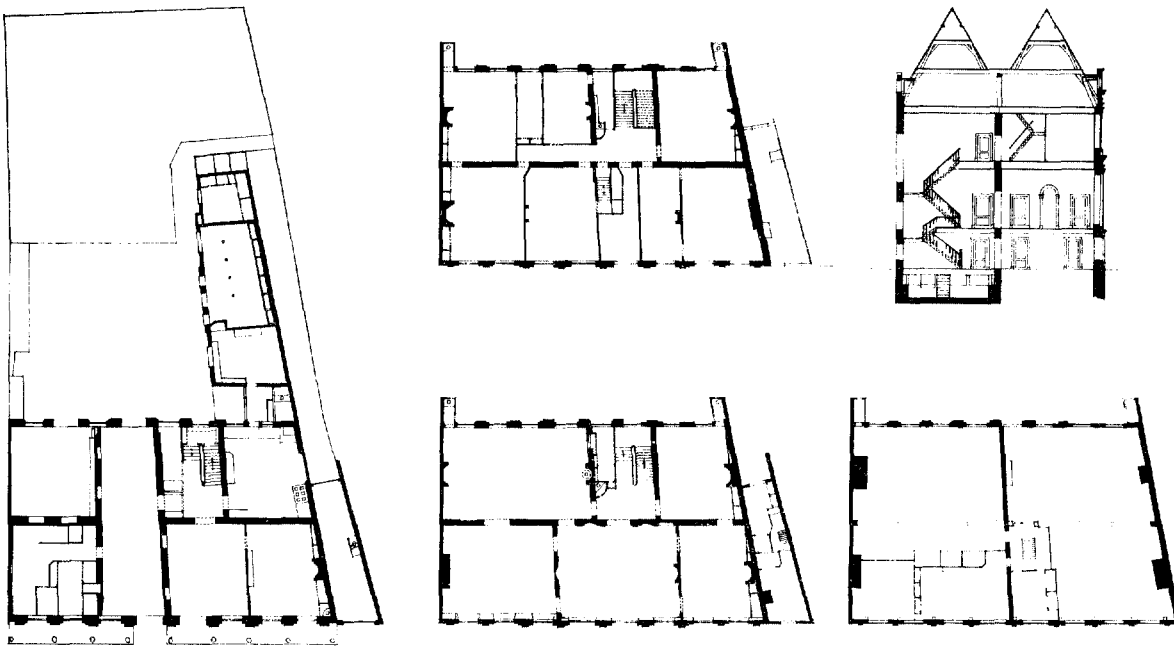

Fig. 1. Amsterdam, Keizersgracht 177, Huis van Coymans. Opmeting uit 1867, voor de inrichting tot H.B.S. Dienst Publieke Werken. Kopie Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Schaal 1 : 600.

de vraag of dit voorhuis altijd drie vensters breed is geweest of dat het bij de verbouwing aan het einde van de 18de eeuw is vergroot (fig. 2).

De indeling van het huis die wij in hoofdzaak kennen, past geheel in het beeld van het grote Amsterdamse huis. Bij de dubbele huizen vinden wij steeds een muur loodrecht op de voorgevel die het huis in twee helften deelt. Hoewel deze muur aan de voorzijde soms enigszins verspringt om een deur of raam in het midden van de voorgevel te kunnen plaatsen, is hij toch steeds aanwezig. Bij de zeer grote dubbele huizen zoals dat van Bartholotti en van Coymans waren deze twee helften zo breed dat ze niet door balken te overspannen waren. De balken droegen dan in de voor- en achtergevel en in een middenmuur waardoor een tweebeukige aanleg ontstond met de daken evenwijdig aan de straat. Zelfs de grootste grachtenhuizen die door hun grote breedte waren aangewezen op een bouwwijze met de nokken evenwijdig aan de straat, behielden inwendig de indeling in twee helften die zo kenmerkend is

voor het dubbele grachtenhuis. De ene helft bevatte het woongedeelte, de andere de representatieve vertrekken ⁷.

Bij het Coymanshuis is deze aanleg duidelijk waarneembaar. In het onderhuis vinden wij rechts het huisgedeelte met voorhuis, keuken en opkamer, links twee extra kamers en een gang, die herinnert aan de gang naast het huis. Op de belage vinden wij in het rechterdeel het voorhuis met trap en drie kleinere woonkamers, links liggen de grote statievertrekken.

Normaal voor het Amsterdamse grachtenhuis is ook de lage zolderverdieping onder de kap, hier uitgewerkt als attiek. Zeldzamer is het gelijkstraatse onderhuis, waardoor men het huis binnenkomt. Bij de grote grachtenhuizen werd dit toen nog niet toegepast, omdat de kelders steeds als afzonderlijke pakkelders in gebruik waren. Bij kleinere huizen die geheel voor bewoning dienden, zoals op het Begijnhof, komt een gelijkstraats gelegen onderhuis waarin zich ook de ingang bevindt, in de 16de eeuw voor. In

⁶ J. F. L. de Balbian Verster, „Het huys van Coymans”, *Maandbl. Amstelodamum*, 20 (1933), 97. A. A. Kok, *Amsterdamse woonhuizen*, Amsterdam

1941, 82.

⁷ *Maandbl. Amstelodamum* 45 (1958), 89; *Bulletin K.N.O.B.*, 64 (1965), 66.

Amsterdam en omgeving vertonen enkele openbare gebouwen deze bouwwijze zoals het in 1617 bij de Munttoren gebouwde wachthuisje en het raadhuisje van Graft uit 1613 ten noorden van de stad.

Andere vroege voorbeelden van het gelijkstraatse onderhuis toonde het Waleweeshuis aan de Laurierstraat uit 1630⁸ en het brede huis dat door Pieter de Keyser kort voor 1640 aan de Brouwersgracht werd gebouwd⁹.

Wanneer wij de indeling van het huis van Coymans analyseren dan blijken zowel de plattegrond als de opbouw te wortelen in de Amsterdamse bouwtradities. Waarschijnlijk heeft Balthasar Coymans een Amsterdamse bouwmeester de opdracht gegeven een huis te ontwerpen en heeft „zynen zeer ghemeensamen vriendt” de bouwkunstlievende Cornelis van Campen de bouwplannen gezien en weten te bereiken dat zijn jonge neef de schilder Jacob van Campen een modernere voorgevel mocht ontwerpen¹⁰.

De gevel van Jacob van Campen

Tussen de voor- en achtergevel van het huis op de Keizersgracht bestaat een zekere relatie. Zij bezitten hetzelfde stramien en de achtergevel kan gelden als een eenvoudige ondergrond voor de pilasterarchitectuur van de voorzijde. Wij zullen daarom eerst aandacht aan de achtergevel besteden.

De achtergevel is na de instorting in 1931 geheel vernieuwd. Wij bezitten een summere opmeting uit het jaar daarvoor. Bovendien geven de plattegronden enige aanwijzingen over de indeling van deze gevel. De achtergevel heeft per verdieping acht vensters, waarvan de twee middelste het breedste zijn en gevat zijn in een vooruitspringende middenpartij. De kaart van Balthasar Florisz. wijst uit dat deze bekroond wordt door een geveltop. Aan weerszijden van de gevel zijn brede penanten waartegen uitgebouwde toilotten zijn geplaatst (fig. 2).

De beide brede ramen in het middendeel van de achtergevel zijn voor de gevelcompositie niet nodig en komen ook niet voort uit de plattegrond. Integendeel, zij zijn in de vertrekken eerder storend dan aangenaam. Zij zijn alleen te ver-

klaren als een herhaling van de voorgevel waar de twee bredere middentraveeën door de poorten in het onderhuis veroorzaakt schijnen. De topgevel boven de middenpartij en de sterke verticale geleiding vinden wij in de voorgevel niet terug. Wij veronderstellen dan ook dat de achtergevel gedacht is als tegenhanger van een ouder ontwerp van de voorgevel dat een middentop en een meer verticale structuur vertoonde. Wij zouden ons dit eerste ontwerp kunnen voorstellen als een breed grachtenhuis met middentop, zoals de gevel van het huis Bartholotti of van het jongere huis van Pieter de Keyser op de Brouwersgracht. Wanneer men van de gevel van het huis Bartholotti de top afneemt, de barokke cornissen van de kroonlijst weglaat, het teveel aan detail verwijderd, de ingang in het verhoogde onderhuis plaatst, is men reeds zeer dicht bij de gevel van het huis van Coymans.

In ieder geval leert de achtergevel ons van welk stramien Van Campen moest uitgaan toen hij de voorgevel ontwierp. De acht vensters, het penant in het midden met de twee brede traveeën aan weerszijden alsmede de brede zijpenanten waren vermoedelijk gegeven zaken.

Hoe Van Campen op dit gegeven stramien de gevel uitwerkte, zullen wij thans onderzoeken (afb. 1).

De traveemaat waarvan hij is uitgegaan, de hartafstand van de pilasters, bedraagt 10 Amsterdamse voet¹¹. De beide middentraveeën waarin de poorten zijn geplaatst zijn twaalf voet breed. De breedte van de pilasters van de ionische orde van de hoofdverdieping is twee voet. Aan de traveeën ter weerszijden van de vooruitspringende middenpartij is een halve pilaster van één voet breedte toegevoegd.

De neuslijst van de bovenste orde bevindt zich thans ruim $49\frac{3}{4}$ voet boven het straatpeil. Wij vermoeden dat dit straatpeil vroeger ca. 6 cm lager heeft gelegen, zodat men is uitgegaan van een hoogtemaat van 50 voet. Toch is dit waarschijnlijk niet de maat die de gevelcompositie heeft bepaald. De orde-architectuur begon niet op de grond doch op een thans verdwenen plint dat uit de tekening van de Bray gemeten ca. $3\frac{1}{2}$ voet hoog was. De hoogte van de pilasterarchitectuur van bovenkant plint tot de neuslijst van de bovenste orde, bedraagt dan ongeveer $46\frac{1}{2}$ voet, hetgeen vrijwel de helft van de gevellengte is, die $2\frac{1}{2} \times 37$ voet =

alleen de voorgevel ontwierp. Nu vaststaat dat huis en gevel gelijk gebouwd zijn, lijkt het onwaarschijnlijk dat een andere bouwmeester een traditioneel Amsterdams huis achter een gevelontwerp van Van Campen projecteerde.

¹¹ De maten van de gevel zijn ontleend aan de zeer

⁸ O. Dapper, *Historische beschrijving der stad Amsterdam*, Amsterdam 1663, 421.

⁹ Brouwersgracht 132-134, afgebeeld in het *Grachtenboek* van Caspar Philips; *Bijdragen Bisdom Haarlem*, 64 (1957), 261; *Oud Holland*, 22 (1904), 78.

¹⁰ De Bray vermeldt uitdrukkelijk dat Van Campen

92½ voet bedraagt. De totale gevelarchitectuur beslaat derhalve twee vierkanten. De vooruitspringende middenpartij is gemeten tussen de buitenkanten van de ionische pilasters van de hoofdverdieping 46 voet breed, zodat de middenpartij op zich ook een vierkant vormt.

De hoogtematen van de beide pilasterorden blijken bij nameting de volgende te zijn: de ionische pilasters van de hoofdverdieping zijn 2 voet breed en 17 voet hoog; de kroonlijst erboven meet 3¾ voet. Onder de pilasters van de tweede orde is een sokkel van 1 voet, terwijl de pilasters 1½ bij 14 voet meten. De tweede kroonlijst is 3 voet hoog. Van de attiek daarboven is de 1½ voet hoge sokkel bewaard gebleven. De totale hoogte ervan bedroeg volgens de opmeting van 1867 precies 6 voet. De hoogte van het basement is niet meer vast te stellen. Indien de plintlijst 3½ voet hoog is geweest, zou er voor het basement 7½ voet overblijven, hetgeen zeer veel is.

Bij de gevonden verhoudingen moeten wij nader stilstaan. Zij zijn niet ontleend aan het veelvuldig in ons land gebruikte boek van Serlio, dat ook de grondslag vormde voor de ordeboeken van Vredeman de Vries. Ook niet aan een moderner boek als Vignola, doch aan het voorbeeldenboek van Palladio. Niet het eerste boek dat de afmetingen van de zuilen geeft werd gekozen, doch het tweede, waarin de voorbeelden van Palladio's architectuur staan en waarin de afmetingen in voetenmaat staan ingeschreven. De maten van de bovenste orde zijn ontleend aan de derde (korinthische) orde van het ontwerp voor een atrium in een particulier paleis¹². De pilasters van de eerste (dorische) en de tweede (ionische) orde zijn daar resp. 18 en 16 voet hoog. Voor het huis van Coymans dat een orde minder heeft, koos Van Campen het gemiddelde, namelijk 17 voet. Deze hoogte gebruikte Palladio vaak bij de ionische orde. Bij de afbeelding op kleine schaal van het Palazzo Chiericati geeft hij voor de ionische orde 17 x 2 voet en lijsthoogte 3½. Op de detailbladen vindt men 18 x 2 en lijsthoogte 3¾¹³.

Hoewel de hoofdmaten onmiskenbaar ontleend zijn aan het tweede boek van Palladio, is bij de detaillering overwegend Scamozzi gevolgd. De attische basementen en het kapiteel van de ionische orde zijn naar de gebruikelijke vormen van Serlio, Vignola of Palladio. De architraaf van het hoofdgestel is naar Scamozzi. Het kroonlijstprofiel eveneens, doch hier is niet het profiel van

de ionische orde gekozen, doch dat van de dorische, waardoor de hoofddruk van de lijst zich meer bij die van Serlio aansluit. De tweede orde heeft weer het normale attische basement. De keuze van het kapiteel, composiet in plaats van korinthisch, gaat duidelijk terug op Scamozzi. De bijbehorende kroonlijst is geproportioneerd en gedetailleerd volgens Scamozzi. Hier is echter niet de lijst behorend bij de compositie orde gekozen, doch die welke bij de korinthische orde behoort (fig. 2).

In het toepassen van de ordeboeken van Palladio en Scamozzi is het nieuwe van deze gevel gelegen, die in hoofdzaak bepaald was door een in alle opzichten Amsterdams huis. Het huis van Coymans betekent meer een ombuigen van een bestaande ontwikkeling in een vereenvoudigde moderne vorm, dan een nieuw begin van een classicisme dat uit andere landen op de Nederlandse bodem zou zijn overgeplaatst.

De buitenplaatsen van de familie Coymans

Direct na de voltooiing van het grote huis aan de Keizersgracht gaat Balthasar Coymans er toe over een buitenplaats te stichten. In 1627 koopt hij uitgestrekte gronden aan in de duinstreek tussen Beverwijk en Wijk aan Zee, waarop hij het huis Westerhout laat bouwen¹⁴. Dit huis, dat in 1825 werd gesloopt, is slechts bekend uit een gravure in het *Zegepraalent Kennemerlant*. Hoe summier deze gravure het huis ook weergeeft, toch blijkt eruit dat het uit twee delen bestaat: een groot vierkant hoofdgebouw waartegen aan de rechterzijde een vleugel aansluit, die ouder schijnt. Wij vermoeden dat dit rechtse deel het in 1627 gestichte huis is dat dan zeer eenvoudig van opzet kan zijn geweest.

Misschien was de lust tot het aanleggen van een buitenplaats bij Balthasar Coymans gestimuleerd door zijn zwager Joan Huydecoper, die in 1624 gehuwd was met Maria Coymans. Joan Huydecoper verbouwde van 1626 tot 1628 de aan zijn moeder toebehorende hofstede Goudehoeff aan de Vecht bij Maarssen tot de buitenplaats Goudesteyn¹⁵. Dit huis werd in 1756 door een geheel nieuw vervangen en is ons alleen uit afbeeldingen bekend. Ook dit huis was zeer een-

nauwkeurige metingen van de gevel in mei 1943, door de Dienst Publieke Werken te Amsterdam verricht.

¹² Andrea Palladio, *I Quattro libri dell' Architettura*, II, Venetië 1570, 32.

¹³ A. Palladio, *o.c.*, 6 en 7.

¹⁴ H. J. J. Scholtens, *Uit het verleden van midden-*

Kennemerland, Den Haag 1947, 214, 209 en 263.

¹⁵ Handschrift Joan Huydecoper, Rijksarchief Utrecht. Archief Huydecoper no. 109. Dit is in hoofdzaak een kasboek met enkele aantekeningen van persoonlijke aard: Fol. 15v onder de rubriek „Goudesteyn” o.m. de volgende posten: „anno 1626 den 1 April getimmerd

voudig. De kostbare stenen poort, die in 1627 aan de Vecht werd gebouwd, is een ontwerp van betekenis, dat door Jacob van Campen vervaardigd kan zijn. De strakke architectonische opvatting past geheel in zijn werk; de beide bekronende ijzeren korven zullen later in volkomen dezelfde vorm bij het huis van Huygens worden toegepast. De rechthoekige verhoogde middenpartij met balustrade, die in de plaats kwam van de traditionele middentop, is eveneens een modern element, dat door Van Campen geïntroduceerd kan zijn. Zij kan ontleend zijn aan het boek van Rubens over de paleizen van Genua, dat in 1621 verschenen was. In dit verband is opmerkelijk dat Joan Huydecoper die vrijwel geen boeken aanschafte, vlak voor de vernieuwing van Goudesteyn en voor de „timmerasi rontom den Hof” van zijn huis aan de Lauriergracht in september 1627 de volgende uitgave boekt: „de huysen van Italiën in print kosten 9 gulden”. De lust tot het navolgen van Italiaanse voorbeelden leefde niet alleen bij de architecten, doch ook bij de opdrachtgevers.

Belangrijker dan Goudesteyn was het huis Ten Bosch, dat in de onmiddellijke omgeving en in hetzelfde jaar gebouwd werd door Pieter Belten en Constantina Coymans. Het huis Ten Bosch, gelegen aan de oostzijde van de Vecht tegenover het oude kasteel ter Meer te Maarssen, was een oud goed dat omstreeks 1600 in verschillende delen uiteenviel. Op 17 november 1627 kocht Pieter Belten het deel waar het oude huis had gestaan¹⁶. Reeds het volgende jaar liet hij er een geheel nieuw huis bouwen. Pieter Belten was op 8 januari 1606 geboren als zoon van de uit Antwerpen afkomstige koopman Pieter Belten en Levina Caluwaert. Hij was opgegroeid te Amsterdam in de Breestraat, in het huis dat later aan Rembrandt zou toebehoren¹⁷. Kort na de dood van zijn vader huwde hij op 22 juni 1627 de twintig jaar oude Constantina Coymans¹⁸. Pieter Belten moet omstreeks 1640 zijn gestorven. Constantina Coymans trad in 1641 te Utrecht in het huwelijk met Borre van Amerongen. Zij sterft in 1672 na haar tweede echtgenoot nog negen jaar te hebben overleefd. De bewoners van het huis

een nuywe koocken en de kaemer vernuiet kost saemen 1019 (gulden); den 12 September 1626 gemaectt een steene brug en de sloot verleyt 223 (gulden), anno 1627 gemaectt een steene poort 253 (gulden). Fol. 18 onder de rubriek „Timmerasie op Goudesteyn anno 1628 begonnen den 13 februari”: „het nuwe huys volgens het besteck en teekening heeft frans mersen timmerman aengenoomen te maecken altemael voor 2250

Ten Bosch uit het einde der 17de eeuw zijn onbekend.

Het huis Ten Bosch komt in 1708 in het bezit van Dirk Cromhout¹⁹. In 1717 vererft het op zijn zoon Godefridus Cromhout, later heer van de Werve en Ankeveen. Vermoedelijk heeft deze het huis enigszins gemoderniseerd. Waarschijnlijk werd toen aan de achterzijde de uitgebouwde koepelkamer toegevoegd en aan de voorzijde een nieuw monumentaal inrijhek gemaakt. Na de dood van de laatste telg van het rijke geslacht Cromhout viel het goed in 1765 uiteen. Het grootste deel werd opgekocht door David Periera, de eigenaar van de naastgelegen buitenplaats Luxemburg. Hij verkocht het huis met naaste omgeving aan een zijner verwanten, David de Abraham Levy, die in 1779 sterft.

Van 1780 tot 1816 was het huis eigendom van het echtpaar Jan Berend Bicker Jan Berendsz en Johanna Maria Bicker Hop. Zij noemden de plaats Moins et Content en bouwden een theekoepel aan de Vecht. Of het bakstenen huis toen werd gepleisterd, waardoor het een typisch 19de-eeuws karakter kreeg, of dat de volgende eigenaar, de Amsterdamse makelaar Jan Buys, dat deed, is onbekend. Deze had het huis bij de openbare verkoping in 1816 zeer voordelig gekocht en sleet er zijn laatste jaren. Toen Lutgers het huis in 1836 tekende, woonde hij er nog. Hij was de laatste Amsterdamse eigenaar van het huis dat na zijn dood in 1839 verkocht werd aan Martinus Hartevelt.

Van 1846 tot 1855 was het huis in het bezit van Mr. J. H. F. van Eyck, de heer van Oostbroek en de Bildt. Daarna ging het in eigendom over aan I. J. van der Helm, notaris te Maarssen en in 1922 wordt het huis door de gemeente Maarssen aangekocht met het doel het in te richten als raadhuys. Bij de inrichting tot raadhuys in 1924, was het een winstpunt dat de latere onderverdeling van de grote zaal werd weggenomen en de beschilderde zoldering vrijkwam. Een verlies was het grotendeels slopen van de muur tussen keuken en bijkeuken²⁰. In 1937 werd een kleine kamer aan de noordzijde gesloopt om plaats te maken voor een kluis. De

en soo hy wel naer behooren maeckt sal hem 50 gulden schencken . . .” Hierna volgen enkele posten over de afwerking waaruit blijkt dat het huis voor de zomer gereed was. Opvallend is de post „noch de pannen blau te schilderen 22 (gulden)”. Op de schilderijen van de kamers komen wij nog terug.

¹⁶ *Nijsterlake Jaarboek* 1913, blz. 19.

¹⁷ R. Meischke, „Het Rembrandthuis”, *Jaarb. Am-*

ouderdom van dit vertrek, dat wellicht tot de oorspronkelijke aanleg heeft behoord, is daardoor niet meer vast te stellen.

Na de oorlog was het gebouw als raadhuis te klein. Nadat in 1954 nog een uitbreiding werd overwogen, kocht men het huis Goudesteyn aan en verbouwde dit tot raadhuis. Het huis Ten Bosch werd in 1962 openbaar verkocht met de verplichting tot restauratie en bewoning. Op 25 mei 1962 besloot de gemeenteraad van Maarssen het huis te verkopen aan de Utrechtse antiquair J. Gieling die de beste gegadigde leek. De heer Gieling nam de restauratie onmiddellijk ter hand en bracht een volledig eerherstel van het huis tot stand. De aanbouwen aan de noordzijde o.a. de grote kluis, werden gesloopt, de muur tussen keuken en bijkeuken werd hersteld, het jongere dak van de koepelkamer aan de achterzijde werd door een plat vervangen. In de vensters werd een eenvoudige roede-verdeling aangebracht. Het bovenlicht van het ingangsportaal in de voorgevel scheen een latere toevoeging en werd weggenomen, waarschijnlijk echter ten onrechte.

De beschilderde zolderingen van Antoni Hendricks

De grote ontdekking van deze restauratie waren de beschilderde zolderingen in de beide zijkamers en de kamer boven het voorhuis die achter het stucwerk, zachtboard of verf verborgen waren. Deze ontdekking verhoogde het aantal geschilderde plafonds van drie tot zes stuks.

Het is een bijzonder geluk dat de naam van de schilder bekend is. Op de eerste balk van de grote zaal zien wij twee leeuwen die een doek houden, waarin de naam Antoni Hendricks voorkomt, daarboven hangt het wapen van Zuylen met ernaast het jaartal 1629.

Antoni Hendricks was uit Bremen afkomstig en had zich omstreeks 1611 te Amsterdam gevestigd, waar hij tot zijn dood in 1635 werkzaam bleef²¹. In 1615 huwde hij met Sara Raeds, geboren te Brussel in 1580 en weduwe van Willem Roelofs, huistimmerman, overleden te Guinea. In het ouderlijk consent voor dit huwelijk tekent

zijn vader als Hendricus Izelburgh pre. te Bremen. In 1618 huwde Antoni Hendricks na de dood van zijn eerste vrouw voor de tweede maal. Hij woonde toen reeds in de Bethanienstraat, vanwaar hij op 13 juni 1635 in de Oude Kerk begraven wordt. In enkele acten wordt hij aangeduid als kamerschilder.

In Amsterdam bleef weinig van zijn werk bewaard. Eerst onlangs is in een aanbouw van de Oude Kerk een beschilderde zoldering ontdekt, die bladranken en vogels toont, een deel van een signatuur Anto... en het jaartal 1628 draagt. De schilderijen die in 1632 in de tot Atheneum verbouwde Agnietenkapel werden aangebracht, zouden van Antoni Hendricks kunnen zijn²². Dat deze kamerschilder een bekend man was, blijkt ook uit een zolderschildering te Gouda in het pand Westerhaven 65. Deze schildering die opgebouwd is uit bladranken en vogels, is gesigneerd Antoni Hendricks 1630. In het raadhuis van Alkmaar bevindt zich een zoldering beschilderd met bladranken en vogels in de trant van Hendricks, niet gesigneerd doch gedateerd 1634.

Ook op de buitenplaatsen van de Amsterdammers was Antoni Hendricks werkzaam. Joan Huydecoper laat hem het nieuwe Goudesteyn verfraaien.

De post die hierop betrekking heeft, komt in het kasboek van Huydecoper twee maal voor²³ „noch den 10 April 1629 aen meester Antoni schilder voor het huys van binnen te schilderen 155 (gulden)”; „noch meester Antoni van solders te schilderen 155 (gulden)”. In het aantekenboek van Huydecoper komen nog meer posten over Hendricks voor. Onder „memoriaal 1629” vinden wij een doorgehaalde post „den 22 maart meester Antoni Schilder plant gegeven 20 gulden” met daaronder „het huysken van Pieter hovenier” zonder bedrag²⁴. Deze rubriek is niet verder voortgezet. Misschien was deze 20 gulden een voorschot of eerste termijn voor het werk op Goudesteyn dat in april geheel werd afgerekend. In de jaarrekening van 1629 komt echter onder 27 juni de volgende post voor „aen meester Antoni voor de deuren te schilderen 18 gulden”²⁵. Waarschijnlijk heeft deze laatste post betrekking op het stadhuis van Huydecoper aan de Lauriergracht, waar in dat jaar een „timmerasi rontom den

stelodamum 48 (1956), 1.

¹⁸ J. E. Elias, *o.c.*, 764.

¹⁹ Mej. K. Fremantle was zo vriendelijk mij de excerpten die zij uit de grondpapieren van het huis Ten Bosch heeft gemaakt, ter beschikking te stellen.

²⁰ Van betekenis is de opmeting van het huis uit 1924 die de toestand van voor de verbouwing weergeeft. (Gemeentearchief Maarssen).

²¹ Mededeling Mej. dr. I. H. van Eeghen.

²² *De Agnietenkapel*, Amsterdam 1921, 42.

²³ Archief Huydecoper no. 109, Rijksarchief Utrecht, fol. 18 en fol. 15v. Mej. K. Fremantle was zo vriendelijk mij op deze posten attent te maken.

²⁴ Als boven, fol. 22v.

²⁵ Als boven, fol. 21v.

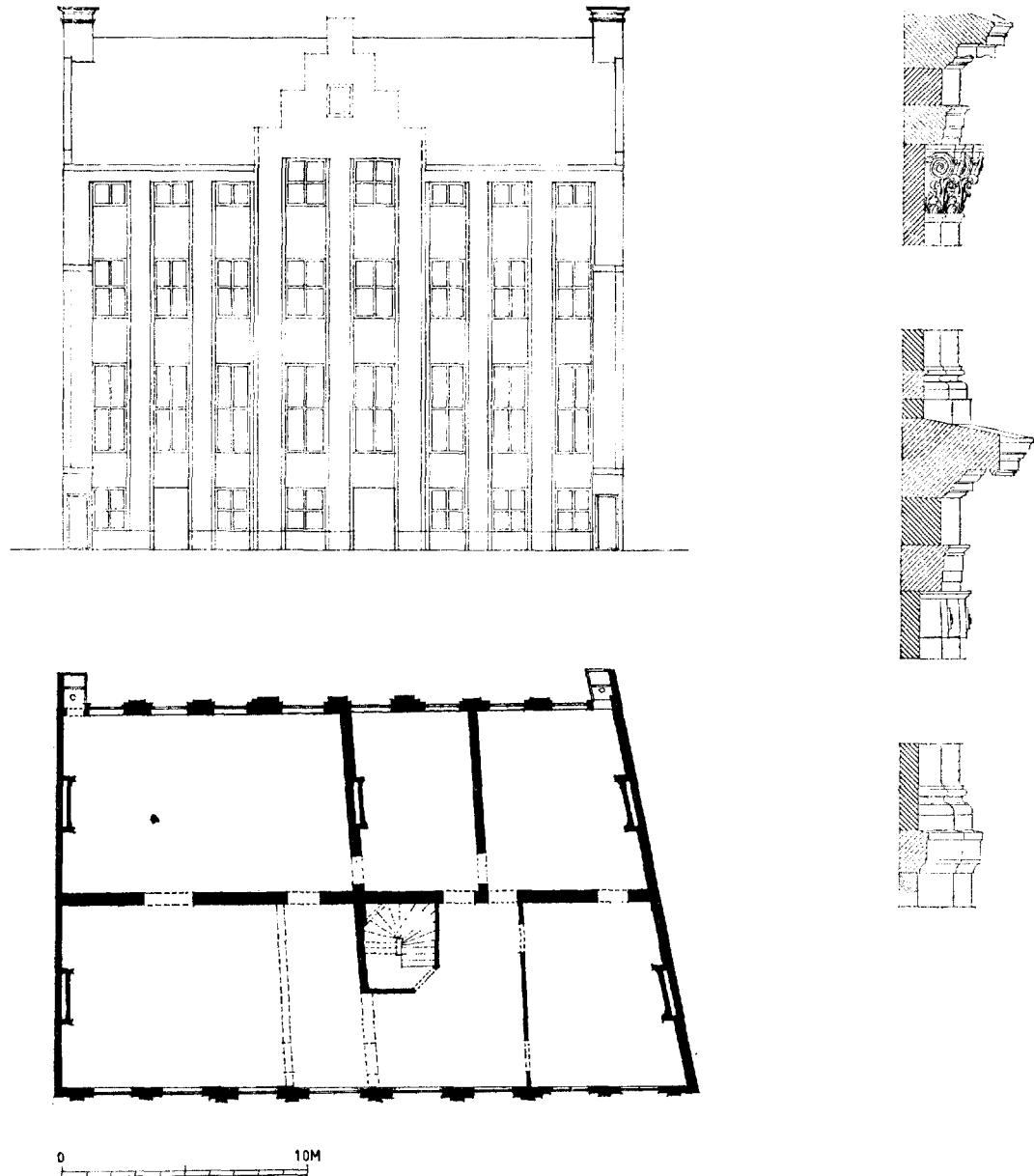
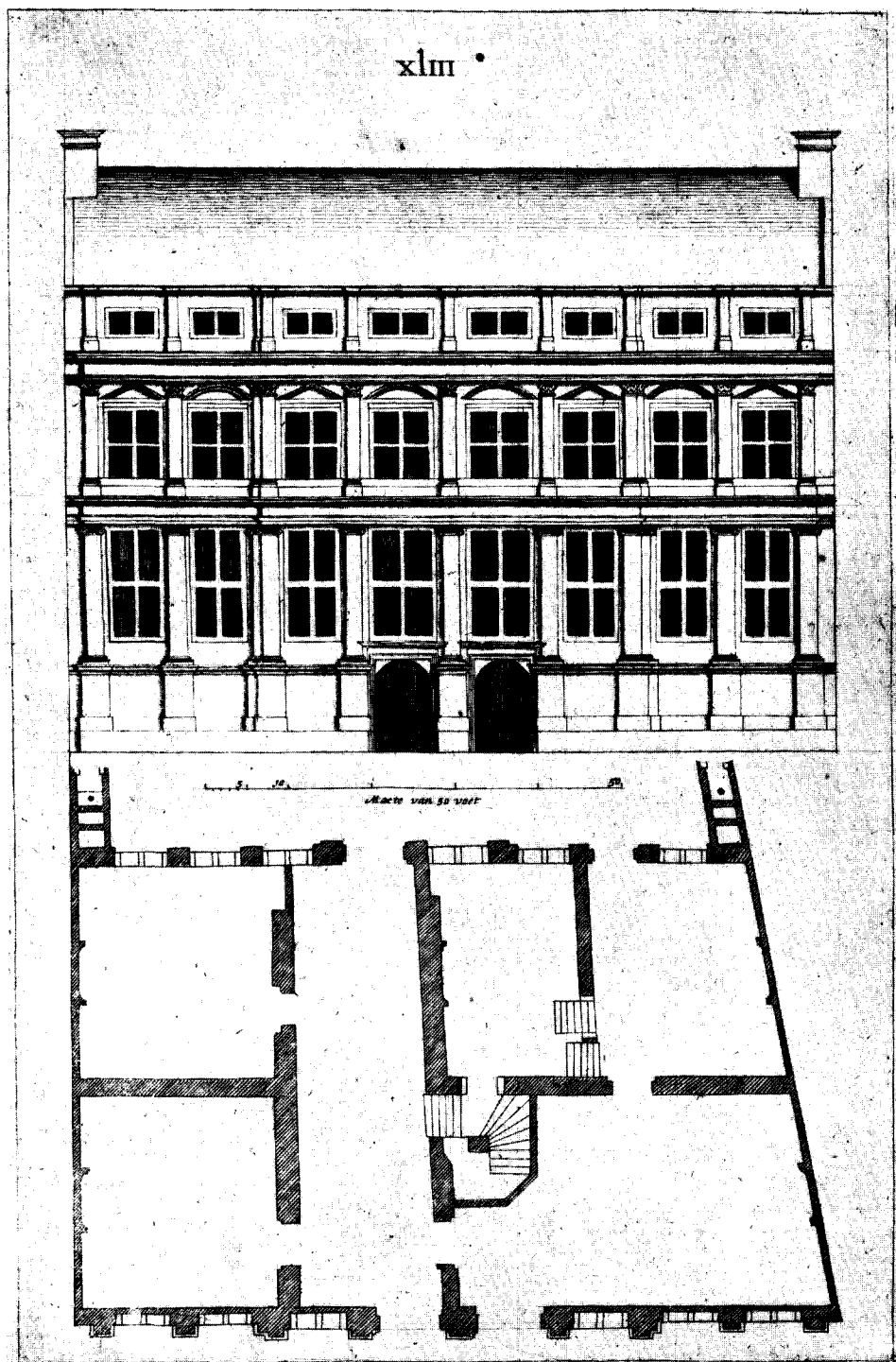

Fig. 2. Amsterdam, Huis van Coymans. Reconstructie van de oorspronkelijke achtergevel met behulp van een opmeting uit 1930 (Dienst P.W.) en reconstructie van de plattegrond van de hoofdverdieping met behulp van de opmeting 1867 (zie fig. 1) en de oorspronkelijke plattegrond van het onderhuis afb. 1. Schaal 1 : 300. Details van de lijsten en pilasters naar opmeting P.W. 1943. Schaal 1 : 50. De plattegrond van dit pand met rechts het „huisgedeelte” en links de ontvangstvertrekken is gebruikelijk voor het dubbele huis. De architectuur van de achtergevel met de doorgaande lisenen is in Amsterdam niet ongewoon (vergelijk de v.m. hal op de Westermarkt 1617, de v.m. buitenplaats Rustenwerck aan de Amstel \pm 1630 en het huis van Pieter de Keyser \pm 1640 aan de Brouwersgracht nr. 132-134). Wij vermoeden dat een ontwerp van een vooraanstaande Amsterdamse bouwmeester (Pieter de Keyser?) door Van Campen van een modernere voorgevel is voorzien.

Afb. 1. Het huis Coymans; uit *Architectura Moderna* 1631.

Afb. 2. Maarssen, huis 'Ten Bosch. Middenpartij voorgevel 1628.

(Foto Monumentenzorg 1966)

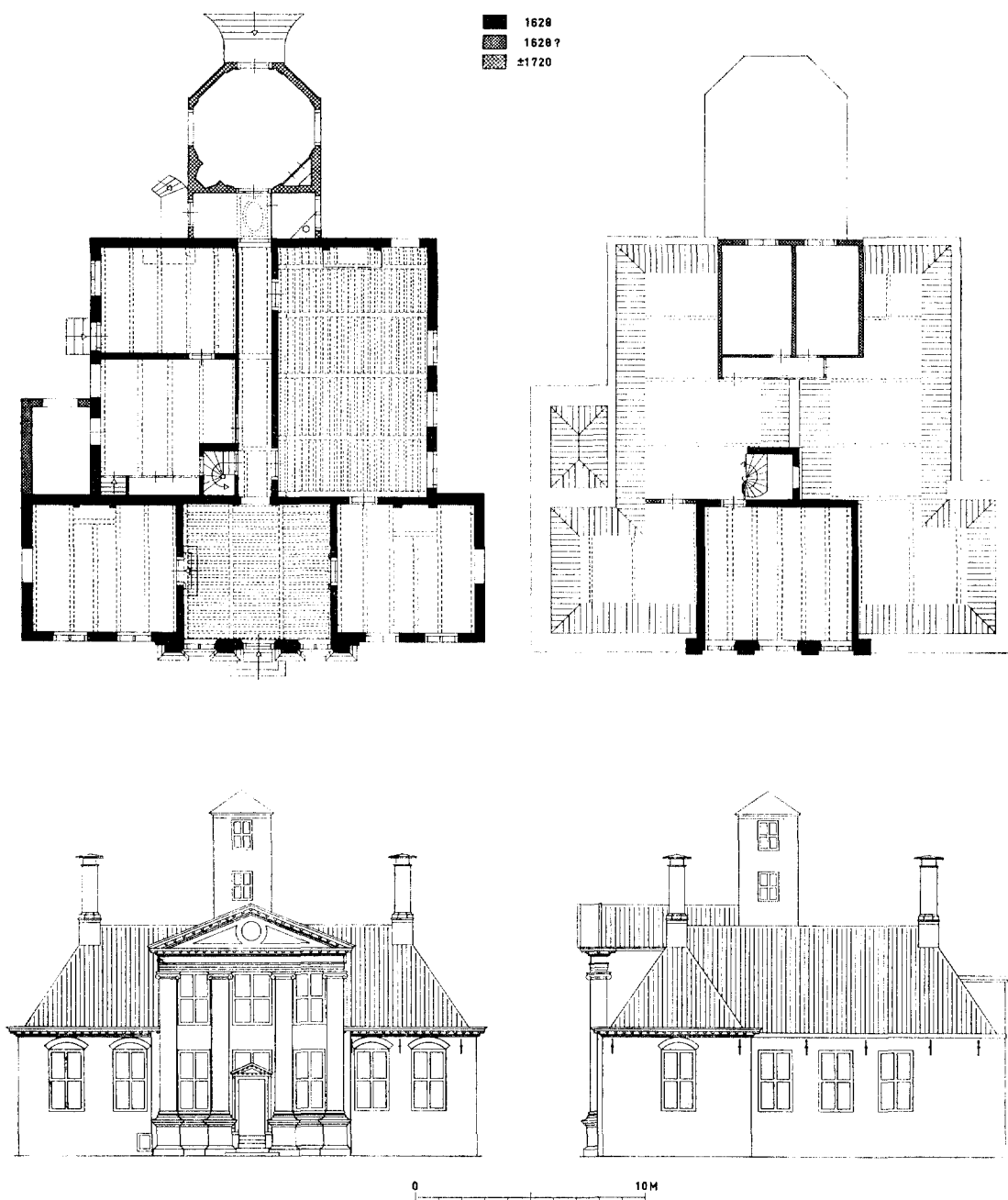

Fig. 3. Maarssen, huis Ten Bosch, 1628. Reconstructie oorspronkelijke plattegrond en gevels. Voor de reconstructie is gebruik gemaakt van een opmeting uit 1924 (Gemeentearchief Maarssen), de vondsten bij de restauratie en een schilderij van Jan van der Heyden. De toren is in hoofdzaak ontleend aan de tekening van Lutgers uit 1836. Wij vermoeden dat Jacob van Campen een traditioneel huistype heeft omgewerkt en van een klassieke middenpartij heeft voorzien.

hof" plaats vond, die evenveel kostte als de verbouwing van Goudesteyn²⁶.

Antoni Hendricks heeft op Goudesteyn gewerkt, vermoedelijk van maart tot 10 april 1629. Voor de bovenkamers van Goudesteyn werden later andere, misschien goedkopere schilders aangetrokken²⁷. Ook deze post komt twee maal voor. „Den 20 Juni an Jaques en Harman van Goudesteyn de bovenkamers te schilderen 70 (gulden)". In het totaal overzicht van de onkosten van Goudesteyn vinden wij op 1630 „den 12 Mey de bovencamers geschildert 70 gulden".

Het ligt voor de hand dat hij zijn werk op het huis Ten Bosch zal hebben uitgevoerd, aansluitend op het werk te Goudesteyn, dus in het voorjaar van 1629. In elk geval kunnen wij er zeker van zijn dat het huis Ten Bosch in 1628 gebouwd moet zijn, aangezien men de zolderingen niet kan schilderen voordat het vocht van de bouw uit het huis verdwenen is. Opgemerkt dient te worden, dat alle balklagen in grenenhout zijn uitgevoerd, zodat het van de aanvang in de bedoeling kan hebben gelegen ze te schilderen.

In de beschilderde zolderingen van het huis Ten Bosch zijn verscheidene types te onderkennen. Het voorhuis en de grote zaal hebben zolderingen van moer- en kinderbinten die sterk overgeschilderd zijn in 1924 (afb. 6). Hier overheeft het rankwerk, in de grote zaal is dit verrijkt met vogels en enkele dierfiguren. De zoldering van de rechtervoorkamer heeft grotere velden, waardoor grote ranken en grote vogels geschilderd konden worden, alles in bruine tinten (afb. 7). Deze schildering toont het meeste overeenkomst met het overige werk van Antoni Hendricks. Boven de spiltrap is een zoldering in dezelfde trant, doch zonder vogels.

Geheel anders van karakter zijn de zolderingen boven de linker zijkamer en de kamer boven het voorhuis waar wij ornamentale motieven aantreffen: gemarmerde panelen, cartouches en gedraaide knoppen (afb. 8 en 9). Zolderingen in deze trant zijn ons van Antoni Hendricks verder niet bekend, hetgeen echter nog niet hoeft te betekenen dat ze door een ander vervaardigd zijn.

De indeling van het huis Ten Bosch

De beschilderde zolderingen en andere oude

²⁶ Als boven, fol. 21. Onder de rubriek „*timmerasi rontom den hof*": „Anno 1629 den 16 januari de *timmerasi frans mersen aenbesteed voor 2200 gulden volgens contract. ende het metselwerck aen Jan Jansen metseler voor 2800 gulden uitwijzende het contract.*

²⁷ Als boven, fol. 18 en fol. 15^v.

²⁸ R. Meischke, „Het Huis met de Hoofden en zijn burenen", *Maandbl. Amstelodamum*, 44 (1957), 136.

interieuronderdelen zoals de drie portalen in het voorhuis en de oorspronkelijke trap maken duidelijk dat de indeling van het huis van 1628 geen wijzigingen heeft ondergaan. Aan de beide hoofdkenmerken van deze plattegrond, het tweebeukig achterstuk en het dwarse voorstuk zullen wij thans enige aandacht besteden (fig. 3).

Het tweebeukige huistype, wordt in het begin van de zeventiende eeuw gebruikt voor de grootste huizen in Amsterdam. Het huis de Sterre dat Jan Deutz, gehuwd met Elizabeth Coymans, kort voor 1620 aan de Keizersgracht (nu nr. 121) had doen bouwen, toonde een tweebeukige plattegrond²⁸. Het huis de Dolfijn aan het Singel gebouwd naar de plannen van Hendrick de Keyser en het fraaie huis op de hoek van de Keizersgracht en de Westermarkt, hadden een zelfde aanleg. Hoewel bij deze huizen de gevels twee gelijke toppen bezaten, zien wij in het inwendige twee ongelijke beuken. De breedste beuk bevat het eigenlijke huis, de smallere de zijkamers.

Het is de vraag of de tweebeukige plattegrond van het huis Ten Bosch direct ontleend is aan de huizen uit de stad. Wij vermoeden dat het buitenhuis de ontwikkeling van eenbeukig huis met zijkamers tot een tweebeukige aanleg evenzeer heeft doorgemaakt als de stadshuizen. Dit zou kunnen blijken uit de beschrijving van de buitenplaats van de dichter Hendrick Jansz. Spieghel. Deze buitenplaats „Meerhuizen" aan de Amstel, vermoedelijk in de tweede helft van de 16de eeuw gesticht, wordt in zijn posthuum verschenen *Hertspiegel* (1614) beschreven²⁹. Wij krijgen daaruit de indruk te maken te hebben met een gebruikelijk 16de-eeuws huistype. In het grote bouwlichaam, het eigenlijke huis, treffen wij aan de voorzaal, (voorhuis), keuken (of binnenhaard) en achterkamer (fig. 4). Op de verdieping bevinden zich drie kamers. Tegen dit huis aan de noordzijde ligt een smallere beuk, wellicht tegen het hoofdhuis aangekapt, waarin twee kamers waren ondergebracht. Dit huis houdt nog enigszins het midden tussen een huis met zijkamers en een volledig tweebeukig huis.

Ook bij het huis Ten Bosch vinden wij in het achterstuk geen volkomen gelijkwaardigheid van

²⁹ *Amsterdamsche Bijzonderheden*, Eerste Bundel 107.

³⁰ *Maandbl. Amstelodamum*, 44 (1957), 138; *Liber Amicorum J. P. Mieras*, Amsterdam 1958, 44.

³¹ In Amsterdam komt de onderkelderde zijkamer minder voor dan in andere steden, omdat meestal het gehele huis onderkelderd werd. Toch zijn er voorbeelden van zoals b.v. het Wijnkopersgildehuis in de Koestraat (*Jaarb. Amstelodamum*, 53 (1961), 159). Dat

beide vleugels. De linkerkant, het huisgedeelte met keukens, gang en trap is breder en anders geconstrueerd dan het rechter deel dat een tot zaal uitgegroeide kamer toont. Zelfs in het voorstuk met zijn zo andere structuur zien wij dat de linkerkant breder is dan de rechter zijde. Het vertrek links van het voorhuis is groter dan de rechterzijkamer en bovendien onderkelderd. Doordat het voorste stuk van het huis tot een geheel zelfstandig element is uitgegroeid, is de tweebeukige aanleg op dit punt doorbroken. Wij zullen thans op de ontwikkeling van het zelfstandig voorstuk nader ingaan.

Bij de grote huizen in de 16de eeuw kwam aan weerszijden van het voorhuis een zijkamer voor. Wellicht onder invloed van de meer monumentale architectuur van de huizen met nok evenwijdig aan de straat werd dit voorhuis met zijkamers omgevormd tot een dwarse vleugel, waardoor een T-vormige of L-vormige plattegrond ontstond. Deze ontwikkeling komt zowel voor bij huizen in de stad als bij buitenhuizen en boerderijen.

Het oudst nog bewaard gebleven voorbeeld van een huis met dwars voorstuk in het Amsterdams milieu is het huis van Pieter Belten Sr. in de Breestraat dat in 1606 gebouwd werd. Het fraaiste voorbeeld is het huis met de Hoofden op de Keizersgracht dat Nicolaas Sohier in 1621 liet bouwen³⁰. De plattegrond van dit huis toont vrijwel dezelfde indeling die wij bij het huis Ten Bosch ontmoeten, alleen is het voorstuk hier even breed als het achterste gedeelte. Bij een buitenhuis als het huis Ten Bosch was het eenvoudiger om de zijkamers te laten uitsteken dan bij een stadshuis.

Een der zijkamers is uitgevoerd als opkamer hetgeen bij een niet in zijn geheel onderkelderd huis niet ongebruikelijk is. Nu komen dergelijke opkamers zowel voor bij stadshuizen als bij buitenhuizen en boerderijen³¹. Het is duidelijk dat de overwelfde kelder bij het huis Ten Bosch in het linker gedeelte moest liggen, omdat hij diende als provisieruimte van de keuken.

Dat bij het huis Ten Bosch het huisgedeelte links ligt volgt uit de terreinomstandigheden.

men niet aarzelde een willekeurig aan de keuken grenzende kamer als opkamer uit te voeren, blijkt uit de oorspronkelijke plattegrond van het onderhuis van het huis van Coymans.

³² „Kaart van Maarsseveen, Meester Jacob Bos gesworen lantmeeter; tot Amsterdam Jacob Colom 1660. Julius Mulhuizen schulp”. Aanwezig op huis Ten Bosch.

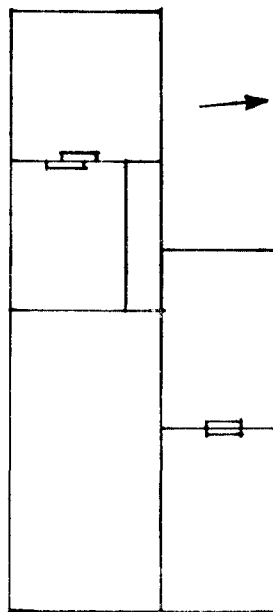

Fig. 4. Schematische plattegrond van de buitenplaats Meerhuizen aan de Amstel toebehorende aan de dichter Hendrick Jansz Spieghel, samengesteld naar de beschrijving in de *Hertspeghel* (1614):

In 't noorder deel twee kamers zich ontmoeten
Het midden is een saal van veertigh voeten langh
Daar achter an een koken met een syel-ghangh
Het achterst tot een eetsael, daer men ziet in 't groene,
En in de boven-ruymt drie saelen nevens een:
Het dak hier op, de ghevels bey van herde steen.
Des voor-zaals noorderwand was heel end al bemaeld.

Aan deze zijde was een smalle strook grond tussen het huis en de Maarsseveensewetering. Hier lag de ingang van het terrein en het koetshuis. De rechter-zuidzijde van het huis had het fraaiste gezicht op de tuin en was zodoende het meeste geschikt voor de zijkamers.

De toren van het huis, die ongeveer boven de trap op de gangmuur was geplaatst, is thans verdwenen. Slechts een klein deel van het onderste muurwerk bleef bewaard en wijst uit dat de toren tegelijk met het huis werd opgetrokken. Op een kaart uit 1660³² komt de toren dan ook voor. Ook op het schilderij van Jan van der Heyden zien wij hem vaag door de bomen heen³³. Het duidelijkst evenwel is de afbeelding

³³ Het schilderij van Jan van der Heyden afkomstig uit de verzameling van de Marquise D'Aoust en geveild op 5 juni 1924, stelt hoewel het niet als zodanig is beschreven zonder twijfel het huis Ten Bosch voor. De huidige verblijfplaats van het schilderij is onbekend, zodat slechts een foto uit de veilingcatalogus ter beschikking staat. R.K.D. Den Haag.

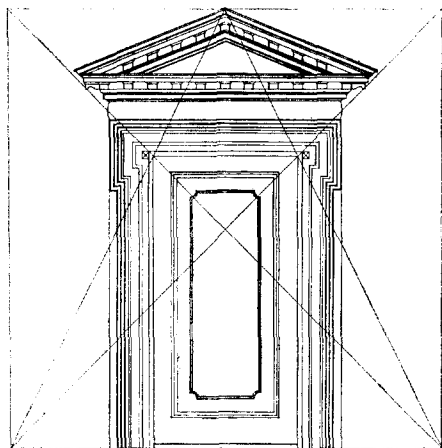

Fig. 5. Maarssen, huis Ten Bosch. Poortje in voorhuis. Opmeting met ingetekend verhoudingsschema. De afmeting van de doorgang bedraagt $37\frac{1}{2} \times 75$ duim.

bij Lutgers uit 1836 waar de lage spits die wij op de beide eerstgenoemde afbeeldingen menen waar te nemen reeds verdwenen is. Uitzichttorens meestal nabij of boven de trap gelegen komen zowel bij huizen in de stad als op het land in het begin van de 17de eeuw veel voor.

Het huis Ten Bosch past dan ook geheel in de ontwikkeling van het Amsterdamse huis en toont aan hoezeer de ontwikkeling van de huizen in de stad en die van het land gelijk verliepen.

De klassieke middenpartij van de voorgevel

Een opvallend aspect van dit huis is het ontbreken van topgevels. Bij de grote Amsterdamse huizen werden de daken beëindigd door topgevels. Het huis met de Hoofden aan de Keizersgracht, dat in plattegrond zoveel op het huis Ten Bosch lijkt, heeft maar liefst vijf topgevels, twee aan het einde van het tweebeukig achterstuk, twee aan weerszijden van het voorstuk en een in het midden van het voorstuk. Zelfs het moderne huis van Coymans en Goudesteyn hadden aan weerszijden puntgevels. In Amsterdam komen schilddaken zonder topgevels en met schoorstenen op de hoeken alleen voor bij de grote architectuur. De Beurs van Hendrick de Keyser, het Zeeregt uit 1618 en de hallen op de Wester- en Noordermarkt (1617) tonen een dergelijke dakvorm. Het huis Ten Bosch is waarschijnlijk de eerste buitenplaats waarbij van topgevels werd afgezien en het schilddak uit de ornamentale architectuur werd toegepast. Niet alleen de dakvorm ook de toren was van een monumentale soberheid.

Wij vermoeden dat hier een traditioneel huistype is omgewerkt, waarbij de hoofdvorm door het weglaten van topgevels is versoerd en de traditionele middentop werd vervangen door een middenpartij in klassieke trant. Deze middenpartij moet worden gezien als een compositie op zichzelf, de samenhang met de lagere zijstukken van de gevel ontbreekt (afb. 2 en fig. 3). De middenpartij springt sterk naar voren. Het basement van het middenstuk is niet doorgetrokken over de zijstukken en zelfs de vensters schijnen te verschillen. Op het schilderij van Jan van der Heyden zijn de vensters in de zijstukken bekroond door segmentbogen die ook thans weer bij de restauratie zijn aangetroffen. Deze bogen hebben waarschijnlijk bij de vensters in het middenstuk ontbroken.

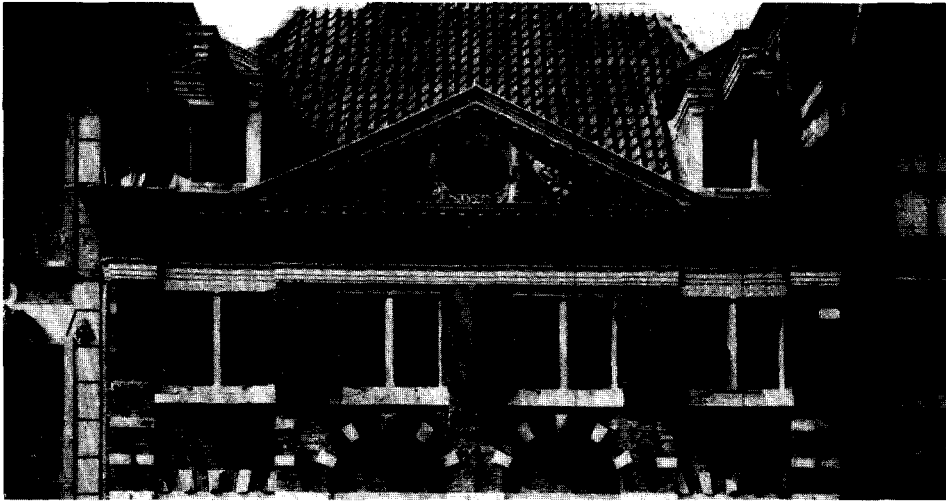
De compositie van de middenpartij en de detaillering van de pilasters is geheel ontleend aan het ordeboek van Scamozzi, waaruit de ionische orde met piëdestals gekozen is, zoals die op folio 71 is weergegeven. Als modulus of breedte van de pilaster is gekozen $2\frac{1}{2}$ Amsterdamse voet. De pilasters zijn dichter bij elkaar geplaatst dan in het gegeven voorbeeld. De afstand tussen de middelste pilasters is in het voorbeeld $3\frac{2}{3}$ Mod. en bij het huis Ten Bosch 3 Mod. De afstand tussen de zijpilasters schijnt evenredig vermindert; inplaats van $2\frac{1}{2}$ vinden wij $2\frac{1}{7}$ Mod.

De middenpilasters staan bij deze maatvoering 10 voet hart op hart. Op deze 10 voet vindt men in de kroonlijst acht tussenvelden van modillons. De zijstukken met zes velden tussen de modillons zouden een pilasterafstand moeten geven van $7\frac{1}{2}$ voet hart op hart. Deze afstand is echter iets groter, waardoor de modillons in de zijstukken een weinig verder van elkaar staan dan die boven de middentravee³⁴. Wij hebben de indruk dat men het voorbeeld van Scamozzi (fol. 71) heeft versmald door de tussenruimte tussen de pilasters evenredig te verkleinen, inplaats van de afstand hart op hart.

Het is ook mogelijk dat men de zijstukken iets breder gemaakt heeft om een vierkantverhouding in de middenpartij te krijgen. De totale breedte van de middenpartij bedraagt nu van buitenkant pilaster tot buitenkant pilaster gerekend $28\frac{1}{4}$ voet. De hoogte van zuil met piëdestal tot aan kroonlijst is volgens de maten van het ordeboek die ook zijn aangehouden $28\frac{1}{2}$ voet, de hoogte

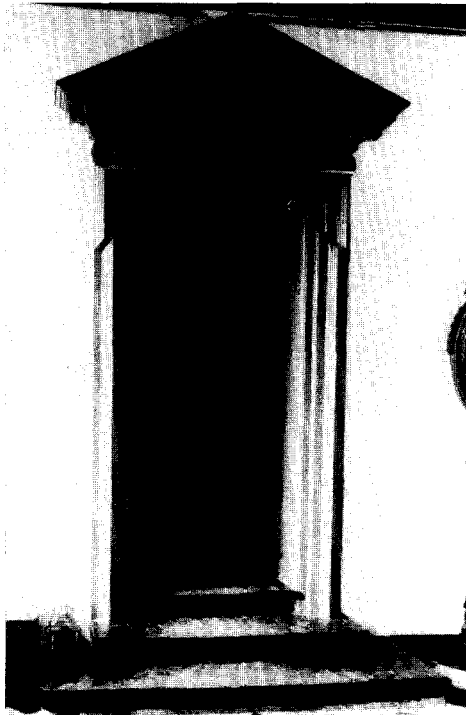
³⁴ Merkwaardig is dat boven de linker travee een modillon meer is dan rechts boven de rechter in de bovenlijst van het fronton zijn echter zes velden aangehouden.

DE VROEGSTE WERKEN VAN JACOB VAN CAMPEN

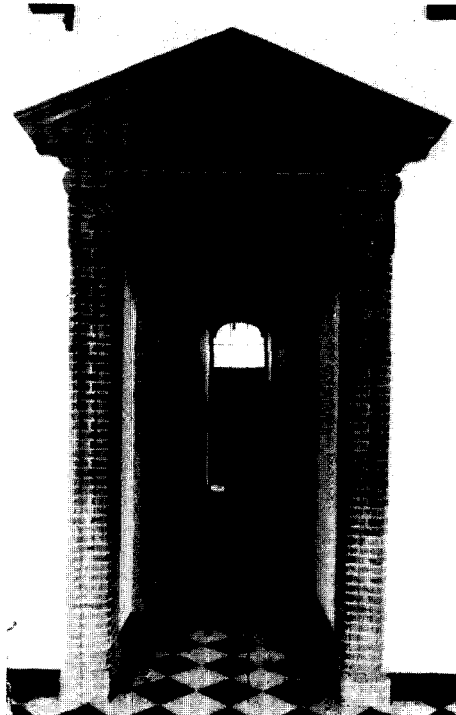
Afb. 3. Amsterdam, Rembrandthuis, Joden Breestraat 4-6.

(Foto Publieke Werken Amsterdam)

Afb. 4. Maarssen, huis Ten Bosch. Portaal naar opkamer.

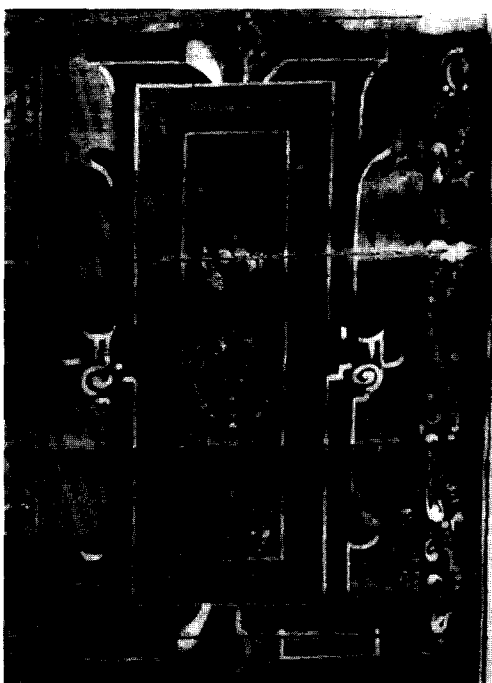
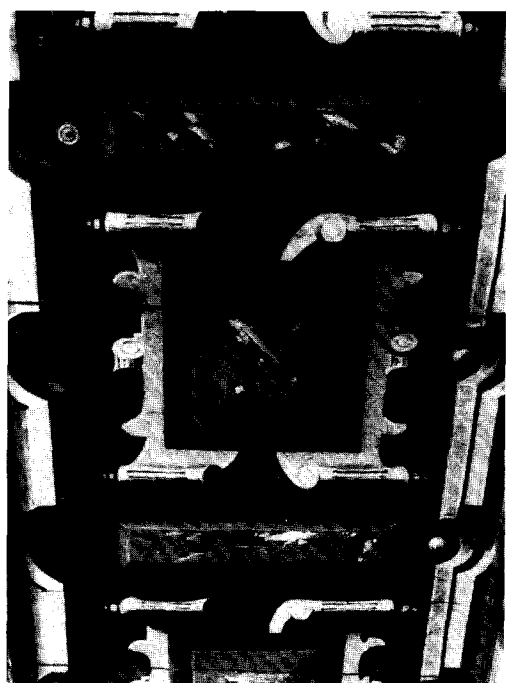
(Foto Kunsthist. Inst., Utrecht)

Afb. 5. Maarssen, huis Ten Bosch. Bakstenen poortje in achterwand voorhuis.

(Foto Kunsthist. Inst., Utrecht)

DE VROEGSTE WERKEN VAN JACOB VAN CAMPEN

Afb. 6. Maarssen, huis Ten Bosch. Beschilderde zolderingen 1629. Links boven voorhuis, rechts boven rechterzijkamer. Links onder rechterzijkamer, rechts onder kamer boven het voorhuis.

(Foto's Kunsthist. Inst., Utrecht)

tot de bovenkant van de kroonlijst 32½ voet.

De middenpartij van de voorgevel bleef gaaf bewaard, slechts over de bekroning van de ingang bestaat onzekerheid. De deur is omlijst door een architraafprofiel waarnaast twee ionische kwartzuilen geplaatst zijn. Direct op de architraaf en op de kapitelen rust een ionische kroonlijst met modillons, zodat het fries ontbreekt. Het fronton daarboven is aangebracht bij de laatste restauratie. Op het schilderij van Van der Heyden zien wij boven de deur een bovenlicht en naar het schijnt een kleiner fronton.

Beter bewaard bleven de drie portalen in het voorhuis (afb. 4 en 5). Ook bij deze portalen is het ordeboek van Scamozzi gevolgd. Het omlopende architraafprofiel is volgens de ionische orde voor de poorten en ook het gebombeerde fries hierboven is daaraan ontleend. Het profiel van kroonlijst en het fronton heeft echter modillons en behoorde derhalve niet bij de orde voor de poorten, doch bij de grote orde. Het verhoudingsschema van de poorten schijnt ontleend aan Serlio (fig. 5).

De middenpartij van het huis Ten Bosch is de eerste consequente toepassing van het ordeboek van Scamozzi in ons land en daardoor staat het aan het begin van een nieuwe periode. Het gebruik van dit ordeboek wijst in de richting van Jacob van Campen die de eerste was die van dit ordeboek gebruik maakte. Reeds in het huis van Coymans waren vele details aan Scamozzi ontleend, in zijn latere werk zou Van Campen dit voorbeeld getrouw blijven.

Er is nog een aanwijzing in de richting van Van Campen en wel de grote gelijkenis van de voorgevel van het huis Ten Bosch met die van het omstreeks 1635 gebouwde huis Elswout bij Haarlem. De gevel van Elswout is te beschouwen als een verbeterde uitgave van die van het huis Ten Bosch. Wij zien daar een duidelijk verband tussen de middenpartij en de zijstukken. Het plint van de middenpartij is doorgetrokken over de zijstukken, terwijl de kroonlijst van de zijstukken correspondeert met de festoenen in de middenpartij³⁵.

Opmerkelijk is de vulling van het fronton. De kinderfiguurtjes met een bloemenslinger doen denken aan het grote fronton van Honselaarsdijk dat Van Campen in het eind van 1635 ontworpen moet hebben en waarin volgens het contract met

de Haarlemse beeldhouwer de Vos, twaalf kinderfiguurtjes zouden komen³⁶. Bij de uitvoering kreeg Honselaarsdijk er slechts zes die alle in het midden van het fronton geplaatst werden, de hoeken bleven leeg. Wij vragen ons af of men de voor Honselaarsdijk bestemde figuurtjes in de hoeken niet achterwege heeft gelaten en ze ten slotte gebruikt heeft bij het huis Elswout, waar ze het gehele fronton vulden. De rechthoekige verhoogde middenpartijen van de zijleuningsdoen weer sterk aan Goudesteyn denken.

In ieder geval past Elswout geheel in het werk van Van Campen en is ondenkbaar zonder de voorstudie van het huis Ten Bosch. De bouwheer van Elswout, een Haarlems drapenier, zal het verafgelegen huis Ten Bosch niet gekend hebben en kan het moeilijk aan zijn bouwmeester als voorbeeld hebben aangewezen. Het kan alleen Jacob van Campen zijn die beide huizen verbindt.

Niet alleen de relatie van Pieter Belten met Balthasar Coymans, ook de eerste volledige toepassing van Scamozzi en de verwantschap met de Haarlemse buitenplaats Elswout wijzen in de richting van Jacob van Campen. Hiermee is dan een belangrijk stuk in het vroege werk van Van Campen opgespoord, een bouwwerk dat als het eigenlijke begin van het Hollandse classicisme kan worden beschouwd.

Het huis in de Breestraat en de buitenplaats Saxenburg

Na de dood van Pieter Belten sr. in 1626 bleven in het huis in de Breestraat te Amsterdam zijn tweede vrouw met een zeer jong kind Joan, en de twee kinderen Pieter en Magdalena uit het eerste huwelijk achter³⁷. Magdalena Belten bleef na haar huwelijk met haar voogd Anthony Thys in februari 1627 in het huis in de Breestraat wonen, dat half aan haar en half aan haar broer Pieter toebehoorde. Deze laatste woonde er blijken het cohier van 1631 niet meer. Waarschijnlijk heeft de zeer rijke Anthony Thys omstreeks 1630 het huis verbouwd en vergroot. In 1633 koopt hij het nog grotere huis Saxenburg op de Keizersgracht dat hij verbouwde en met zijn gezin betrok. Wat daarna met het huis in de Breestraat gebeurde weten wij niet. De buurt ging steeds meer achteruit en in 1639 verkopen Pieter Belten en zijn zuster het huis aan Rembrandt. Gezien de geschiedenis van het huis achten wij het

³⁵ De gevel van Elswout is goed bekend door een verbouwingsplan uit het eind der 18de eeuw; C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart*, Amsterdam

1965, afb. 86.

³⁶ Katherine Fremantle, *Oud Holland*, 80 (1965), 65.

³⁷ *Jaarb. Amselodamum*, 48 (1956), 4.

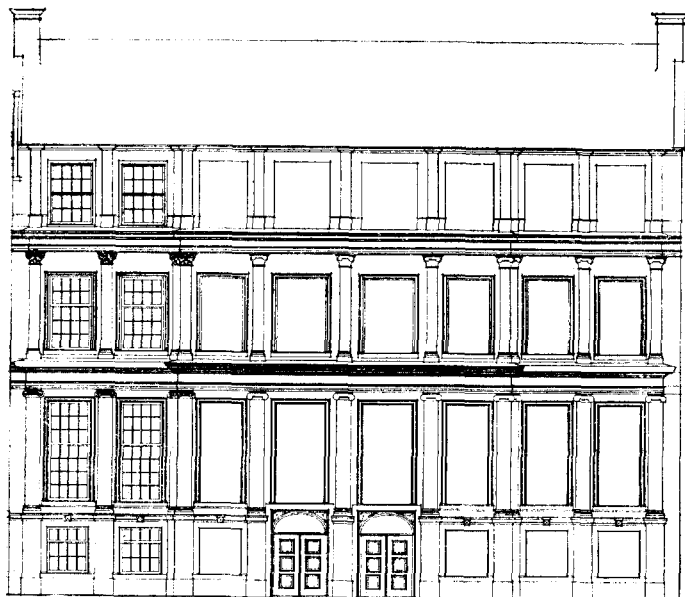

Fig. 6. Huis Coymans, Keizersgracht 177, Amsterdam. Opmeting Dienst Publieke Werken, 1943, schaal 1 : 300. Het in 1625 gebouwde huis is kort na 1780 voorzien van nieuwe vensters, waarbij de frontons op de verdieping zijn komen te vervallen en het gehele basement werd vernieuwd. In 1868 werd het pand ingericht tot school waarbij het een nieuwe kap kreeg en de attiek werd verhoogd.

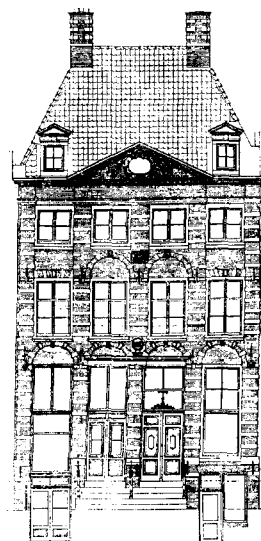

Fig. 7. Huis van Pieter Belten, later Rembrandthuis, Jodenbreestraat 2-4, Amsterdam. Opm. v. restauratie 1909 K. P. C. de Bazel, 1 : 300. Het huis, oorspr. met middentop, ± 1630 verhoogd met kroonlijst en fronton naar de ionische orde volgens Scamozzi.

waarschijnlijk dat de grote verbouwing nog ten tijde van Anthony Thys of direct na diens vertrek in 1633 heeft plaatsgehad³⁸.

Bij deze verbouwing werd het huis uitgebreid met een vertrek aan de zijde van de binnenplaats. Tevens werd vermoedelijk toen de kap omhooggebracht, waardoor het huis een extra pakzolder en twee hijsluiken kreeg. Deze verbouwing van het huis veranderde ook de gevel (afb. 3). De zijkanten werden omhooggebracht, de topgevel afgeknot en vervangen door een fronton. Het omhooggebrachte dak werd aan weerszijden afgeschuind en van hoekschoorstenen voorzien. Deze verbouwing is met bijzonder veel zorg uitgevoerd. De toegevoegde gevelgedeelten en de schoorstenen sloten in detaillering bij het oudere werk aan. De afsluitende kroonlijst en het houten

fronton zijn zeer rijk van vorm. Voor de detaillering is weer het ordeboek van Scamozzi gebruikt alleen is het fries iets hoger gemaakt. Niet alleen de lijst, ook de forse dakkapellen zijn zeer zorgvuldig gedetailleerd. Het fronton is hier in tegenstelling tot dat van het huis Ten Bosch van een vulling voorzien. Het middenvenster is gevat in een omlijsting van kwabornament; aan weerszijden zijn stijve vruchtenslingers aangebracht.

Indien deze verbouwing voor of in 1633 tot stand is gekomen, zou dit het eerste huis in Amsterdam zijn, waarbij een gevel werd bekroond door een fronton. Een tweede voorbeeld van een dergelijk middenfronton vinden wij bij de gevel van het dubbele huis Heerengracht 70-72 dat in 1634 gebouwd werd. Dit fronton is eveneens ge-

³⁸ In ons artikel over dit huis in het *Jaarb. Amstelodamum* 48 (1956) waren wij van mening dat de verhoging van het huis jonger was dan de uitbreiding met een kamer op de binnenplaats, en eerst na omstreeks 1660 heeft plaats gevonden. Om velerlei redenen achten wij dit thans minder waarschijnlijk. In de inventaris

van het huis ten tijde van Rembrandt (1658) opge- maakt konden we alle vertrekken behalve de „schilder- loos” localiseren. Als we de verhoging van het huis voor Rembrandts tijd stellen, wordt het duidelijk dat de schilderloos of atelier de bovenste verdieping ge- weest moet zijn, die goed licht uit het noorden kreeg.

vuld met een cartouche doch de gehele detaillering is minder verzorgd. Als de verbouwing van het huis in de Breestraat inderdaad voor of in 1633 heeft plaats gehad, is het niet gewaagd om ook hier aan een werk van Jacob van Campen te denken. Het is dan tevens het eerste grote middenfronton dat met een ornament gevuld werd.

Reeds in 1634 sterft Anthony Thys. Magdalena Belten hertrouwde nog hetzelfde jaar met een neef van haar man, Christoffel Thys, en blijft in het huis Saxenburg wonen. In 1638 koopt Christoffel Thys een buitenplaats bij Bloemendaal, die hij laat verbouwen en die hij ook Saxenburg doopt³⁹. Wij kennen de gedaante van het vernieuwde huis uit enkele slechte tekeningen en uit een landschap van Rembrandt. Het valt op dat de voorzijde een grote gelijkenis toont met het huis Ten Bosch⁴⁰. Wij treffen dezelfde vorm van toren en dezelfde middenpartij aan, de

zijvleugels zijn hier even hoog als het middenstuk. Het is niet uitgesloten dat wij ook hier met een werk van Jacob van Campen te maken hebben.

Wij vermoeden dat de bouwlustige familie Coymans en hun naaste verwanten de jeugdige Jacob van Campen meerdere malen de gelegenheid hebben gegeven zijn architectonische ideeën te verwezenlijken en dat niet alleen de gevel van het huis van Coymans doch ook de poort van Goudesteyn, de middenpartij van het huis Ten Bosch en het fronton van het huis in de Breestraat door Van Campen zijn ontworpen. Door deze opdrachten hebben deze Amsterdammers in belangrijke mate bijgedragen tot de vorming van het Hollandse classicisme, dat in de grote binnenplaats van het Amsterdamse Burgerweeshuis in 1634 zijn definitieve gestalte zou krijgen.

³⁹ *Jaarb. Amstelodamum* 48 (1956), 5.

⁴⁰ *Oud Holland*, 69 (1954), 1.

SUMMARY

THE EARLIEST WORKS OF JACOB VAN CAMPEN

BY R. MEISCHKE

Around 1620 the architecture of The Netherlands showed a tendency to become more austere. By 1635 a number of buildings by Jacob van Campen showed the application of a mature classicism, following the Orders of Scamozzi. These examples comprise the large Binnenplaats of the Burgerweeshuis in Amsterdam, the Mauritshuis and Huygen's house in The Hague, and probably also Elswout, a country house near Haarlem. These structures mark the beginning of a new architectural period.

It is evident that to acquire the experience culminating in this mastery, van Campen must have produced earlier buildings. Only one such work is known with certainty, because of its inclusion by Salomon de Bray in *Architectura Moderna* (1631), and concerns the façade of the house that Balthasar Coymans had built on the Keizersgracht in Amsterdam in 1625. It seems probable that van Campen adapted a design by a less advanced master. In designing the Ionic and

Composite Orders, he took his measurements from the second volume of Palladio and the details from Scamozzi.

Balthasar Coymans and his immediate family were enthusiastic builders. Around 1625 he and several relatives ordered a number of country houses. One of these, probably the most beautiful of all, Huis ten Bosch at Maarssen, has survived. It was built in 1628 for the young Pieter Belten and his wife Constantine Coymans, a sister of Balthasar. The close family relationship is sufficient to make it very likely that the house was designed by van Campen, and the architectural forms support this assumption.

The ground-plan of the house is traditional but the Old Dutch central gable was replaced by a central portion with a giant order and fronton designed entirely according to Scamozzi. This house represented the first consistent application in The Netherlands of Scamozzi's Orders, and ushered in a new period of Dutch architecture.

HET LANDELIJKE ASPECT VAN DE VROEGE HOFSTEDEN IN HOLLAND

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

„Land is here so scarce and villa's as abundant as formerly at Tivoli and Baiae" schreef Horace Walpole in 1748 vanuit Strawberry Hill.

Deze zinsnede had in de tweede helft der 17de en de gehele 18de en 19de eeuw evengoed gezegd kunnen zijn over de streken rond de grote steden in Holland. In de omgeving der grote steden, langs de Vecht, de Amstel, de Oude Rijn, in het Kennemerland, de droogmakerijen en het Gooi vormden zich toen vrijwel aaneengesloten reeksen grote en kleine buitenplaatsen; dit anders dan in de 19de eeuw, toen tengevolge van de verandering in mode, een trek naar de bossen en heuvels ontstond en men zich buitens langs de Utrechtse heuvelrug, in de omgeving van Arnhem, Nijmegen of Baarn bouwde. De duinstreek van Kennemerland bleef bij deze verandering ononderbroken in trek.

Het hoogtepunt in de bloei van de Hollandse buitenplaats zouden wij, behalve in het tweede deel der 18de eeuw, in het midden der 19de eeuw willen plaatsen. Eduard Petzold, Park und Gartendirektor van Prins Frederik der Nederlanden, geeft in zijn bijzonder aardige memoires de volgende indruk weer, welke hij tijdens zijn eerste Nederlandse reis in 1840 in Holland opdeed. „In welcher Richtung der Reisende das Land durchzieht, sei es auf den Landstraßen oder den Kanälen, er wird die Gegend durch Landsitze, „Buitenplaatsen", auch einfach „Buitens" genannt, auf das freundlichste belebt finden. Sie

bieten ein vollkommenes Bild des Wohllebens mit ihren anmutigen oft prächtigen Häusern, mit ihren Baumanlagen, Gärten und Fischteichen" ¹.

Hebben wij met het voorafgaande beelden opgeroepen welke als hoogtepunten in de ontwikkeling van de buitenplaats kunnen worden beschouwd, het ligt in onze bedoeling de vroege 17de eeuwse hofstede, die in al haar eenvoud en degelijkheid de oorsprong van de grote 18de- en 19de-eeuwse buitenplaats heeft gevormd, hier nader te bezien en enige typen hiervan te onderscheiden.

Zodra de republiek zich tijdens de vrijheidsstrijd boven de grote rivieren heeft geconsolideerd ziet men omstreeks 1600 nabij de steden kleine hofsteden ontstaan ², vaak simpele uithoven met plantages, veelal bij een boerderij gelegen. Slechts in enkele gevallen zijn zij op een door de opdrachtgever verkozen aangename nieuwe plaats gebouwd; dit is bijvoorbeeld het geval geweest bij Elswout in Overveen.

Wanneer wij de kaart door Floris Jacobs van 1611 van de Kas- en de Zylwaterink ³ — die tussen Den Haag en Wassenaar aan weerszijden van de zich in noord/zuid-richting uitstreckende hoge zandrug van binnenduinen lopen — uit het huisarchief van Clingendael bezien, dan vallen ons de hierop aangegeven boerderijen op die voorzien zijn van de namen der eigenaren. Bij de boerenhofstede waaruit Arentsdorp zou ontstaan staat

¹ C. E. A. Petzold, *Erinnerungen aus meinem Leben*, Dresden 1890, 79.

² Deze rijkdom aan landelijke verblijfplaatsen heeft een voorspel gehad. Gedurende de gehele 16de eeuw vinden wij vermeldingen van hofsteden bijv. langs de Amstel. Wij denken hier aan het aardige gedicht van Hendrik Laurens Spieghel in zijn *Hertspiegel* boek VII, 1597, waar hij Meerhuizen, zijn hofstede en tuin aan de Amstel — in het gedicht als Muzentorenhof aangeduid — bezingt. H. L. Spieghel, *Hertspiegel en andere zedeschriften*, uitgegeven door P. Vlaming, Amsterdam 1723, 131.

³ Perkament met waterverf, huisarchief Clingendael nr. 54, gem. archief, Den Haag.

⁴ Nic. en Jac. Kruijck, kaart van het Hoogheem-

raadschap van Delfland.

⁵ Nieuwe kaart van 's Gravenhage met de omliggende dorpen en buitenplaatsen. Opgedragen aan de EdelAchtbare Heeren Burgemeester en Wethouders der stad 's Gravenhage door S. W. van der Noordaa, 1839.

⁶ De militaire stafkaarten van Hottinger e.a., omstreeks 1800 ontstaan, geven voor de oostelijke provincies een zeer nauwkeurig beeld van de buitenplaatsontwikkeling; deze laten bijvoorbeeld zien hoe vroeg reeds de overigens zo conservatieve Gelderse Jonkers en het patriciaat uit Arnhem tot landschappelijke aanleg van hun parken over zijn gegaan. Het merendeel was omstreeks 1790 reeds verlandschappelijk.

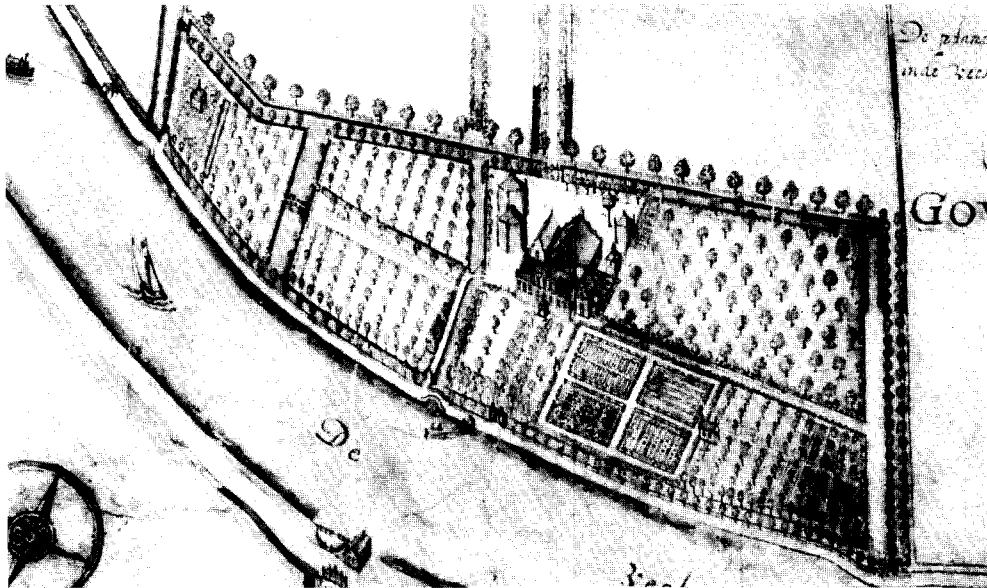
⁷ Huisarchief Marlot nr. 46, gem. archief, Den Haag.

⁸ C. Th. Kokke in *Bouw*, 16 (1961), 1327-1329.

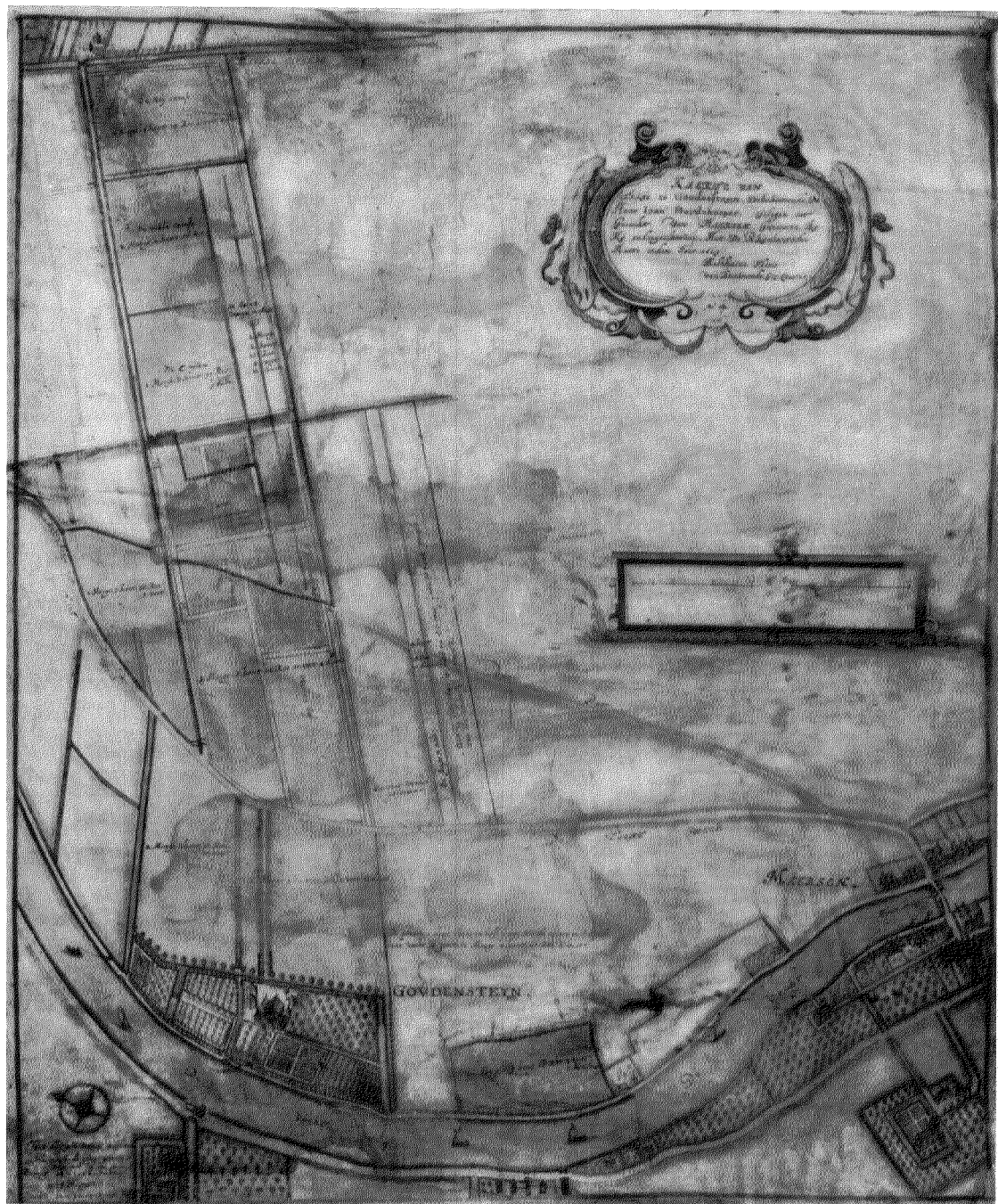
Afb. 1. Ouderwetse heerschapswoning, 1ste kw. 17de eeuw, naast een Noordhollandse stolp-hoeve. De plantage met wit latwerk voor pergola's en prieel maakt door ontbrekende singel-beplanting een kale indruk. Schilderij J. Wynants, 1655.

(In 1941 kunsth. P. de Boer, Amsterdam)

Afb. 2. Goudestein naar Balth. Florisz., 1629 (detail v. afb. 3). Hofstede van Jan Jacobse Bal alias Huydecoper nog intact met aan boerderij verbonden heerschapskamer. Eenvoud en degelijkheid kenmerken dit landhuis van een oude geus, de eerste als buitenplaats gebouwde hofstede aan de Vecht. Ook de plantage met boomgaarden is hoogst simpel.

VROEGE HOFSTEDEN IN HOLLAND

Afb. 3. „Kaertgen” van Goudestein door Balthasar Florisz. van Berckenrode, 1629. Vergeleken met de toestand \pm 1690 (afb. 6) zijn de boorden van de Vecht nog leeg en kaal. Duidelijk staan de eigendommen van Joan Huydecoper aangegeven, o.a. de lange opstreckende percelen aan de overzijde van de Diependaelsdijk, waar reeds dertig jaar later negen kleine buitens zouden worden aangelegd.

(Familie-arch. Huydecoper)

vermeld „Derfgenamen van arent van dorp”; ook het nabijgelegen Clingendael komt als zodanig voor met Doublet als eigenaar.

Nemen wij de geschonden kaart van Pieter Floris van der Salm van 1660 ter hand dan zien wij dat nabij deze beide hierboven genoemde boerderijen kleine paviljoenvormige landhuizen zijn ontstaan terwijl de boerderijen terzijde zijn blijven liggen. Wanneer wij de kaart van Kruijus van 1712⁴ voor het gebied tussen Wasse-naar en Den Haag gelegen vergelijken met die van Floris Jacobs van 1611, dan kunnen wij vaststellen dat in de loop van een eeuw overal buitenplaatsen met uitgebreide plantages zijn aangelegd, veelal ter plaatse van de op bovengenoemde kaart aangegeven boerderijen.

De „nieuwe kaart” van 's-Gravenhage door Van der Noordaa uit 1839⁵ kan de indruk in deze slechts versterken. Zij geeft een duidelijk beeld hoe zich de toestand rond Den Haag in de 19de eeuw had ontwikkeld. Overal ontwaren wij reeksen buitenplaatsen⁶. Daarbij valt het op dat de hoge zandrug tussen Den Haag en Wasse-naar zich uitstekend heeft geleend voor de aanleg van parken in de nieuwe landschappelijke stijl, welke na 1770 in zwang komt.

Al deze luister moet ons echter niet de ogen doen sluiten voor het feit, dat de landhuizen lang zeer eenvoudig gebleven zijn. Dat men zich in de aanvang der 17de eeuw en in vele gevallen nog lang daarna zeer wel bevond met een heerschapskamer in een boerderij, leert ons een kaart van Marlot uit 1676⁷. Hierop onderscheiden wij een boerderij voorzien van topgevels en verdieping en aan de achterzijde een met riet gedekt bedrijfsgedeelte dat aan het woonhuis verbonden was. Schuren en hooibergen ontbraken niet in het geheel, terwijl de plantage een eenvoudige boomgaard was met rechte paden doorsneden.

Jonker Reinhart van Aeswyn, heer van Brakel en Sterkenburg (1544-1620), kocht de boerderij in 1610 en liet de herenwoning bouwen.

⁹ *Wapenherant* (1915), 13.

¹⁰ Hofstede en tuin van Jan Claesz Loo en zijn brouwerij het Scheepje, grisaille schilderij, coll. Frans Hals Museum Haarlem.

¹¹ J. Wynants, schilderij op doek, 147 x 211, 1665, in 1941 in de collectie van de kunsthandel P. de Boer te Amsterdam.

^{11a} Meerzicht uit 1677 bij Zoetermeer is een voorbeeld van dit type, dat vrijwel gaaf tot ons is gekomen.

¹² Jan Jacobse Bal alias Huydecoper geb. 1541, gest. te Amsterdam 26.4.1626; raad van A'dam 1578-1624; schepen 1578; kolonel der Burgerij; bewindhebber Ma-

Tot voor kort heeft een dergelijke aanleg nog bestaan in Scheermansvliet op Oud Beierland. De boerderij had daar een bijna weerbaar woongedeelte waarin de heerschapskamer was gevestigd⁸. Bronnen over andere weinig ostentatieve „villae” ontbreken niet. Niet alleen in de Beemster en de Purmer, maar in alle inpolderingen ontstonden bij de boerderijen van de bedijkers herenwoningen; zo zien wij in een verklaring van schout en schepenen, regeerders van Dinteloord en de Heerlijkheid 's Princenlant, dat jonker Andries van der Meulen heer van Ranst en Millingen een der bedijkers van de heerlijkheid Princenlant was geweest en dat zijn zoon en opvolger jhr Andries van der Meulen „op syne hoeve ende landhuis aldaer syne wooninge ende residentie heeft genomen”⁹. Op een schilderij in grisaille door Jacob Matham van 1627 zien wij de hofstede Velsereend afgebeeld¹⁰, een kleine woning met stelpboerderij te midden van een plantage.

Wynants heeft echter een andere reeds fraaie heerschapswoning geschilderd¹¹ met terzijde een stelphoeve en een plantage met berceau en prieel (afb. 1). Dit geheel, dat voorzien is van witgeschilderd latwerk en enige beelden, maakt de indruk nog maar kortgeleden te zijn aangelegd, zo kaal ligt het daar nog zonder bomensingels te midden van het polderland. De heerschapswoning zal uit het eerste kwart der 17de eeuw dateren. Dergelijke heerschapswoningen zijn er zeer vele geweest.

Op de meest ideale wijze kunnen wij bij Goudestein, gelegen in de heerlijkheid Maarsseveen, de ontwikkeling van een buitenplaats uit een boerenhofstede-heerschapswoning gadeslaan^{11a}. In „May 1608” transporteert „Leendert Claesse man en voogd . . . aan Jan Jacobse Huydecoper¹² Borger en Coopman tot Amsterdam en syne Erve

gelhaense Compagnie; koopman in huiden. tr. 2° A'dam 2.5.1596 Lysbeth Gerritsdr van Geinen geb. Deventer 1566, gest. A'dam 27.9.1652.

Joan Huydecoper — de eerste burgemeester van Amsterdam van zijn geslacht — vermeldt in 1625 op de tweede bladzijde van zijn kasboek, na te hebben geleverd hoe het de reactionaire Spaansgezinde regering van Amsterdam in 1578 verging: „anno 1578 den 26 mey omtrent 5 uren syn tot Amsterdam al de wet-houders tot 32 int getal wtgeset in een schip”. Met trots over zijn vader vervolgt hij: „den 28 dito coozen die van de schutterij wt elcken rot een man die op den 29 dito een nieuwe wet coozen daervan myn sa^r vaeder Jan Jacobsen Huydecoper een was, en is op dito synde sacramentsdach met syn compagnie als capiteyn op't

Een Hoevelands mette huysinge, drie Bergen, schueren en de duyvenhuys . . . opde voors. Landen staande met ook den Boomgaert, bepootinge" etc. ¹³, zoals de akte luidt waarbij de boerenplaats waarop Goudestein zal verrijzen overgaat in het bezit van de Huydecopers, in wier handen het tot 1955 zal blijven ¹⁴.

Jan Jacobse is waarschijnlijk met de bouw van een herenwoning bij de boerderij aangevangen.

Wij leren deze hofstede voor het eerst kennen op de vogelvluchtkaart door Balthasar Florisz. van Berckenroode van 1629 ¹⁵. Deze kaart heeft Joan in zijn kasboek, lopende over de jaren 1620 tot '35, als volgt genoteerd: „1629 den 1 Meert aen Baltasar Floris Landmeter voor 't meeten van Goudensteyn en het kaertgen 26.; voort kaertgen van Goudensteyn met de lijst 40" ¹⁶.

Joan had toen reeds enige jaren het bewind over Goudestein gevoerd. Van 1625 af beginnen zijn notities betreffende reparaties aan Goudestein in het eerder genoemde kasboek. ¹⁷

Op het „kaertgen" (afb. 2 en 3) onderscheiden wij behalve een ondiep dwarshuis — de herenwoning — en daarachter een met riet gedekte boerderij, de drie bergen en het duyvenhuis, welke in de akte van 1608 vermeld worden.

stadhuys ter wacht getrocken." *Kasboek Joan Huydecoper 1620-'35* blz. 2; familie-archief Huydecoper nr. 109, Rijksarchief Utrecht.

De oude Jan Jacobse moeten wij dus als een van de oude geuzen beschouwen die onder het tolerant en waardig bewind van de burgemeesters Cant en Baerden de basis voor de glorie van de republiek hebben gelegd. Het is over deze generatie dat Elias in zijn inleiding tot de Vroedschap zegt: „tot den drempel van 't beloofde land genaderd werden zij afgeroepen". J. E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regent-patriciaat*, tweede omgewerkte druk van de inleiding tot de Vroedschap van Amsterdam, 33.

Al maakt Jan Jacobse de vrede van Munster en de prachtige carrière van zijn zoon Joan — wie enige malen het burgemeesterschap van Amsterdam en gezantschappen opgedragen werden, terwijl zijn verdiensten door de koning van Frankrijk en de koningin van Zweden met adeldom beloond werden — niet meer mede, toch heeft hij het begin gekend der mooie jaren, waarin de directe invoer van producten uit de tropen en de oorlog met Spanje schatten inbrachten. Persoonlijk trok hij in 1612 groot voordeel door de nieuwe uitleg der stad over een terrein waar hij zich grote belangen had verworven.

¹³ Familie-archief Huydecoper nr. 1833, Rijksarchief Utrecht. De naam „Goudesteyn" wordt door Joan Huydecoper in zijn *kasboek 1620-'35* gebruikt. In een akte van 1608 betreffende verwerving van naburig land wordt gesproken over een morgen land „op die Gulden-

Rondom strekt zich de plantage uit, die hoofdzakelijk bestond uit boomgaarden door paden in rechthoekige stukken verdeeld, en door sloten omgeven. Alles is van degelijke eenvoud; slechts ter rechterzijde van het beplante voorplein merken wij een tuinaanleg met rechthoekige perken op. Waarschijnlijk werd hier de zonnwijzer geplaatst waarvan het kasboek in 1630 gewaagt: „de groote sonnewyser in 't blomperck". Overigens worden drie van de vier rechthoekig omheinde vakken nog door rabatten ingenomen; deze zullen niet zozeer voor bloemen als wel voor groente en kweek hebben gediend. Bijzonder veel genoeg hebben Joan en zijn opvolgers blijkbaar geschept in het enten en planten van bomen op de plaats. Joan heeft zich direct bij de aanvang van zijn bewind toegelegd op het aanplanten van lanen wat voor de aanleg van een plaats het belangrijkste is. Tal van aantekeningen komen wij hierover in het archief tegen ¹⁸. Deze tuinaanleg is nog miniem, in overeenkomst trouwens met wat wij hierboven reeds over de buitenplaatsen van de vroege 17de eeuw hebben geconcludeerd.

Grote veranderingen zouden hun beslag nog krijgen. Nadat sinds 1625 aangevangen was met bouwen en bomenplanten, begon Joan in 1628

hoeffe in tkerspel Maarssen" en 1½ morgen gelegen in de „Goudehouff" in 't gerecht Maarsen. Familie-archief Huydecoper nr. 1834, Rijksarchief Utrecht.

¹⁴ In 1955 wordt Goudestein door mevrouw Snijders-Royaards (ex matre Huydecoper) verkocht aan de gemeente Maarssen. Na restauratie werd het tegenwoordige, van 1754 daterende huis tot raadhuys ingericht.

¹⁵ Kaart waterverf op perkament. Familie-archief van der Muelen nr. 66, Rijksarchief Utrecht. Wanneer men deze kaart vergelijkt met de gravure uitgegeven „by Jacob Colom 1651 Vertoninge van de heerlicheit van Maersseveen Neerdyk en Diependal" en het tweetal kaarten in 1660 bij dezelfde uitgever verschenen (Rijksarchief Utrecht), dan tonen deze duidelijk aan hoe in een kort tijdsbestek van 20 à 30 jaar de oevers van de Vecht met buitenplaatsen werden volgebouwd. Ja zelfs op de opstreckende percelen die Joan Huydecoper toebehoorden en die niet aan de Vecht doch aan de andere zijde der Diependaelse dijk lagen werden een negental kleine buitens aangelegd waarvan Mariënhof tot heden bewaard bleef.

¹⁶ *Kasboek Joan Huydecoper 1620-'35*, 21v°.

¹⁷ „Anno 1625 den 1 April is getimmert den hof en gegraeven geplant cost saemen wt wysende het kladboek 979.11". Verderop o.a.: „Anno 1627 gemaect een steene poort". Wij zien deze poort door twee globes bekroond aan het zandpad langs de Vecht op het schilderij van J. van der Heyden afgebeeld. *Kasboek Joan Huydecoper 1620-'35*.

¹⁸ Van de hand van Joan Huydecoper (gest. 1661)

met de grote verbouwing. Hij noteerde de uitgaven hierover in zijn kasboek met het opschrift: „Timmeragi op Goudesteyn Anno 1628 begonnen den 13 februari. het nieuwe huys volgens het besteck en teeckening heeft frans Mersen timmerman aangenoomen te maecken altemaal voor 2250 en soo hy wel naer behooren maeckt sal hem 50 gl. schencken.”

De verbouwinguitgaven komen telkenjare terug en lopen tot 1632 door¹⁹. Het is in deze tijd dat Goudestein het aanzien heeft verkregen waarmee het zich voordoet op de beide schilderijen van Jan van der Heyden²⁰, respectievelijk in Londen en Zürich, die het huis zowel aan de land- als Vechtzijde weergeven. Op het mooie schilderij in Londen (afb. 4) zien wij dat het huis door de verbouwing een poging tot metamorphose naar antieke stijl heeft ondergaan, maar tevens merken wij op dat men aan de oude indeling van de ouderwetse hofstede heeft vastgehouden. Tot onze verbazing ontbreekt de symmetrie geheel door het handhaven van de opkamer. De enige uiting van een strenge architectuur is er in gelegen dat het met een balustrade omgeven plat van de verhoogde middenpartij door een tympanon vervangen is.

enige losse aantekeningen: „oncosten van de noorder boogert, noch 66 appelboomen..., noch voor planten en enten...”, in 1628 worden „doorenboomen, ockernooten, haesnooten, camperfoelies en 12 roosen” aangeplant, jaarlijks worden vrij grote partijen „ipen” aangekocht voor het beplanten van lanen. „Nov. 1631 tot Haerlem gekocht van Hans Verfman 15 weldragende morellen, 6 kriecken”, „van van Sompen 110 kleen blat ipen”, „den 27 Novr (1631) an mon frere Belten voor 56 ipen 16.16”. Verder worden in de aantekeningen die tot 1632 lopen peregomen, queperen, moerbessen- en appelboomkens en kersen genoemd.

Joan Huydecopers zoon Joan, die hem op Goudestein opvolgt en in 1704 sterft, heeft van 1679 af tot 1704 een register betreffende de aanpotinge van taxibomen, castanea, lindebomen, olmen, eyckebomen, notebomen en Piceaes bijgehouden; zijn bibberend handschrift toont aan, hoe hij zich hiervoor nog tot kort voor zijn dood interesseerde. Van 1663 tot 1693 lopen zijn aantekeningen betreffende de lanen en wegen in Maarsseveen gelegen. Familie-archief Huydecoper, Rijksarchief Utrecht.

¹⁹ Enige aantekeningen: „Anno 1632 den 16 October doen is het achter Saeltgen getimmerd met myn kinderkamer, spyskamer en toorntrap waer voor Frans Marsen timmerman heeft bedongen te samen... den 26 November an Mr Joost voor t portael schoumantel en anders...”

den 1 deser voor een Italiaense vloer...
18 Februari 13 boeckgen gout en 12 silver en camer

De peperbusvormige koepeltoren, bekroond door een pijlenschietende centaur, het embleem der Huydecopers, kan als een fraaie aanwinst beschouwd worden²¹. Van hieruit kon men van het uitzicht over de landerijen genieten.

Op het voorplein viel alle accent; behalve de in 1627 gebouwde door globes bekroonde stenen poort merken wij een klein paviljoen op, de wanden zeer classicistisch met pilasters en guirlandes behandeld; het is voorzeker een vroeg speelhuis geweest vanwaaruit men het voorbijvarend verkeer op de Vecht kon gadeslaan.

Wanneer wij de achterzijde van de hofstede afgebeeld zien op het schilderij in Zürich (afb. 5) dan blijkt ons dat de boerderij is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een ondiepe lage vleugel met verhoogde middenpartij, welke tegen de achterzijde van de hofstede is aangebouwd. De hofstede is dus verdubbeld, het hoge dak van de oude hofstede steekt boven het lage dak van de nieuwe vleugel uit. Het ontbreken van een ingang in de middenpartij der achterzijde doet enigszins vreemd aan, te meer daar geen gracht aanwezig is wat een excuus voor deze leemte had kunnen zijn. Zodoende ontbreekt het contact met het park aan de achterzijde. Een organische com-

vergult alleen in 't achter saeltgen.”...

Kasboek Joan Huydecoper 1620-35, 31.

²⁰ Jan van der Heyden maakte tal van schilderijen van Goudestein. Behalve de beide hier genoemde exemplaren: Goudestein aan de Vechtzijde met figuren door Adriaen van de Velde, doek 53 x 69.2, coll. H. G. The Duke of Wellington, Apsleyhouse Londen, cat. 1901 I A2 58 en: Goudestein van de Diependaelsedijk gezien, paneel 48 x 60, coll. E. Bührle, Zürich, kennen wij nog enige andere schilderijen van de plaats: een paneel, 17.4 x 28.6, afbeeldende het huis aan de Vechtzijde, kwam in 1957 voor in de collectie van de kunsthandel A. Brod in Londen, een schilderij de landzijde voorstellend maakte deel uit van de coll. Arthur M. Grenfell, veiling Christie 26.6.1914 nr. 6. Verder bestaat er nog een repliek van het schilderij van de Duke of Wellington.

²¹ „Consideratiën op verscheyde saecken Goudesteynton in de coll. H. A. Wetzlar te Amsterdam. concernerende”. „A°. 1662 so is de spil staende op de Goudesteynse coepel vernieuw hebbende gecost een somma van 2 : 10. Den 3 April soo is den appel van de coepel verguldt 7.14. A° 1699 soo is de voorge-melte toorn tenemael vernieuw en de coepel inplaats van leyen met loot bedeckt ... dito so is de spil weder vernieuw den appel en de sentaurus die Anno 1672: en 1673 door de francen door en met deucken waren geschooten en t'enemael verguldt”... Familiearchief Huydecoper nr. 1840, Rijksarchief, Utrecht.

positie van het geheel is nog niet tot stand gekomen.

De reeds in een zo vroeg stadium optredende verdubbeling van de hofstede — bij welke tot nu toe steeds alle accent op de façade en het voorplein was gelegd, een uitgangspunt waarvan men in Vingboons boeken meer dan een voorbeeld vindt en wel onder de landhuizen waar de achterzijde blind gelaten is of in elk geval een ondergeschikte rol speelt — heeft grote moeilijkheden met zich meegebracht, waarmee men nog niet goed raad geweten heeft. Hoe gebrekkig de greep op het geheel nog was blijkt ook uit het feit dat van een parkaanleg achter het huis geen spoor te bekennen valt, slechts een hobbelige weide met wat vee nemen wij op de verschillende afbeeldingen waar.

De opdrachtgever voor deze verbouwing was Joan Huydecoper²² die in 1624 te Amsterdam was gehuwd met Maria Coymans, dochter van de bekende bankier en grootkoopman onder andere in slaven, Balthasar Coymans, die aan Jacob van Campen het ontwerpen van een nieuwe façade voor zijn huis aan de Keizersgracht te Amsterdam had opgedragen²³, welke gevel in 1626 voltooid werd.

Wij komen deze gevel het eerst tegen in het in 1631 verschenen en aan de „regeerende Borge-meesteren van Amsterdam” opgedragen boek *Architectura Moderna*²⁴, dat grotendeels gewijd is aan de tien jaar tevoren gestorven Hendrick de Keyser. Coymans' klassieke façade vertegenwoordigt in dit werk een geheel nieuwe vormgeving. Doch terzelfdertijd komen wij niet alleen bij Van Campen doch ook bij Van Bassen en De Bray de nieuwe Italiaanse stijl tegen. Wij denken hier bij-

²² Joan Huydecoper, heer van Tamen, Blokland, Maarsseveen en Neerdijk, geb. A'dam 1599, gest. ald. 26.9.1661, raad 1630-61; schepen 1629; 1651-'54-'55-'57-'60 burgemeester van Amsterdam; 1650 afgevaardigde van Amsterdam naar de graaf van Nassau; veldheer van de stadhouder bij diens poging Amsterdam te overweldigen; 1655 afgevaardigde van A'dam naar de grote keurvorst van Brandenburg; 1660 afgevaardigde van A'dam bij de troonsbestijging van Karel II koning van Engeland; Eques aureatus bij diploma 10.8.1637 van koningin Christina van Zweden; Ridder St. Michiel bij diploma 22.6.1650 van Lodewijk XIV koning van Frankrijk; Bewindhebber V.O.C. 1634; raad Admiraliteit van A'dam 1653; tr. A'dam 9.7.1624 Maria Coymans geb. ald. 9.11.1603, gest. ald. 27.3.1647.

Op 5.2.1641 werd door de Staten van Utrecht „na intercessie van Syne Hoocht den doorluchtige Prince en de Heere Frederik Hendrik ... aan Joan Huydecoper onwederroepelyck voor hem ende syne Erven ende na-

voorbeeld aan de façade voor het huis Warmond²⁵. Het classicisme zat als het ware in de lucht. Door de reeds in de 16de eeuw in Italië verschenen voorbeeldboeken van de grote op de klassieke oudheid teruggrijpende architecten, en de Nederlandse uitgave van Serlio, die in het midden der 16de eeuw te Antwerpen verscheen, raakte men hier met de classicistische vormgeving bekend. Toen behalve het werk van Serlio ook de werken van Vignola, Scamozzi en Palladio vanaf het begin der 17de eeuw te Amsterdam uitkwamen, raakte men eerst recht met deze voor die tijd zo aantrekkelijke materie vertrouwd. Uit Huydecopers kasboek blijkt dat ook hij de prenten van Italiaanse architectuur heeft aangeschaft. In het verband van dit artikel behoeft ik echter de invloed van deze internationale mode niet te analyseren.

Doch niet zijn schoonvader Coymans zal Joan geïnspireerd hebben; ook zijn zwager Pieter Belten²⁶, getrouwd met Coymans andere dochter, verbouwde in 1629 aan de andere zijde van Maarssen een hofstede, het huis Ten Bosch, dat Jan van der Heyden eveneens afbeeldde²⁷: een klein laag landhuis met een veel betere classicistische façade dan Goudestein, een verhoogde middenpartij met pilasters en reuzenorde door een tympanon gedekt. Hoewel het huis aan de voorzijde een opkamer heeft blijkt dit niet aan de façade. De plattegrond is echter nogal onregelmatig en het uit de as vallen van een uitzichtorentje, dat wat vormgeving betreft, wel heel slecht bij de classicistische gevel past, geeft reden zich af te vragen of hier niet een classicistisch huis vóór een oudere hofstede werd ge-

comelingen, de ambachtsheerlijkheit van Maarsseveen daaronder gereguleert de Landerien op de Oostzijde van de Vecht tot aan het gericht van Breuckelen” opgedragen. Familie-archief Huydecoper nr. 1724, Rijksarchief, Utrecht.

²³ Thans Keizersgracht 177 te Amsterdam, het woonhuis voor de uit Antwerpen afkomstige broeders Balthasar en Joseph Coymans.

²⁴ *Architectura Moderna ofte bouwinge van onzen tyt bestaende in verscheyde soorten van gebouwen zoo gemene als bysondere ... alle gedaen by Hendrick de Keyzer ... met een byvoegsell eenige wercken en gestichten van verscheyde andere meesters dezese tegenwoordigen tyts*, Amstelredam Cornelis Danckerts van Sevenhoven 1631.

²⁵ E. H. ter Kuile, „Salomon de Bray in het huis te Warmond”, *Leids Jaarb.* 1951, 71. — 1629 classicistische façade van het huis Warmond.

²⁶ Pieter Belten, geb. 1605, was op 22.6.1627 ge-

VROEGE HOFSTEDEN IN HOLLAND

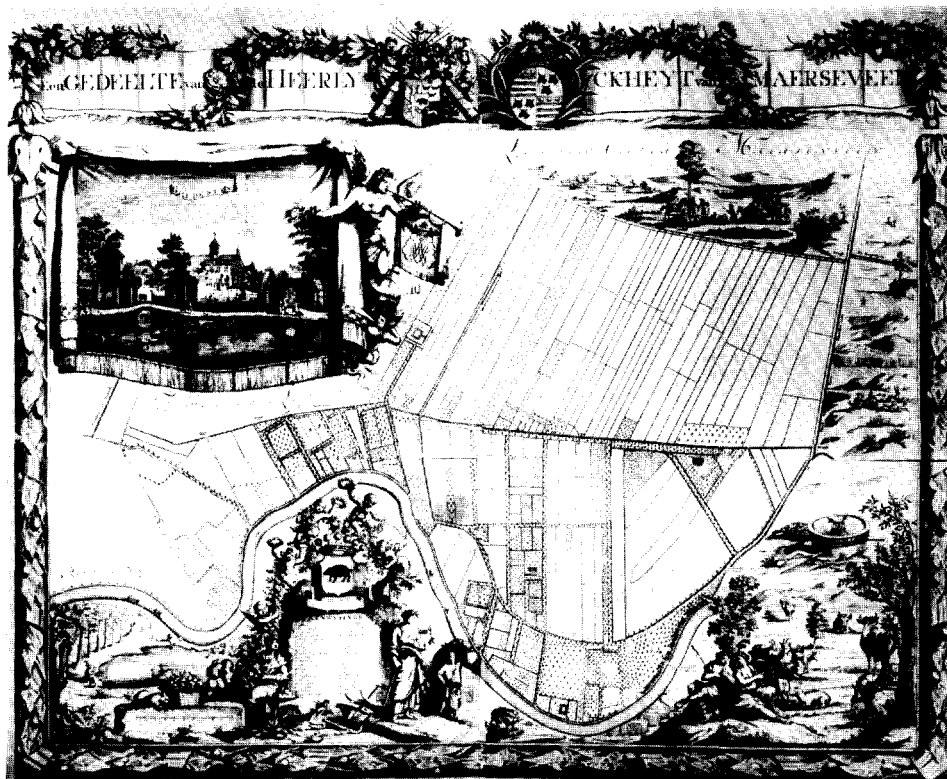

Afb. 4. Goudestein van de Vecht gezien. Links Silverstein, dat pas in 1717 onder Mr Joan Huydecopers bewind bij Goudestein werd getrokken. Mogelijk valt Silverstein in het tegenwoordige koetshuis te herkennen. Schilderij J. van der Heyden. (Coll. H.G. the Duke of Wellington, Londen)

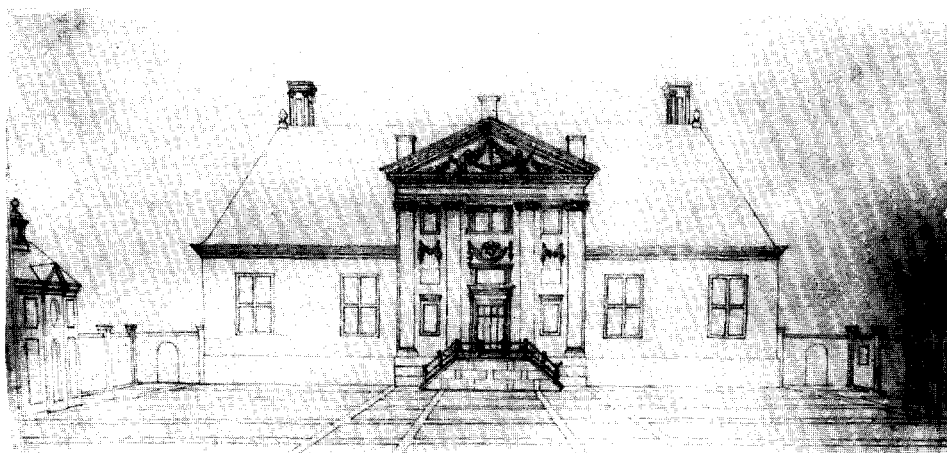

Afb. 5. Goudestein van de Diependaelsedijk gezien met de vleugel, die in de plaats kwam van de boerderij. Schilderij J. van der Heyden. (Coll. E. Bührle, Zürich)

VROEGE HOFSTEDEN IN HOLLAND

Afb. 6. Kaart van de heerlijkheid Maarsseveen, gravure in 5 bldn door P. Bouttats, ± 1690, met de alliantiewapens van de bezitter Joan Huydecoper (1625-1704), dertien malen burgemeester van Amsterdam, en zijn vrouw Sophia Coymans (1635-1714). Links boven Goudestein naar J. van der Heyden, anachronistisch zonder fronton afgebeeld. Verder vele na 1629 aangelegde buitens (vgl. *afb. 3*).
(Familie-arch. Huydecoper)

Afb. 7. De voorgevel van Elswout met zijn rijke middenpartij. Het voorplein omsloten door hoge muren, paviljoens en gebouwen. Opmerkelijke bestrating. Kopie opmeting Maurits Walraven, 1703.
(Huisarch. Elswout)

plaatst. Hier is geen sprake van een heerschaps-woning en een boerderij, doch van een bestaande onregelmatige hofstede met enige rechten waarvoor een classicistische vleugel wordt aangebouwd. Net als bij Goudestein is hier mogelijk een bekwame bouwmeester aan het werk gezet om een ontwerp voor de façade te maken en beperkt men zich verder tot lapwerk. Men moet er zich ook terdege rekenschap van geven dat wij hier zijn in het allereerste stadium van werkelijk zelfstandige, naar een nieuwe smaak gebouwde landhuizen, die men betrok om van het landleven te genieten.

„Ick bann den heelen Haegh
Met all syn achter klapp, ick bann de vuyle
plaegh
Van loose pleiterij, ick bann d'onstuymigheden
van over-heerigh volck in ongeruste steden”²⁸

dichte Huygens op Hofwijck en Cats in zijn ouderdom op Zorgvliet rijmt:

„Het is van oudts gemerckt, dat well geleerde
lyuden,
Vernamen soet vermaeck omtrent de groene
kruyden,
Een boeck-kas op een Hoef, dat is een lustigh
dingh
Geen peerel voeght sowel oock in een gouden
ringh.
Nu door het velt te gaen, dan weder in de
boecken,
Den aert van alle dingh te mogen ondersoecken,
En Godt daer in te sien”²⁹.

Een andere en belangrijke introductie welke

huwd met Constantia Coymans (1607-'73). Er werden wel gemeenschappelijk zaken gedreven zowel met „pere Coymans” als met „frere Belten”; ook in kleine zaken geeft het kasboek van Joan Huydecoper blijk dat er een goede verstandhouding tussen Joan, zijn schoonvader en zijn zwager bestond. Op blz. 17: „den 9 November 1627 van Pieter Belten gekocht 5 quartelen naegelen à 5 gl pont op 5 maenden”... In 1628 wordt er eveneens met Pieter Belten gehandeld. Op blz. 28 „3 Jan 1630 mon peer Coymans nagelen 2047”. Op blz. 24 „Anno 1630 den 19 October quam ick van Goudesteyn en trock den 20 October op een Sondach na mon peers hofstee en besteede I sabel in 't school”. Op blz. 25 „1630 het graupaert van mon frere Belten gekocht”... „6 October voor de karots van mon frere Belten betaelt”... *Kasboek Joan Huydecoper 1620-'35*.

²⁷ Vlg. d'Aoust, Parijs 5.6.1924, nr. 43.

²⁸ Huygens, *Vitaulum Hofwyck Hofstede van den Heere van Zuylichem onder Voorburgh*, 1653.

Jacob van Campen³⁰ tot Joan Huydecoper kan hebben gehad wil ik hier niet verzwijgen, namelijk Constantijn Huygens, die meer dan eens in zijn gedichten Huydecopers gastvrijheid op Goudestein heeft herdacht. Van de drie sneldichten op Goudestein, waar Huygens blijkbaar gaarne vertoefde, laat ik er hier twee volgen:

„Ick hebb soo swaren stryt met deze Vecht te
vechten;
Haer schoonheid, Maersseveen, tast my soo
vriendelyck aen,

Dat ik moet vluchten, niet voor de eer van
Uw gerechten
Maer om Uw soete Vechts aanvechtingen te
ontgaen.”

„Nu weet ik 't Maarsseveen, en 't is licht om
te versinnen
Waerom Uw Goudestein van velen werdt be-
mint.
Twee lieve dingen doen't, en die m'er altoos
vindt,
De soete Vecht voor deur, de soete vocht van
binnen.”

Wij willen thans als slot, om door vergelijking deze fraaie plaats in zijn relatieve waarde te zien, nog enkele woorden wijden aan een veel fraaier huis, en wel de buitenplaats Elswout onder Overveen (afb. 7). Aangezien wij binnenkort in ander verband uitvoerig op Elswout zullen ingaan willen wij hier slechts met een korte opmerking volstaan.

Het is in verband met Goudestein van belang

²⁹ Jacob Cats, *Onderdom, buyten-leven en hofgedachten op Sorgvliet*, 1656.

³⁰ De toeschrijving van Goudestein en het daarmee zo parallel lopende huis Ten Bosch is niets nieuws. Reeds in *Buiten* 16 (1922) op blz. 424 kan men lezen hoe de schrijver van het opstel A. L. zich dit afvraagt: „... Op zijn last vermoedelijk (Joan Huydecoper) is Goudestein verbouwd, en werd op het hooge dak een koepeltorentje aangebracht, dat een getrouwe copie lijkt te zijn van den toren van Jacob van Campen's scheping, het Raadhuis, dat omstreeks dienzelfden tijd de harten der Amsterdammers van trots vervulde. Heeft wellicht Jacob van Campen zelf de verbouwing geleid?”

³¹ De vriendschap van Huydecoper en Van Campen heeft er trouwens niet toe geleid, dat Huydecoper de allergewichtigste opdracht die hij te vergeven had, en wel die voor zijn stadshuis aan het Singel te Amsterdam, aan Van Campen heeft gegeven.

te memoreren dat hier sprake is van een laag landhuis met vierkant grondplan om een centrale binnenplaats, waarop de kamers uitkomen. Deze zeer onhollandse aanleg — die voorzover wij weten geen herhaling hier te lande vindt — wordt voorafgegaan door twee poortgebouwen waarvan het buitenste, aan de Elswoutselaan gelegen, thans nog bestaat. De tweede, middelste poort, die tevens als oranjerie dienst deed, viel ten offer aan de grote verbouwingen door B. W. H. Ziezenis in 1805 onder het bewind van Willem I Borski. Het huis Elswout kwam ongeveer in dezelfde tijd als waarin de verbouwing van Goudestein zijn beslag kreeg, tot stand. Men zou aan een buitenplaats van een dergelijke aanleg, die

geheel op internationaal niveau behoort, eerder de naam van Van Campen willen hechten dan aan de classicistische verfraaiingen van Goudestein en Ten Bosch, waar ondanks de familie- en vriendschapsbanden Huydecoper-Coymans-Belten-Huygens-Van Campen³¹, toch geen groot geheel van classicistische architectuur tot stand is gekomen, dat het stempel van een bepaalde meester draagt en een toeschrijving wettigt. Men moet waarlijk het belang van deze huizen niet overschatten. Er is tussen de jaren 1620 en 1650 meer dan één hofstede gebouwd die even merkwaardig genoemd mag worden als de huizen Ten Bosch en Goudesteyn.

SUMMARY

EARLY COUNTRY-HOUSES OF HOLLAND IN THE RURAL DEVELOPMENT

BY JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

The remarkable number of country-houses to be found in the Netherlands in the eighteenth and nineteenth centuries arose from the many farm-houses which, although they had begun by having only one more elaborately furnished room, gradually became more and more sumptuous. As early as the sixteenth century there were farmhouses, often modest cottages near the larger cities, with one formal room.

In the seventeenth century the manors still showed many of the characteristics of their simple origin. The grounds usually included orchards and were laid out with straight paths. In general, before 1672 their design was extremely simple, with the exception of the parks around the palaces of Prince Frederik Hendrik and the mansions of a few very wealthy men.

A good example of this development is found in Goudestein, situated on the Vecht River near Maarsse, one of the earliest country manors, until recently still in the possession of the Huydecoper family which built it. The accompanying illustration, made in 1629 by Balthasar Florisz. van Berckenroode, shows the old manor-house in the time of Joan Huydecoper's father, with its annexed farm-buildings and haystacks. Two paintings by Jan van der Heyden, one in the Duke of Wellington's collection in London and the other in the Bührle collection in Zürich, both clearly show that although the familiar classical details were added during the 1628-1632 reconstruction, the symmetry of the front was sacrificed to retain the existing „opkamer”.

The family relationship between the Amsterdam burgomaster and merchant Joan Huydecoper

and Balthasar Coymans, dealer in canons and slaves, may have led to the employment of the architect who in 1626 had added a classical façade to Coyman's town house: Jacob van Campen. The same may have been the case for the Huis ten Bosch, also on the Vecht but on the other side of Maarsse, which was built for Pieter Belten, Joan Huydecoper's brother-in-law and Coyman's son-in-law. But although it is not impossible that Jacob van Campen designed Goudestein, it should be kept in mind that such early small manor-houses as Goudestein and Huis ten Bosch were built over a period of many years, so that another architect might simply have borrowed from existing examples. Joan Huydecoper's ledgers show only that an unidentified architect had supplied him with the drawings for the alterations.

Furthermore, the fact that for his much more important house on the Singel in Amsterdam Joan Huydecoper commissioned not van Campen but Vingboons, must not be forgotten when considering this problem. On the other hand, there is evidence that the relations between Huydecoper and Huygens had always been good, and it is known how greatly Huygens admired van Campen's Italianate taste and how widely he recommended him.

The most important point in all these considerations is that manors such as Goudestein and Huis ten Bosch were in no sense important works like the truly splendid classicistic creation Elswout, situated near Overveen, which could add much more lustre to van Campen's reputation. The former remain examples of patchwork.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma,

Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R.

Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L.

Temminck Groll, Mr. J. Korf.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN HET TEYLERS MUSEUM TE HAARLEM. REDE, OP 18 DECEMBER
UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER PROF. DR. I. Q. VAN REGTEREN ALTENA.

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER- EN BUCHELIUSPRIJZEN

Het welkomstwoord, dat ik tot u mag spreken, moet, nu wij op de tweede dag van ons korte congres samenzijn, voor wie er ook gisteren aan hebben deelgenomen, vooraf zijn gegaan door een gevoel welkom te zijn in Haarlem. Dat gevoel is u gegeven door de ditmaal talrijke gastheren. Vandaag dankt u het in de eerste plaats aan de directeuren van Teylers Stichting, die door een royale geste de deuren tot dit museum en tot de aula voor ons hebben willen openstellen. Het bestuur is daarvoor des te erkentelijker, omdat alles in dit gebouw ons het levend verleden in herinnering kan brengen. De verzamelingen, waaruit de heer Van Borssum Buisman een kleine selectie voor een tentoonstelling heeft uitgezocht, gaan terug tot de tijd, dat Hope zijn ontelbare kunstschaten in het Paviljoen Welgelegen onder had gebracht en waarin meerdere fameuze collecties berustten bij de verlichte burgerij en de Amsterdamsche bewoners der buitenhuizen. Nagenoeg niets van dat alles is over, behalve het oudste kunstmuseum van Nederland, waarin wij mogen samenkomen. Gelukkig is er inmiddels een actief Frans Hals Museum verzezen, en mogen wij dankbaar zijn, mijnheer de burgemeester, dat in het toekomstplan voor uw binnenstad rekening werd gehouden met het ons zo na aan het hart liggende stadsschoon, al ontveinzen wij ons niet, dat veel daarvan in de afgelopen jaren on-

herroepelijk is verloren gegaan. In uw hogelijk gewaardeerde aanwezigheid hopen wij een gunstig teken, niet aan, maar vóór de wand te mogen zien.

Gaarne heet ik den heer Duparc welkom, en dank ik hem voor zijn onaflatende belangstelling in ons werk. In het bijzonder mag ik hier wel releveren, dat de uitzending naar de internationale congressen zeker dank zij zijn toedoen door de regering wordt gesteund. Welkom zijn ook onze Belgische gasten. Professor Bruyn, die de samenkomst op 15 november te Brussel heeft bijgewoond, heeft verheugd verslag uitgebracht over de bloeiende activiteiten uwer vereniging.

Dat men gisteren welkome gasten is geweest hebben wij te danken aan den heer en mevrouw Van Taalingen, aan de heren Droste en Van Nouhuys, aan de huizen Hoog, als ik ze zo mag samenvatten, aan de heer Fontein en aan de directeur van de werkplaatsen voor het herstel der tapijten. Zij hebben ons met een zeer fraai verweven kunstboekje opgewacht en ik breng aan gastheren en gastvrouwen hierbij graag de dank van alle bezoekers over. Ook een woord van ontvangst tot de nieuwe leden. Zij zullen ervaren dat de lasten ruimschoots opwegen tegen de lusten van het lidmaatschap.

Coïncidenties op deze dagen met andere gebeurtenissen voor onze kring van belang konden ook dit jaar niet worden vermeden. Jaarlijks

wordt het vinden van passende data voor ons congres moeilijker. Indien u noteert, dat de streefdata voor 1966 zijn: 16 en 17 december, en dat wij het oog op Leiden gevestigd houden, dan vergroten wij de kans elkaar daar in gesloten formatie weer te zien, wanneer wij die dagen tegen welken indringer ook verdedigen.

Het past mij zeker in Haarlem den heer G. D. Gratama te herdenken, die dit jaar 91 jaar oud overleed. Hij was het immers, die in 1937 de grote Frans Hals-tentoonstelling organiseerde, die voor het eerst drommen buitenlanders naar Haarlem als kunststad bracht.

Uitzonderlijk veel mutaties deden zich in 1965 voor onder de hoogleraren in de kunstgeschiedenis. Men kan spreken van een waar va-et-vient. Schulte Nordholt verliet, zij het slechts lijfelijk, zijn post in Groningen om prof. Poelhekke op te volgen als directeur van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, en werd in directe zin opgevolgd door Gerson. Ter Kuile nam afscheid van Delft, dat Terwen ontrok aan zijn dubbele werkkring in Leiden en Amsterdam. Velen onzer zullen nog onder de verse indruk verkeren van diens doorwrochte oratie. De Vrije Universiteit riep een nieuwe leerstoel in het leven, die Rookmaker bezette, eveneens met het uitspreken van een oratie, die ten volle de aandacht trok. Helaas zal Heckscher onze enige leerstoel in de iconologie, die aan zijn en aan Utrechts naam eer aandeed, binnenkort verlaten, ik hoop niet voor altijd. Den heer Gudlaugsson mogen wij met het directoraat van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie geluk wensen, den heer Emmens met een buitengewoon lectoraat te Amsterdam.

Ten aanzien van andere feiten moet ik met een keuze volstaan. In de eerste plaats vermeld ik de meest spectaculaire aanwinsten voor ons kunstbezit: een kapitaal schilderij van Albert Cuypp, zoals Engeland ze bij uitstek bezit en Nederland in het geheel niet, werd, met een vooral na de lichte schoonmaak verrassend meesterwerk van Rembrandt uit diens rijpere jaren door den heer Van Schendel voor het Rijksmuseum verworven. Hiervoor verdient hij meer dan ons applaus, want alleen de meest genuanceerde stuurmanskunst leidt heden ten dage zulke lading in veilige haven. De aandacht, die weer op Albert Cuypp is gevallen, doet ons verlangend uitzien naar de studie die Van Gelder over diens tekeningen zal uitgeven.

De restauratie van de Pieterskerk te Utrecht leverde de tweede kapitale verrassing, ditmaal

zelfs zonder steun van de vereniging Rembrandt: liefst vier uitgegraven stalen van onze vroegste romaanse beeldhouwkunst kwamen de schaarse door Ligtenberg beschreven stukken hier te lande verrijken. Het valt te hopen dat zij spoedig volledig door een deskundig Nederlander belicht zullen worden.

De tentoonstellingen van een partikel van de Dutch Gift, in het Rijksmuseum, van de Italianisanten te Utrecht en bovenal het werk van Jan Gossaert van Mabuse zullen u allen nog vers in het geheugen liggen. Van de moderne kunst noem ik alleen het brede overzicht van het werk van De Staël, dat het Museum Boymans-van Beuningen eveneens te zien gaf, en de kleinere maar even boeiende expositie van schilderijen door Isaïc Israëls te Laren. Vlak bij de grensgunde dr. F. Gorissen een goede kijk op Govert Flinck aan wie op doortocht was naar de Karel de Grote tentoonstelling in Aken. Men moet ook van een lacune spreken, omdat het tentoonstellen van het rijke eigen bezit aan schilderijen uit de 19de en 20ste eeuw van het Stedelijk Museum te Amsterdam nog op zich heeft laten wachten.

Aan den heer L. J. Bol werd, als kenner van de Nederlandse kunst en voormalig directeur van de Dordtse Musea op 8 oktober een grootscheepse hulde gebracht. Het bestuur van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap kende hem de bronzen penning van het Genootschap toe, welke hem door den voorzitter in de vergadering van 13 december werd uitgereikt.

Zoals een jaar tevoren verwacht mocht worden, heeft het tijdschrift Oud-Holland nagenoeg volledig de achterstand in het verschijnen ingelopen. Regeringssubsidie heeft bovendien de financiën weer in haar voegen gebracht. Het Kunsthistorisch Jaarboek zal voor het einde van het jaar van de pers komen.

Alvorens te komen tot de mededelingen van de jury's voor de prijzen, nog een woord over onze vergaderingen. In de boezem van ons bestuur leeft de wens meer ruimte te laten voor discussie na de voordrachten, dan vandaag door de krappe tijd gehaald zal kunnen worden. Ik betreur dat, en naar ik meen op goede gronden. Een lichaam als onze vereniging kan, naar ik meen niet buiten strijd, mits deze verloopt in redelijke gedachtenwisseling. Na het lezen van het jongste boek van prof. Lorenz over „Aggressie bij Dier en Mens” behoef ik niet eens over een palliatief voor agressie te spreken, maar alleen over haar sublimering. „Er bestaat een

menselijke reactie", aldus deze geleerde, „die meer dan iedere andere geschikt is om te laten zien hoe volstrekt onontbeerlijk een duidelijk dierlijke en van de mensapen overgeërfde gedragswijze kan zijn, vooral van handelingen, die niet alleen voor specifiek menselijk en van hoge morele waarde doorgaan, maar het werkelijk ook zijn. Deze reactie is de zogenaamde geestdrift." Laat die ons niet ontbreken, en laten wij ze aandurven door te discussiëren.

Wij hopen, dat hiervoor het volgend jaar een bevredigende oplossing zal worden gevonden, bijvoorbeeld door het congres op de vrijdagochtend te doen aanvangen.

In de mening, dat een actief bestuur het risico van verstarring niet in de hand mag werken, heb ik het raadzaam geacht de voorzitterszetel ter beschikking te stellen, en de secretaris is voornemens hetzelfde te doen ten aanzien van het secretariaat. Aangezien het mij beter dan wie ook bekend is, wat prof. Ozinga in de achttien jaren van zijn secretariaat voor onze vereniging heeft gedaan, en dat is waarlijk zeer veel, is het mij een behoefte nu wij in zo groten getale bijeen zijn, hem daarvoor mijn hartgrondige dank te betuigen. Ik stel mij voor, dat u in die dankbaarheid even hartgrondig zult delen. Helaas zal ook het beheer van de penningen, nu onze voortreffelijke penningmeester naar Rome is verhuisd in andere handen gelegd moeten worden.

Bij de ophanden zijnde bestuurswisseling zal tevens overwogen worden, hoe de stemmen van de jongere leden gemakkelijker tot het bestuur zullen kunnen doordringen.

Thans moge ik dan overgaan tot het uitbrengen van het verslag van de jury omtrent de Carel van Mander-prijs en de Buchelius-prijs. Er moge aan worden herinnerd dat deze jury statutair wordt gevormd door de gezamenlijke hoogleraren in de kunstgeschiedenis in Nederland, die zich dan ook weer hebben uitgesproken over de van 1 december 1964 tot 1 december 1965 uitgekomen publikaties. Bovendien zal ik vandaag een achterstand inhalen. Oorspronkelijk was aan de Carel van Mander-prijs niet de penning verbonden, die in 1964 dank zij een opdracht vanwege de Rotterdamse Kunststichting naar een ontwerp van mevrouw Lockie Metz kon worden gegoten. Zij werd het vorige jaar voor het eerst uitgereikt aan den heer R. W. Scheller. Thans zijn ook de penningen met inscripties voor de zeven voordien bekroonden in gereedheid gebracht, zodat ik er acht heb kunnen meebrengen. Wie de zevende zal ontvangen, het

heeft weinig moeite gekost om daarover tot overeenstemming te geraken. Wel hadden meerdere publikaties de aandacht getrokken, maar de leeftijdsgrens van 40 jaar, waaraan de Van Mander-prijs wel en de Buchelius-prijs niet is gebonden, heeft hier mede limiterend gewerkt. Met de grootst mogelijke meerderheid is de Van Mander-prijs voor 1965 toegekend aan DR. J. A. EMMENS voor zijn *Rembrandt en de regels van de kunst*, zijn dissertatie, welke reeds in 1964 het licht zag, maar die te laat verscheen om toen beoordeeld te worden. De probleemstelling, de doordachte beantwoording en de grote oorspronkelijkheid van verschillende passages van dit werk hebben het een gemakkelijke overwinning bezorgd. Dat neemt niet weg, dat aan andere aandacht is gegeven, en dat is besloten eervol te vermelden:

1. de bewerking van de *Catalogus van de tentoonstelling van Nederlandse 17e eeuwse italianiserende landschapschilders* door ALBERT BLANKERT.

2. het in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* verschenen artikel van G. ROOSEGAARDE BISSCHOP over *Wijzerplaten aan oude gebouwen*.

3. PROF. DR. G. W. OVINK's, *Anderhalve eeuw boektypografie in Nederland*, verschenen in: *Anderhalve eeuw boektypografie 1815-1965, Gedenkboek der firma Thieme te Nijmegen*.

4. R. BLIJSTRA's *Rotterdam, stad in beweging*. De twee laatstgenoemde publikaties kwamen op grond van de leeftijd van de auteurs niet voor de bekroning in aanmerking.

Eenzelfde restrictie is niet verbonden aan de Buchelius-prijs, welke ziet op uitgaven van bronnen voor de kunstgeschiedenis, een werk, dat telkens weer blijkt meer op den weg van de ouderen te liggen.

Dat is ook te dezen jare bevestigd. Eveneens met grote meerderheid van stemmen viel de keuze ditmaal op het werk van DR. E. J. HASLINGHUIS. Deze bewerkte, later bijgestaan door C. J. A. C. PEETERS, in de reeks *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* het omstandige tweede deel van deze standaardpublicatie, nl. *De Dom van Utrecht*. De Commissie heeft echter uitdrukkelijk de wens te kennen gegeven in haar lof het omvangrijke oeuvre op het gebied van de Nederlandse monumenten, dat dr. Haslinghuis ons heeft geschonken, betrokken te zien. Zij realiseert zich dat de Buchelius-prijs voor de erin besloten erkentelijkheid wel symbolisch kan zijn, maar dat in een geval als dit,

zonder te kort te doen aan de te voren begiftigden, de bekroning door den bekroonde slecht in aanzien kan toenemen. Dit moge een troost zijn voor den heer D. Vis. wiens boek over *Rembrandt en Geertje Dirckx* een eervolle vermelding is waardig gekeurd.

Ook stelt de jury er prijs op, te vermelden, dat de dissertaties van dr. C. A. van Swigchem en van dr. Helena M. E. de Jong te laat zijn verschenen om nog in 1965 beoordeeld te worden.

Ik wens u een goede tweede dag van het congres toe en stel er, bij de uitreiking van de prijzen ditmaal prijs op met de Buchelius-prijzen te beginnen.

Na de uitreiking van de prijzen en de erpenningen heeft mr. O. P. F. M. Cremers als burgemeester van Haarlem de aanwezigen met enige welgekozen woorden in zijn stad welkom geheten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Boyl, gem. Weststellingwerf. Via de heer J. K. Boschker te Mildam is de vondst van een fraaie vuurstenen bijl bekend geworden, die reeds in 1932 op een akker ten noordwesten van Boyl aan het licht is gekomen tijdens het graven van een afwateringssloot door de heer H. Veldmeijer te Boyl. Dit voorwerp, dat 12.2 cm lang is, is eerst bekapt, daarna geslepen en heeft een min of meer spitse top.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Dronrijp, gem. Menaldumadeel. Een vondst van een Romeinse munt, in ca. 1942 gedaan op het afgegraven terterrein van Glinstra-State ten oosten van Dronrijp, werd nu eerst bekend door bemiddeling van de heer J. W. Bakker te Akkrum. Het betreft een door de toenmalige bewoner J. J. Kooistra gevonden sestertius van Antoninus Pius (138-161) met het portret van Marcus Aurelius en geslagen in 151 of een der volgende jaren. Het stuk, te vergelijken met RIC 1301, toont aan de keerzijde een staande Minerva met schild en kleine Victoria (determinatie: Kon. Penningkabinet, Den Haag).

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Naar eerst thans bekend is geworden zijn bij het maken van een bouwput voor het kantoorgebouw van de Coöp. Condensfabriek aan de Pieter Stuyvesantweg in augustus 1965 interessante vondsten gedaan, die wijzen op een kortstondige bewoning in de 5de-4de eeuw voor Christus op ca. 2.5 m beneden het huidige maaiveld. Bij het uitdiepen

namelijk van de bouwputvloer voor het maken van betonbalken e.d. stootte men op een „venige” laag van ca. 20 cm dikte, waarin naast mest en skeletresten (rond en varken volgens voorlopige determinatie) een groot aantal scherven voorkwam. Deze bleken afkomstig van zwart gesmoorde potten en vertonen hals- en schouderprofielen van het vroege terpenvaatwerk, door de studies van prof. dr. H. T. Waterbolck thans bekend onder de naam Ruinen-Wommels II. Enkele scherven tonen duidelijk een verschraling met sterk glimmerhoudend zand. Behalve de bekende profielen waren ook enkele wandscherven aanwezig met versiering en een geometrisch lijnornament. Dank zij de oplettendheid van de heer H. Bos te Leeuwarden is een aantal vondsten bewaard gebleven, waaronder ook resten van bekapte palen. De vondstenlaag, die zich op een boven veen afgezette kleilaag van ca. 70 cm dikte bevond, is na de bewoning afgedekt met een ca. 2.5 m dikke kleilaag. Interessant is dat enkele scherven aantonen dat zij enige tijd in zout, althans brak water moeten hebben gelegen, getuige de afdrukken van briozoëvoetjes. De vindplaats is van belang, omdat tot nog toe zeer weinig sporen uit de voor-Romeinse tijd in deze omgeving ten oosten van de Middellzee zijn ontdekt. Ze bevestigt hoe ter dege rekening moet worden gehouden met een aanzienlijke kleiafzetting na c. 300 voor Chr.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. Op twee verschillende plaatsen nabij de Oude Edesdobbte heeft de heer R. Sik-

kema te De Wilp een aantal jaren geleden een z.g. retoucheur van kwartsietisch gesteente en een groenstenen smalle, vrij grof geslepen bij aangetroffen. De eerste vondst is wellicht nog in het Mesolithicum te dateren, terwijl de tweede neolithisch is en wellicht tot de Standvoetbekercultuur behoort. De vondsten werden bekend dank zij de speurzin van de heer J. K. Boschker te Mildam.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Wolvega, gem. Weststellingwerf. Op een perceel weiland in een uitgeveend gebied aan de zuidelijke oever van de Linde nabij Wolvega vond de heer L. R. Siemonsma uit dezelfde plaats in juni van dit jaar een Romeinse koperen munt, die door het Kon. Penningkabinet te Den Haag werd gedetermineerd als een sestertius van Commodus (181-193), geslagen in 186/7 (RIC 497). Behalve het portret op de voorzijde toont de munt aan de keerzijde een staande Hilaritas met tak en palm. De munt is naar alle waarschijnlijkheid met terpmoeder ter plaatse aangevoerd.

F.M., Leeuwarden, en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

OVERIJSSSEL

Kampen. Naar aanleiding van de restauratie van de Buitenkerk deed zich een gelegenheid voor een aantal boringen onder de kerkvloer te doen, in samenwerking met de afdeling Bodemkundig Onderzoek te Kampen. Deze boringen werden verricht ten einde — na de boringen in de Bovenkerk — nu ook gegevens te verkrijgen omtrent de bodemopbouw in dit deel van Kampen. Onder de geroerde grond, direct onder de vloer, bleek een kleilaag van ± 50 cm dikte voor te komen en daaronder een ongeveer 5.5 m dik pakket veen. Op ca. 8 m—N.A.P. wordt het pleistocene zand aangetroffen. Er is overigens geen sprake van een rivierduin, noch van een oeverwal van de IJssel. Op grond hiervan vertoont het profiel dus overeenkomst met dat van de Bovenkerk. Binnen de kerk was tevens een vluchtige verkenning mogelijk. Daarbij zijn aanwijzingen gevonden voor een oudere voorangster van de O.L. Vrouwe- of Buitenkerk met een afwijkend grondplan. Voorlopig zal geen nader onderzoek worden ingesteld.

Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

GELDERLAND

Putten. Gedurende de periode van medio oktober tot medio december j.l. is het tweede gedeelte — de noordelijke helft — van een grafheuvel aan de Nieuwe Laaklaan te Putten onderzocht. Het eerste onderzoek vond plaats in 1964 (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1964, *220-*221).

Naar gebleken is moet in de destijds opgestelde interpretatie een enkele wijziging worden aangebracht.

De primaire (lijk)bijzetting vond plaats op bodemniveau. Daarbij behorende vondsten werden niet gedaan. In de over deze begraving opgeworpen heuvel werden scherven van (zeer overwegend) laat bekeraardewerk, een Veluwe klokbeker en een met een wikkeldraadstempel versierd scherfje aangetroffen. Tot deze heuvel dient te worden gerekend een onvolledige krans van wijdgestelde palen (indien volledig ± 20) met een diameter van 12-13 m (cf. Van der Waals, in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 1964, 202). Datering: vroege Bronstijd.

Vermoedelijk niet lang na het opwerpen van de heuvel is een nabijzetting (lijkbegraving) gedaan in een tot vlak naast het primaire graf ingegraven kuil.

De in 1964 als tweede periode onderscheiden fase wordt in feite „slechts” vertegenwoordigd door uit een secundair centraal graf afkomstige grond, op de top en het talud van de heuvel geworpen. Vermoedelijk betreft het hier een n.w.-z.o. gericht lijkgraf met kist.

De tweede periode (voorheen de derde) bezit twee randstructuren:

- a. een greppel die in de voet van de oudste heuvel is gegraven;
- b. een onvolledige krans van wijdgestelde palen (indien volledig 14) met een diameter van 12-13 m, die voor een klein gedeelte geplaatst was in de vulling van bovengenoemde greppel.

Als afsluiting is betrekkelijk snel de derde periode gevolgd. De in 1964 hiertoe gerekende ringsloot blijkt van jonger datum te zijn en zeer waarschijnlijk te behoren bij een ophoging van recente datum.

De perioden 2 en 3 mogen in de midden-Bronstijd geplaatst worden.

Het aantal met zekerheid vastgestelde randbijzettingen van de heuvel bedraagt 13. Deze begravingen vonden steeds plaats in rechtehoekige tangentiaal georiënteerde kuilen. Enkele blijken aan de tweede heuvelperiode

vooraf te gaan. De meeste, en daartoe behoren alle vier waargenomen crematiegraven, volgen na het ontstaan van de tweede of van de derde periode.

Onder de heuvel werd een rij sporen aangetroffen van kleine palen, welke zeer waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van een hekwerk van oudere datum dan de heuvel.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

ZUID-HOLLAND

Voorburg. Aan de heer P. Stuurman, Den Haag, is een vondstmelding te danken die betrekking heeft op het terrein van de Diaconesseninrichting, gelegen aan de n.w. zijde van de Vliet, ongeveer 70 m ten n.o. van het terrein van Effatha (Christelijk instituut voor dove kinderen), d.i. — voor een groot gedeelte — het voormalige landgoed Arentsburg, waarvan de naam bekend is geworden door de opgravingen van C. J. C. Reuvers (vooral in de jaren 1827-1829) en J. H. Holwerda (1908-1915), die overblijfselen aan het licht hebben gebracht van een uitgestrekte nederzetting uit de Romeinse tijd.

Enige maanden geleden is ten z.o. van het Zusterhuis van de Diaconesseninrichting graafwerk verricht ten behoeve van de bouw van een vleugel, bestemd voor leslokalen en recreatie. In de bouwput hebben leden van de A.W.N. vondsten uit de Romeinse tijd gedaan op een diepte van 30 tot 80 cm (= 20 cm—N.A.P.) beneden het maaiveld. Daaronder waren in de profielen achtereenvolgens een laag zand (ca. 35-50 cm dik), een pakket veen (45-65 cm dik) en een grijsbruine humeuze laag te zien. Deze laatste heeft talrijke sporen van de Vlaardingen-cultuur opgeleverd (zie hierover P. Stuurman in: *Westerbeem*, 14, 1965, nr. 6).

In december 1965 zijn door Frits van Tol, Voorburg, buiten de eigenlijke bouwput, bij de z.o. hoek daarvan, resten van een houten, min of meer ronde, Romeinse waterput ontdekt (diam. ongeveer 75 cm). Zeer waarschijnlijk betreft het een tonput, waarvan het bovenste gedeelte in het verleden is vergraven of weggerot. Van acht duigen zijn nog fragmenten in situ aangetroffen. De breedte varieert van 11.9 tot 18.7 cm; de dikte bedraagt ca. 3.5 cm. De grootste duig is nog 51.5 cm lang; de bovenkant was gelegen op \pm 30 cm —N.A.P. De duigen zijn aan de onderzijde af-

geschuind en staken in het veen. Buiten tegen de putwand bevonden zich stukken van houten hoepels in de vorm van gespletten takken (diam. ca. 3.3 cm).

Helaas is het niet mogelijk geweest de put in stratigrafisch opzicht grondig te onderzoeken. Vermoedelijk heeft men het terrein in de na-Romeinse tijd sterk verlaagd; de oorspronkelijke Romeinse niveaus moeten als gevolg daarvan geheel of grotendeels zijn verdwenen.

Binnen of boven de overblijfselen van de put zijn o.a. gevonden: stukken ijzer, fragmenten van dakpannen en tegels met stempels van de Ex(ercitus) Ger(manicus) Inf(erior) en de C(lassis) G(ermanica) P(ia) (Fidelis), stukken van hypocausttegels en scherven van aardewerk uit de 2de en 3de eeuw.

In de loop van 1965 zijn door A.W.N.-leden ook elders op het terrein van de Diaconesseninrichting Romeinse vondsten gedaan, o.a. stukken groen vensterglas, tubuli, aardewerk uit de 2de en 3de eeuw en dakpannen, waarvan enige met een stempel van de Ex. Ger. Inf. Op een fragment van een tegula is tweemaal $\overline{\text{CTEC}}$ ingedrukt (holle letters in een cirkel). Dit stempel is voor het gebied van Voorburg wel een uitzonderlijk verschijnsel. Bakstenen met dit type stempel zijn vervaardigd in Zuid-Limburg of in de aangrenzende streek van België (C.I.L. XIII/6, 12708, 3, gevonden te Haelen-Melenborg, Heerlen, Heer, Eijsden-Mesch, Neerharen-Rekem, Tongeren en 's-Gravenvoeren; zie ook *Nieuws-bull. K.N.O.B.*, 1962, *195: een exemplaar zonder cirkel, gevonden te Leiden-Roomburg).

De jongste vondsten uit Voorburg zijn van groot belang in verband met de vraag naar de betekenis van Romeins „Arentsburg”. Thans is duidelijk gebleken dat de Romeinse nederzetting, die gelegen heeft op de meest oostelijke van de in het gebied van Den Haag tot het oude duinlandschap behorende strandwallen, zich ook verder naar het noordoosten heeft uitgestrekt. Op grond van de vondst van het $\overline{\text{CTEC}}$ -stempel moet men nu wel aannemen dat in de Romeinse tijd uit het Zuidlimburgse gebied „burgerlijk” baksteenmateriaal is aangevoerd naar Voorburg. Verreweg de meeste van de tot nu toe op Arentsburg en in de omgeving daarvan gevonden stempels op dakpannen enz. zijn van militaire origine.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

NOORD-HOLLAND

Wieringermeer. In de Wieringermeer is bij het aardappelrooien in sectie K een stenen bijl gevonden van een reeds bekend type. Het is de 15de stenen bijl uit deze polder. Vermoedelijk dateert het voorwerp uit het Neolithicum.

Op de vindplaats — een zandkop — zal een nader onderzoek worden uitgevoerd.

Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

LIMBURG

Venlo. Volgens een mededeling van de gemeentearchivaris, W. Th. M. Hendriks, zijn vondsten uit de Romeinse tijd gedaan op een terrein dat eigendom is van de heer P. G. Verregaert en dat gelegen is tussen de Jodenstraat, het Kolenstraatje, de Havenkade en het Wijngaardstraatje. Het betreft aardewerscherven en een munt, die zijn aangetroffen in geroerde grond, vlak ten westen van de plaats waar in 1950 overblijfselen aan het licht zijn gebracht van Romeinse stenen gebouwen (o.a. een kelder) uit twee perioden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1950, *73 v.).

De scherven dateren uit de 1ste-3de eeuw. Vermeldenswaard zijn vooral enige zeer vroege stukken terra sigillata: een randfragm. van een kommetje Loeschke 7A en van een kelk Dragendorff 11 (Arretijnse fabrikaten uit de tijd van Augustus); een fragm. van een Zuidgallische kom Drag. 29 uit de tijd van Tiberius of het begin van de regering van Claudius, randfragmenten van een bord Drag. 15/17, een bord Drag. 17 en een kommetje Drag. 24/25 — Ritterling 6 (Claudius); verder enige stukken van vroeg-Flavische kommen Drag. 29 uit Zuid-Gallië en van kommen Drag. 37, in het eerste kwart van de 2de eeuw gefabriceerd te Lezoux, o.a. door de pottenbakker X 4 (Cocatus) (determ. C. G. A. Morren en J. A. Trimpe Burger). Zie in verband met de vroeg-Romeinse vondsten uit Venlo ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1960, *3; 1964, *314-*316.

Volgens het Kon. Penningkabinet te Den Haag is de munt een antoninianus van een der Gallische tegenkeizers, Victorinus of Tetricus, uit de jaren 268-273.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1965 GEREEDGEGOMEN RESTAURATIES

<i>Alkmaar.</i> Remonstrantse kerk. <i>Alverna (Gem. Wijchen).</i> Windkorenmolen. <i>Amersfoort.</i> Armen de Poth: Regentenkamer en Celzusterenkamer. — Havik 47. — Muurhuizen 107. <i>Amerongen.</i> Overstraat 17. <i>Amsterdam.</i> Carillon Oudekerkstoren. — Achtergracht 26. — Amstel 222, 262. — Barndesteeg 15. — Begijnhof 27. — Bethaniënstraat 9-11-13. — Binnen Visserstraat 20. — Bloedstraat 14. — Bloemgracht 160. — Brede Kerkepad 6-6a. — Brouwersgracht 114-118. — Buiksloterdijk 418. — Egelantiersgracht 15. — Elandsgracht 8, 57-59.	— Groenburgwal 42, 73. — Haarlemmerdijk 64. — Heintje Hoeksteeg 10. — Herengracht 84, 116, 203, 401-403, 468, 473-475 en 567. — Herenstraat 21. — Keizersgracht 50, 133, 224, 449, 488 en 737. — Kerkstraat 95, 414-418. — Kloveniersburgwal 23, 36. — Kromboomsloot 22. — Langebrugsteeg 8. — Leidsegracht 68. — Leliegracht 36, 41. — Lijnbaansgracht 19. — Maarten Jz. Kosterstraat 7. — Nieuwe Keizersgracht 15-17-19. — Nieuwe Leliestraat 32, 84. — Nieuwe Looiersdwarstraat 1. — Nieuwendijk 61. — Nieuwmarkt 40. — St. Olofspoot 2-4.

- Oudebrugsteeg 28.
 — Oude Schans 66-68-72.
 — Oude Zijds Kolk 7.
 — O.Z. Achterburgwal 57, 159.
 — O.Z. Voorburgwal 85, 103.
 — Palmgracht 31.
 — Prinsengracht 25, 156, 438, 536, 831.
 — Prinsengracht (Korte) 5-7-9.
 — Prins Hendrikkade 72.
 — Rechtboomsloot 47-51.
 — Reguliersbreestraat 46-49.
 — Reguliersgracht 8.
 — Rokin 64.
 — Runstraat 30.
 — Singel 410, 496.
 — Sloterkade 21-22.
 — Staalkade 5-6-7.
 — Stormsteeg 6-8.
 — Westermarkt 1.
 — 2de Weteringdwarsstraat 64.
 — Weteringstraat 39.
 — Zandhoek 10.
Arnhem. Bakkerstraat 19.
Asten. Hervormde kerk.
- Batenburg.* Kerkstraat 1.
Beets (N.H.). Hervormde kerk met toren.
Blaricum. Langeweg 19.
Breda. Reigerstraat 32.
Brielle. Maarland Z.Z. 45.
Buiksloot. Hervormde kerk.
Buren. Huizerpoort.
- Delft.* Lutherse kerk.
 — Heilige Geestkerkhof 1.
 — Paardenmarkt 46.
Delfshaven. Zakkendragershuisje.
Denekamp. Vakwerkschuur, overgeplaatst uit de
 buurtschap Groot Agelo.
De Steeg. Hoofdstraat 20, 26.
Deurne. R.K. kerk met toren.
Doesburg. Roggestraat 7.
Doetinchem. Walkorenmolen.
Dordrecht. Grote Kerksplein 5.
 — Korte Engelenburgerkade 6-8.
 — Stadhuisplein 2-4.
 — Wijnstraat 82-86.
Dreischor. Hervormde kerk.
 — Slotstraat 9, 11.
Dreumel. Hervormde kerk.
- Edam.* Grote Kerkstraat 62.
 — Voorhaven 27.
 — Gemeenlandshuis (hek).
- Elsloo.* R.K. kerk met toren.
Epen (L.) Boeienstraat 10.
Etten (N.B.) Markt 9.
 — Bisschopsmolen.
Eijsden. Vroenhof 6.
- Gapinge.* Windkorenmolen de Graanhalm.
Geertruidenberg. Marktveld 28.
Gieten. Windkorenmolen.
Goor. Toren Hervormde kerk.
Gorinchem. Windkorenmolens Nooit Volmaakt
 en de Hoop.
Gouda. Windkorenmolen 't Slot.
Goudriaan. Hervormde kerk.
Goudswaard. Windkorenmolen Windlust.
's-Graveland. Zuidersluiswoning.
's-Gravenhage. Juffrouw Idastraat 9-11.
Grijpskerke (Z.). Kapel St. Maarten te Hogel-
 lande.
Groenveld (gem. St. Maarten, N.H.). Molen
 polder Valkkoog.
- Halsteren.* St. Anthoniusmolen.
Harderwijk. Donkerstraat 4.
Harmelen. Tiendweg 22.
Hattem. Kerkhofstraat 9-11.
Heenvliet. Markt 16, 17.
's-Hertogenbosch. Korte Putstraat 9-9a.
Hilvarenbeek. R.K. kerk.
Hoeven (N.B.). Pomp op de Markt.
Houthem-St. Gerlach. R.K. kerk.
- IJsselstein.* Kloosterstraat 13.
- Kockengen.* Molens waterschap Spengen en
 Kockengen.
Kruiningen. Windkorenmolen.
- Leek (Gr.).* Hervormde kerk.
Leiden. Marekerk.
 — Lange Mare 72.
 — Oude Singel 52, 58, 68.
 — Rapenburg 52.
Lochem. Toren Hervormde kerk.
Loenersloot. Rijksstraatweg 16, 202-204.
- Maarssen.* Langegracht 21-22.
St. Maartensdijk (Z.). Herv. kerk.
Maastricht. Markt 71.
 — Smedenstraat, oneven zijde.
 — Stokstraat 33, 47.
 — Jekermolenweg 78-80.
Mamelis (L.). Vakwerkhuis nr. 25.
Meerlo. Huis Nab.

- Metslawier (F.)*. Windkorenmolen te Ropta.
Middelburg. Dam 41.
 — Gortstraat 63, 65.
 — Herenstraat 35.
 — Koepoortstraat 10.
 — Korte Noordstraat 19.
 — Kinderdijk 30.
 — Londensekaai 11.
 — Molstraat 13.
 — Nieuwstraat 16.
 — Rouaansekaai 47.
 — Schuddebeursstraat 6, 8.
 — Vlasmarkt 17, 47-49, 51.
 — Wagenaarstraat 17.
Midwoud. Twee weidemolentjes.
Mijnsbeerenland. Hervormde kerk.
Milheeze. Windkorenmolen.
Moddergat (F.). Museum It Fiskerhúske.
Monnickendam. Noordeinde 26.
Montfoort. Raadhuis.
Muiden. Meermolen van het Naardermeer.
- Nieuw-Vossemeer*. Windkorenmolen Assumburg.
Nigtevecht. Garstermolen.
Nijmegen. Glas- of Pesthuis.
 — Arsenaal.
 — Begijnestraat 25.
Noorbeek. R.K. kerk.
Noordwelle. Hervormde kerk.
Norg (D.). Borg Westervelde.
- Oele (gem. Hengelo, O.)*. Esmansvoetpad 11.
Oosthuizen (N.H.). Hervormde kerk.
Ootmarsum. Stiepelhuis
Ossendrecht. Hervormde kerk en pastorie.
Oud-Aalden (gem. Zweeloo). Boerderij nr. 11.
Ouddorp (Z.H.). Windkorenmolen de Zwaan.
Oudemolen (gem. Diepenveen). Windkoren-
 molen de Leeuw.
Ouderkerk a.d. Amstel (gem. Amstelveen).
 Amstelzijde 2-20 en 34.
Oudeschild (Texel). Windmolen de Traanroeier.
Oud-Valkenburg. Hoeve kasteel Genhoes.
- Peize*. Noordsepad 2.
Purmerend. Nekkermolen.
- Putten (Gld.)*. Windkorenmolen het Hert.
Rboon. Boerderij Reesteyn.
Rolde. Toren Hervormde kerk.
- Schoonrewoerd*. Toren Hervormde kerk.
Schimmert. Huis de Bokhof.
- Tubbergen*. Havezathe de Eeshof.
Twello. Hervormde kerk.
- Utrecht*. Donkere Gaard 13.
 — Herenstraat 38.
 — Kromme Nieuwe Gracht 26.
 — Lange Nieuwstraat 20.
- Veere*. Kade 65.
 — Markt 1, 31.
 — Oudestraat 25.
Volkel (gem. Uden). Standerdmolen.
Vreeswijk. Hervormde kerk.
- Waardenburg*. Windkorenmolen.
Warnsveld. Huis 't Velde.
Weesp. Korenmolen 't Haantje.
Wenum (gem. Apeldoorn). Windkorenmolen
 van Vorderman.
Wilnis (U.). Windkorenmolen.
Winsum. Windkorenmolen de Ster.
Wissekerke (Z.). Windkorenmolen de Onder-
 neming.
Wommels (F.). Hervormde kerk.
Woudrichem. Molenstraat 8-10.
Wijk bij Duurstede. Windkorenmolen Rijn en
 Lek.
 — Pompen op de Markt.
- Zaandam*. Herbouw in reservaat Zaanse Schans
 van panden, afkomstig uit: Westzaan (Zeile-
 makerspad 6) en Zaandam (Jagerspad 1-5;
 Mr. Cornelispad 73 en Noorderkerkstraat 7).
Zierikzee. Havenpark 14.
 — Poststraat 43.
 — Visstraat 16.
Zoetermeer. Boerderij Noorderbosch.
Zuidvelde (gem. Norg). Asserstraat 78.

IN 1965 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Alkmaar*. Waagtoren.
 — Limmerhoek 5.
 — Pieterstraat 16.
Amersfoort. Voorm. Elleboogkerk (Lange-
 gracht 36).
 — Kamp 40.
Amsterdam. Amstel 274.
 — Begijnhof 23, 24.
 — Egelantiersgracht 73.
 — Haarlemmerdijk 47, 49.

- Herengracht 391-393.
 — Herenstraat 37|39, 41.
 — O.Z. Achterburgwal 60|62.
 — O.Z. Voorburgwal 71, 73.
 — Prinsengracht 8, 135, 142-148.
 — Taksteeg 12.
 — Warmoesstraat 5, 121.
 — 1ste Weteringdwarsstraat 2.
Arnhem. Raadhuis.
- Beek (L.)*. Hervormde kerk en pastorie.
Beekbergen. Hervormde kerk.
Bergum (F.). Orgel Hervormde kerk.
Blaricum. Polweg 1.
Bloksjil. Hervormde kerk.
 — Zuiderkade 11.
Bommerich (gem. Wittem). Bommerigerweg 42.
Boomen (gem. Someren). Hoeve ten Boomen 14-15.
Breda. Kloosterplein 6.
Bredevoort. Hervormde kerk.
Brielle. Maarland N.Z. 31.
 — Slagveld 53.
Brouwershaven. Orgel Hervormde kerk.
Budel. Windkorenmolen Van Houtstraat 6.
Bunnik. Huis Cammingha.
- Cadier en Keer*. Dorpstraat 148.
- Delden*. Hervormde kerk.
Delft. Windkorenmolen de Roos.
 — Markt 2-4.
 — Noordeinde 19.
 — Oude Delft 28, 195-197.
Den Helder. R.K. Kerk Petrus en Paulus.
De Steeg. Kasteel Middachten.
Deventer. Kleine Poot 10-14.
 — Papenstraat 20|22, 24.
Doetinchem. Lutherse kerk.
Dokkum. St. Martinus kerk.
 — Windkorenmolen de Hoop.
 — Keppelstraat D 207.
Dordrecht. Bomkade.
 — Grotekerksbuurt 43-45.
 — Grote Spuistraat 21.
 — Nieuwe Haven 26, 29.
 — Vleeshouwerstraat 53.
 — Voorstraat 246, 410.
 — Pakhuis Vredenburg.
Dreischor. Toren Hervormde kerk.
 — Hoge Hoeve.
Drimmelen. Hervormde kerk.
Duizel. Toren.
- Edam*. Breestraat 8.
 — Kosterij Grote kerk.
 — Jan Nieuwenhuyzenplein 9.
 — Voorhaven 49.
Egmond a.d. Hoef. Slotkapel.
Enkhuizen. Vuurtoren de Ven.
Erp (N.B.) R.K. kerk met toren.
- Geertruidenberg*. Raadhuis en ambtswoning.
Goengabuizen (gem. Smallingerland). Drie spinnekopmolens.
Goes. Hervormde kerk.
Gorssel. Huis 't Joppe.
Gouda. Weeshuis (ged.).
Grave. Hervormde kerk met bijgebouwen.
's-Gravenhage. Kneuterdijk 13.
 — Lange Voorlout 10.
 — Boerderij Meer en Bosch.
Grolloo. Zuiderstraat 13.
Groningen. Nieuwe Kerk.
- Haarlem*. Kabinetorgel Burgerweeshuis.
 — Kruisingstoren St. Bavokerk.
 — Kenaupark 15, 17.
 — Klein Heiligland 62.
 — Koudenhorn 32.
 — Nieuwe Gracht 78.
 — Spaarne 28.
 — Poort Loenenhofje.
Haastrecht. Hervormde kerk met toren.
Harderwijk. Grote Marktstraat 4-6.
Harlingen. Noorderhaven 65.
Hazerswoude. Wipwatermolen Nieuw Groenen dijksepolder.
Heemstede. Bijgebouwen Oude Slot.
 — Hervormde kerk.
Heenvliet Markt 4-5.
Heerhugowaard. Molen polder Berkmeer.
Helvoirt. Toren Hervormde kerk.
's-Hertogenbosch. Orgel Hervormde kerk aan de Kerkstraat.
Holten. Windkorenmolen Dijkerhoek.
Hoorn. Grote Oost 128.
Huisseling (gem. Ravenstein). Boerderij Grotestraat 54.
- Kampen*. O.L. Vrouwe- of Buitenkerk.
Kekerdom (Gld.). Windkorenmolen.
Kerkdriel. Huis Teisterbant.
Krommenie. Noorderhoofdstraat 26.
- Laag-Keppel*. Kasteel Keppel.
Leiden. Herengracht 41-43.
 — Rapenburg 94.

- Leeuwarden*. Grote Hoogstraat 14.
— Ossekop 1.
— Oude Oosterstraat 4.
- Maarssen (U.)*. Kaatsbaan 2.
Maastricht. Apostelhoeve.
— Grote Looierstraat 6.
— Jekermolenweg 70-72 en 74-76.
— Stokstraat 14-20 en 17-31.
— Walmuren Nieuwenhof.
Markelo. Havezathe Wegdam.
Marle (gem. Wijbe). Windkorenemolen.
Marrum (F.). Molen waterschap Marrum.
Mechelen (L.). Hilleslagerweg 94.
Medemblik. Westerhaven 10, 18-19.
Meppel. Hoofdstraat 50.
Meppen (gem. Zweeloo). Boerderij C 47.
St. Michielsgestel. 't Vaantje.
— Huis Zegenwerp.
Middelburg. Dam 36.
— Herengracht 68-70.
— Lange Noordstraat 31.
— Pottenmarkt 12 en 14.
— Singelstraat 17, 19-21.
— Turfkaai 21.
Midwolda (Oldambt). Hervormde kerk.
Monnickendam. Haven 1.
Muiden. Muider slot.
- Naarden*. Vestingwerken.
— Grote Kerk.
Neerlangbroek. Huis Walenburg.
Niebert (Gr.). Windkorenemolen.
Nieuwkuyk (gem. Vlijmen). Windkorenemolen
Emma.
Nieuw-Lekkerland. Poldermolen De Hoge
Molen.
- Oegstgeest*. Wipmolen polder Oudenhof.
Oosterend (Texel). Boerderij 0 118.
Ootmarsum. Raadhuis.
Opwierde (gem. Appingedam). Hervormde
kerk.
Oterleek. Poldermolens D en E waterschap
Schermeer.
Oud-Ade. Windmolen Lakerpolder.
Oud-Abblas. Windkorenemolen de Hoop.
Ouddeel (gem. Tietjerksteradeel). Windwater-
molen.
Ouderkerk a.d. Amstel. Metaherhuis Portugees
Israëlitische begraafplaats.
Oud-Vroenhoven. Kasteel Neercanne; paviljoen
en terrasmuur.
- Oudwoude (F.)*. Hervormde kerk.
Poederoyen. Kasteel Loevestein.
Putb (gem. Schinnen L.). Vakwerkboerderij
Vogelzang 3.
- Rijpwetering*. Molen Waterloospolder.
Rijswijk (Gld.). Windkorenemolen.
- Scheveningen*. Toren Hervormde kerk.
Schinnen. Hoeve St. Jansgeleen.
Simpelveld. Bulkumstraat 1.
Sittard. Plakstraat 24 (v.m. Agnietenklooster).
Spanbroek. Molen Kaagpolder.
Spijk (Z.H.). Hervormde kerk.
Stolwijk. Benedenkerkseweg 112.
- Terwolde (Gld.)*. Toren Hervormde kerk.
Thorn. Hoogstraat 15, 34.
Tiel. Vismarkt.
- Ursem (N.H.)*. Boerderij Molenweg S 27.
Utrecht. St. Augustinuskerk aan de Oudegracht.
— Lichtegaard 4, 5, 6 en 7.
— Nieuwegracht 13.
- Vaals*. Pastorie Hervormde kerk.
— Camerich 19 (vakwerkhuis).
— Raven 24 (vakwerkhuis).
Valburg. Standerdmolen.
Velsen. Hoofdbuurtstraat 5 en 7.
— Torenstraat 6 en 8.
Vlissingen. Nieuwstraat 23.
— Palingstraat 18.
Voorburg. Hervormde kerk.
Vorden. Toren Hervormde kerk.
Vreeland. Hervormde kerk.
- Wachtum (gem. Dalen)*. Windkorenemolen de
Hoop.
Warmond. Molen Tuinder- of Kogjespolder.
Weesp. Raadhuis.
Westerwijjwerd (gem. Middelstum). Wind-
korenemolen Zeldenrust.
Willemstad. Oranjemolen.
Woltersum (Gr.). Preekstoel in de Hervormde
kerk.
Wijk bij Duurstede. Dijkstraat 9.
Wijnbergen (Gld.). Toren huis De Kemnade.
- Zaandam*. Herbouw in reservaat Zaanse Schans
van panden, afkomstig uit: Koog aan de
Zaan (Schoolstraat 1); Zaandam (Kalf 52;
Oostijde 97); Zandijk (Weeshuispad 1).

Zaandijk. Lagedijk 39.
Zierikzee. Lange Nobelstraat 46.
Zoeterwoude. Molen Grote Polder.

Zutphen. Koepel hotel 's-Gravenhof.
Zwolle. Windoliemolen de Passiebloem

MEDEDELINGEN

CURSUS TEXTIELRESTAURATIE

De Textielcommissie Musea organiseert van 24 mei tot en met 3 juni 1966 weer een cursus voor conservatoren en textielrestauratoren verbonden aan de musea in ons land.

De cursus wordt gegeven op tweemaal drie achtereenvolgende dagen, waardoor het waarschijnlijk mogelijk is, dat velen eraan kunnen deelnemen. Gedurende de eerst drie dagen zal na voorafgaande inleidende besprekingen voornamelijk het herkennen van de textilia naar grondstof en structuur beoefend worden.

In de tweede week zal het accent vooral gelegd worden op de conservering, restauratie en expositie van textielcollecties.

Voor dit deel van de cursus zullen enkele experts uitgenodigd worden. Evenals bij de voor enkele jaren gehouden cursus zal op de laatste middag een forum gehouden worden.

De cursus zal waarschijnlijk in Delft gegeven worden.

Daar het aantal deelnemers beperkt is in verband met de beschikbare laboratoriumfaciliteiten is een spoedige aanmelding gewenst bij mejuffrouw dr. J. E. Leene, Laboratorium voor Textieltechniek en Vezeltechnologie, Technische Hogeschool, Mekelweg 2, Delft.

STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK

De Stichting Historisch Boerderij-onderzoek zal op zaterdag 7 mei te Assen de Vierde Boerderijdag organiseren.

Nadere mededelingen zullen volgen.

OVERZICHT TEKENINGEN EN AQUARELLEN VAN JAN DE BEYER

Er bestaan plannen om een lijst uit te geven van plaatsen, waar zich tekeningen en/of aquarellen (geen prenten) van Jan de Beyer bevinden, die kastelen of andere gebouwen en stads- en dorpsgezichten voorstellen.

De samensteller van dit overzicht, H. Romers te Maarn, zou graag geholpen willen worden aan de namen en adressen van particulieren, die tekeningen en/of aquarellen van deze kunstenaar in hun bezit hebben. Deze namen en adressen zullen uiteraard alleen na verkregen toestemming van de betrokkenen worden gepubliceerd. In elk geval kan het bestaan van het betreffende werk in het overzicht worden gesignaleerd, wat al een welkom gegeven is.

Eigenaars van tekeningen of aquarellen van Jan de Beyer zouden waardevolle hulp kunnen verlenen door het verstrekken van de volledige gegevens, zoals deze voor een wetenschappelijk overzicht nodig zijn (o.a. de maten).

Een brief, gericht aan 85 musea, archieven e.d. heeft al een resultaat opgeleverd, dat de verwachtingen overtreft.

Gegevens worden met belangstelling tegemoet gezien door H. Romers, Raadhuislaan 4, Maarn (in een vorig bericht werd als woonplaats abusievelijk Baarn vermeld).

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1965 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen (vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, worden nagelieferd.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

IN MEMORIAM

MR. JAN KAREL VAN DER HAAGEN

Op 4 januari 1966 overleed mr. Jan Karel van der Haagen, sinds 18 juni 1965 voorzitter van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Een latente ziekte die hem al enige tijd had gehinderd kwam in het eind van 1965 tot de fatale crisis. In volle helderheid van de geest heeft hij beseft dat het einde nabij was en aanvaardde hij de dood.

Van der Haagen, geboren op 21 juni 1902 in Den Haag, voltooide zijn rechtenstudie aan de Leidse Universiteit in 1923 met een doctoraal-examen dat de Kunstgeschiedenis als bijvak omvatte. In al de jaren die sindsdien vervlogen zijn heeft hij het als zijn bijzondere taak gezien het Nederlandse kunsterfdeel en op den duur het kunsterfdeel van welke natie dan ook te verzorgen, tot zijn recht te laten komen en te beschermen. Met kunst was hij allang vertrouwd eer hij de colleges van Willem Martin in Leiden volgde: zijn vader was een bekend handelaar in oude kunst en hij is grootgebracht temidden van oude kunst.

De eerste functie die hij, eenmaal meester in de rechten geworden, vervulde was die van assistent van Cornelis Hofstede de Groot voor het samenstellen van de Geïllustreerde Monumentenbeschrijving van 's-Gravenhage. Die functie heeft hij maar kort vervuld, ongeveer een half jaar als ik het wel heb. Intussen, en dat is typerend voor Van der Haagen, hij leverde een volledig uitgewerkt onderdeel voor die Geïllustreerde Monumentenbeschrijving af: de tekst van de gebouwen van het Binnenhof, die sindsdien in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ligt te wachten om te worden opgenomen in het geheel van de beschrijving van Den Haag.

In het voorjaar van 1925 overleed plotseling mr. M. I. Duparc, chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Zijn medewerker P. Visser werd daarop chef. Op de plaats die vrijkwam door de opschuiving zag men graag een jong jurist, en zo kwam Van der Haagen aan het Ministerie. In ondergeschikte rangen diende hij daar tot in 1939, toen hij P. Visser als chef opvolgde. Tot in 1949 bleef hij chef van de Af-

deling, waarvan de attributies en naam intussen waren gewijzigd. Het was toen de Afdeling Oude Kunst en Natuurbescherming geworden. De sectie die hijzelf voor zijn rekening nam was de zorg voor de musea. Toen Van der Haagen aan het hoofd kwam had men al de consequenties getrokken uit de oorlogsdreiging: de maatregelen tot bescherming van cultuurschatten tegen krijgsgeweld waren in staat van uitvoering. Hij koerste zijn Afdeling door de bittere en moeilijke oorlogsjaren, eindeloos in de weer, onvermoeid in overleggen, regelen en organiseren.

Na de bevrijding ging hij onmiddellijk aan de slag om met zijn medewerkers het herstel te organiseren en in het bijzonder de herinrichting van de musea op gang te krijgen. Hij spande zich in het bijzonder in voor het Rijksmuseum in Amsterdam, voor het Rijksmuseum voor de Geschiedenis van de Natuurwetenschappen, voor de oprichting en installatie van het Zuiderzeemuseum en van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hij realiseerde zijn geliefde idee van een „mobiel national”: de Dienst voor 's Rijks verspreide Kunstvoorwerpen onder de Rijksinspecteur voor de Onroerende Monumenten. In 1949 verliet hij de staatsdienst en droeg hij zijn functie over aan E. A. Kuipers, met wie hij had samengewerkt sinds 1925.

De aanleiding tot zijn vertrek was bijzonder vererend: men vroeg hem naar Parijs te komen om hoofd te worden van de afdeling Musea van de Unesco. Op zijn verzoek, als ik het wel heb, werd dit nu een afdeling voor Musea en Monumentenzorg. Dat men zijn dynamische figuur zeer wist te waarderen blijkt wel hieruit dat men aanvankelijk elk jaar een ander hoofd dacht aan te stellen, en hij tenslotte dertien jaar in functie is gebleven. De activiteiten van Van der Haagen ontplooiden zich nu in alle richtingen. Een hele serie initiatieven ging van hem uit. Een indrukwekkend succes was het bijeenkomen van de internationale conferentie voor het vrijwaren van cultureel bezit in geval van gewapend conflict, waarvan hij secretaris was, in 1954 in Den Haag. Onder de leiding van mr. C. W. A. Schürmann, nu onze ambassadeur in Washington, die als

voorzitter van de conferentie optrad, gelukte het een verdrag te sluiten dat door een vijftigtal naties is geratificeerd.

Toen het zeker was dat de nieuwe stuwdam bij Aswan in het zuiden van Egypte tot stand zou komen heeft Van der Haagen zich tot het uiterste ingespannen om de wereld te doordringen van het gevaar dat ongetelde monumenten bovenstrooms van de stuwdam, en daaronder monumenten van de grootste betekenis als de Grote Tempel van Ramses II bij Aboe Simbel, ten onder zouden gaan in de letterlijke zin van het woord. In 1959 gaf de Unesco hem een speciale opdracht voor de bedreigde Nubische monumenten, in 1961 stelde zij hem aan als directeur van de dienst voor Nubische monumenten. Periculum in mora, de financiering van de uitermate kostbare maatregelen en de keuze van het reddingssysteem leverden formidabele moeilijkheden. Op den duur kon Van der Haagen zich niet in alle opzichten verenigen met de gang van zaken, en trok hij zich terug uit deze reddingsactie. Enige tijd later, bij het bereiken van de leeftijd van 60 jaar, verliet hij zijn dienst bij de Unesco met pensioen. In 1963 vestigde hij zich weer in het vaderland, en wel in Velp.

Het ambtelijke leven heeft Van der Haagen niet veel tijd gelaten voor kunsthistorische publicaties, maar hij was van plan zijn otium te gebruiken om de schade in te halen. Zijn uitvoerigste gedrukte werk is „De schilders Van der Haagen en hun werk”, voorzien van een geïllustreerde oeuvre-catalogus van het werk van Joris

van der Haagen, opgenomen in het genealogische werk *Het geslacht Van der Haagen*, door M. J. F. W. van der Haagen, 1932. Een studie over Pieter Post, die hij kort voor zijn dood voltooide, zal binnenkort verschijnen.

Van der Haagen had een scherp verstand en een open kijk op de zeer uiteenlopende zaken waarmee hij werd geconfronteerd. Als hij door iets werd gepakt, was hij bereid zich daaraan volledig te geven. Zijn inzichten volgde hij met grote doortastendheid. Zijn werkkraft, zijn geestelijke en fysieke taaiheid waren bewonderenswaardig. Zichzelf te sparen was niet zijn gewoonte, en van anderen, dat ligt dan voor de hand, kon hij ook wel veel vergen. Mevrouw Van der Haagen-Kalf en hij hebben de gaaf gehad veel vrienden te maken, en hun beider gastvrijheid was befaamd. Het doodsbericht kwam de meeste van die vrienden wel heel rauw overvallen en verwekte een grote ontroering. Ontzaggelijk was de schare die op vrijdag 7 januari de crematieplechtigheid in Dieren bijwoonde waar mr. H. J. Reinink als vriend een bewogen woord sprak. Merkwaardig, een van de eerste dingen waarin Van der Haagen voorzag toen hij voorzitter was geworden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond was het gemis aan een bepaling inzake vervanging van de voorzitter als zulks nodig mocht blijken. Binnen de tijd van een half jaar bleek het nodig te zijn: de nieuwe voorzitter, van wie men grote verwachtingen mocht hebben, was ons door de dood ontvallen. Ere zijn nagedachtenis.

E. H. TER KUILE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Waxens, gem. Westdongeradeel. Door de heer T. de Groot is op een bietenakker aan de voet van de terp een bijzondere gouden munt gevonden, nl. een Friese solidus uit de 9de eeuw. Het is een navolging van de gouden, circa 816 geslagen solidus van Lodewijk de Vrome en behoort tot een der door Ph. Grierson in het *Jaarboek van Munt- en Penningkunde* van 1951 onderscheiden typen van deze navolgingen, nl. tot type IV.

Er zijn thans 7 van deze navolgingen in vijf verschillende typen uit de Nederlandse pro-

vincie Friesland bekend (twee maal twee gelijke en drie ongelijke exemplaren). De heersende mening dat deze navolgingen in Friesland zijn geslagen, wordt door de nieuwe vondst weer versterkt.

B. A. I., Groningen, en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Angelslo, gem. Emmen. Het onderzoek in het kader van de werkzaamheden in het uitbreidingsplan Angelslo van Emmen vond op 22 december 1965 een voorlopige afsluiting.

Sinds het vorige bericht in deze rubriek (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *105-*106) kunnen de volgende vondsten gemeld worden (over de opgraving verricht door de N.J.B.G. die deel uitmaakt van hetzelfde complex, wordt hierna afzonderlijk bericht).

1. *Trechterbekercultuur.* Ten z. van het noordelijke hunebed (D 46) van Angelslo werden onder de bouwvoor in plaatselijk tot 1 m diepte omgewerkte geelgrijze grond een aantal vage ronde onbegrijpelijke grondsporen en scherven (w.o. bakplaatfragmenten) gevonden, die tot de ontwikkelde Drouwener stijl-fase behoren. Sporen en vondsten moeten wel van een nederzetting stammen, hetgeen opvallend is wanneer men bedenkt dat het hunebed op slechts 25 m afstand ligt. Ca. 20 m ten n. van dit hunebed werd in vergelijkbare omgewerkte grond (hier echter zonder scherven) bij elkaar een geheel in ontwikkelde Drouwener stijl versierde pot met twee oortjes in de halsknik en een onregelmatig bewerkt vuurstenen bijltje gevonden; men kreeg de indruk hier met een grafvondst of wellicht met een offer te maken te hebben, maar van een kuil viel niets te zien. Ten o. van het zuidelijke hunebed (D 47) werden drie vlakgraven met crematieresten (van mens en dier) en aarde-werk van de laatste Havelter fase (de fase Angelslo) gevonden. Een dezer graven bleek van bijzonder belang, niet alleen door het feit dat hier als grafgift een kraaghalsflesje figureerde, maar ook doordat zich onder de losse scherven in de vulling van de grafkuil, die karakteristiek waren voor de fase Angelslo, een wandscherf met touwversiering van een vroege standvoetbeker (Glasbergen type 1a) bevond. De vondst is een belangrijk aanknopingspunt voor de relatieve chronologie van ons Neolithicum. Voor nederzettingssporen van de fase Angelslo leze men het bericht over de opgraving van de N.J.B.G. hierna.

2. *Standvoetbekercultuur.* Als primair centraal graf van een grafheuvel, die in de Midden Bronstijd opnieuw werd gebruikt, werd een hurkgraf met fraai lijksilhouet gevonden met als bijgiften een strijdhamer (type C 2 à 5 volgens Struve), een vuurstenen bijltje, een vuursteenkling, en een kleine slijpsteen. Een vlakgraf, dat waarschijnlijk ook tot de Standvoetbekercultuur gerekend mag worden, bevatte alleen een groenstenen bijltje. Sinds de hervatting van het onderzoek te Angelslo in het najaar van 1964 zijn in totaal 5 graven

van de Standvoetbekercultuur gevonden.

3. *Graven en huisplattegronden uit de Bronstijd.*

Twee grafheuvelzolen werden onderzocht; een daarvan bevatte het centrale standvoetbekergraf dat reeds besproken werd, en voorts twee z.o.-n.w. gerichte tangentiale nabijzettingen uit de Midden Bronstijd. De tweede mag geheel in de Vroege of Midden Bronstijd gedateerd worden met een centraal boomkistgraf en een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans. Beide heuvels hebben in het gebied van de Bronstijd-nederzetting gelegen. Een derde heuvel lag daar juist buiten; men vergelijkte het bericht over het onderzoek door de N.J.B.G.

Met betrekking tot de huisplattegronden zij in de eerste plaats vermeld dat van het huis met opvallend regelmatig grondplan, dat reeds over een lengte van 50 m was opgegraven, de noordelijke voortzetting en afsluiting werd gevonden; de totale lengte van dit huis blijkt ruim 65 m te bedragen. De regelmaat van het grondplan wettigt twee conclusies: 1° het huis is in een keer gebouwd, en is in zijn volle 65 m een realiteit geweest, en 2° er moet een koppeling van de palen overdwars zijn geweest. In dit laatste opzicht contrasteert deze plattegrond sterk met die van sommige andere hier onderzochte huizen, waarbij in de plattegrond de paalgaten juist in overdwarse richting weinig regelmaat vertonen. Zeven nieuwe plattegronden werden opgetekend. Daarbij viel er een, met een lengte van 44 m, op door het relatief grote aantal paalgaten en door de aanwezigheid van een volledige rij paalgaten op de middenas, plaatselijk zelfs in de vorm van een dubbelrij. De laatste plattegrond die onderzocht werd, was met 77.4 m tevens de langste. Bij deze plattegrond was uit de configuratie der paalgaten duidelijk op te maken dat een oorspronkelijk korter huis herhaalde malen in n.w. richting verlengd is; of daarmee corresponderend het huis ook aan het tegenovergestelde einde steeds ingekort werd, blijft een open vraag, en dus ook of hier ooit werkelijk een huis van 77.5 m gestaan heeft. Niet alleen door de overmatige lengte, ook door de wandconstructie viel deze plattegrond op. Bij de laatste twee uitbreidingsfasen van het huis werd de wand niet aangegeven door paalgaten, maar in de plaats daarvan door rijen gaten van in de grond gestoken stokken (diam. ca. 6 cm, onderlinge afstand ca. 30 cm), wijzend op een vlechtwerk-wand. Daar in deze

wanden blijkbaar geen zwaardere palen met dragende functie hebben gestaan, moet men met het oog op de ondersteuning van het dak ook hier wel besluiten tot koppeling van de palen van het middenschip op halve of driekwart hoogte overdwars, waarbij de dwarsbalken naar opzij tot aan het dak moeten hebben uitgestoken. Aansluitend bij de huizen werden nog een drieschepig schuurtje en een viertal spiekertjes gevonden.

In totaal zijn in het gebied van de nederzetting tot nu toe 25 huisplattengronden van overeenkomstig karakter geheel of ten dele opgetekend, daarbij komen enkele plattengronden van dubieus karakter. In hetzelfde gebied hebben zich tenminste 11, tot nu toe onderzochte, grafheuvels uit Vroege en Midden Bronstijd bevonden, en een urnenveldje. Het totale oppervlak, dat sinds de hervatting van de opgraving te Angelslo in 1964 onderzocht werd, bedraagt thans 6 ha. Het onderzoek zal in 1966 weer opgenomen worden om nog enkele terreingedeelten te onderzoeken die nog ontoegankelijk waren en die waarschijnlijk huisplattengronden of delen daarvan zullen opleveren. Dan zal, wanneer een geheel nieuwe fase in de uitbreiding van Emmen — die ten o. van de Emmerdennen — zijn beslag gaat krijgen, het onderzoek verplaatst worden naar de noordzijde van de Markenweg.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

— In het kader van de opgraving van de bronstijdnederzetting in het uitbreidingsplan Angelslo, werd tijdens een werkkamp van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, een tweetal zolen van grafheuvels (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *50-*51) blootgelegd en onderzocht.

De ene vertoonde het grondplan van een heuvel uit de Midden Bronstijd. Omgeven door een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans bevond zich in het centrum een boomkistgraf met een, zich duidelijk aftekenend lijksilhouet. Op iets hoger niveau, binnen dezelfde paalkrans werd een, iets oostelijk ten opzichte van het centrum gelegen, secundair graf aangetroffen, eveneens met duidelijke sporen van een boomkist, evenwel zonder lijksilhouet. Beide graven vertoonden een gelijke n.w.-z.o. oriëntering en bevatten geen bijgaven.

Het grondplan van de tweede heuvel was veel minder duidelijk en uitsluitend reconstrueerbaar door de, zich nog in de onder-

grond, donker aftekenende veroeringszone. Overtuigende sporen van een centraal graf werden niet waargenomen. Wel bevond zich onder het reeds verdwenen oud oppervlak van de heuvel een ondiepe, ovale kuil met grijsachtige vulling, die o.a. vrij veel vuursteen en scherven van nederzettingaardewerk van de zg. Angelslo fase van de TRB cultuur opleverde (zie: J. D. van der Waals, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, 1964, 18/19).

Een nadere datering voor deze heuvel dan op grond van dit, onder het heuveloppervlak gevonden TRB materiaal, was niet mogelijk, doordat zelfs in de ondergrond eventueel dateerbare grondsporen verdwenen waren.

B.A.I., Groningen (J. D. Ruiter).

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats van het 10de legioen. Sedert oktober 1965 (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *125-*128) is de opgraving voortgezet:

1. in de tuin van „Mater Dei”;
2. in de achtertuinen van enkele huizen aan de Huygensweg.

1. Van het de vorige keer genoemde secundaire stenen gebouw is intussen nog iets meer ontgraven; de lengte kon daarbij op 77 m worden vastgesteld; gerekend naar de beschikbare ruimte zal de breedte ongeveer 49 m bedragen hebben; de lengte van de binnenplaats bedraagt 48 m. De laatste werd omgeven door een porticus van vierkante pijlers (2 bij 2 m), 7 aan de lange zijde en vermoedelijk 5 aan de korte. Het daaronder liggende oudere gebouw met overeenkomstige plattegrond heeft blijkbaar geen porticus rondom zijn binnenplaats gehad.

Zoals reeds bericht werden in de fundering van het secundaire gebouw fragmenten van een grafsteen aangetroffen. Verdere fragmenten zijn helaas niet gevonden: het onvolledige opschrift luidt als volgt:

Q-IV[LIVS(?)]
RVS
A
 [MIL·L·X·]G
 [>SAT]VRNINI
 AN·XXX·S[T·]X
 H·S·E

Een bronzen plaatje (tabula ansata), gevonden in het afbraakpuin van dezelfde muur (blijkbaar bezittersmerk van een militair uitrustingsstuk), heeft tot opschrift:

>EPOTIS
C.MARCIVS
MATERNI

2. Van de *principia* werden delen blootgelegd, die zich bevinden in de achtertuinen van enkele huizen aan de Huygensweg (z.o. zijde), die tevens grenzen aan het kerkpad. Het zuidwestfront van de *principia* werd voor een groot deel ontgraven in de tuinen van prof. dr. J. P. Slooff, Huygensweg 9, en van de heer W. Thunissen, Huygensweg 7. Hier werd het vaandelheilgdom aangetroffen, dat met een 6 m diepe uitbouw buiten de muur van de *principia* uitsteekt. De centrale uitbouw, 13 m breed, wordt geflankeerd door twee even diepe vertrekjes, waarvan een (als een onverklaarbare uitbouw van Holwerda's „praetorium”) reeds in 1927 door Daniëls was gevonden. Door dit alles wordt de reeds in 1964 geopperde veronderstelling (*Nieuws-bull. K.N.O.B.* 1964, *307-*308), dat het front van de castra met de porta praetoria de n.o. zijde is, gelegen boven aan de helling langs de Ubbergse (beneden)weg en uitziende op Ooi en Betuwe, tot zekerheid. Het vaandelheilgdom (sacellum) ligt juist in de as van de genoemde poort, evenals de op Holwerda's opgravingskaart herkenbare ingang van de *principia*; het uitbouwje van Daniëls heeft zijn symmetrisch pendant gevonden in het tweede zijvertrekje. De tot nog toe bekende z.o. rij vertrekken van de *principia* heeft dan haar symmetrische tegenhanger in een n.w. vleugel, die moet liggen in de voortuinen van de reeds genoemde huizen aan de Huygensweg. Verlof voor een opgraving aldaar werd reeds verleend.

De hoofdas van de legerplaats is door deze vondsten 90° gedraaid; de ingang van Holwerda's „praetorium” blijkt thans te zijn de ruimte tussen twee niet verder ontgraven gebouwen ten n.w. naast de *principia*. De via principalis valt in hoofdzaak samen met de Ubbergse Veldweg en de in 1959-'60 opgegraven poorten zijn de verschillende perioden van de porta principalis dextra. Minstens een periode van de porta principalis sinistra is gevonden door Holwerda achter de huizen van de Museum Kamstraat. Die via principalis is een deel van de grote weg langs de Rijn van Basel tot Katwijk, die in dezelfde functie door de legerplaatsen van Bonn en Neuss loopt. De asymmetrie van de castra is een moeilijk te verklaren bijzonderheid, maar ook elders is de

hoogste regelmaat lang niet altijd aanwezig.

In de tuin van Huygensweg 5 (mevr. J. v. d. Venne) heeft Holwerda in 1920 een rij van 8 of 9 pijlerfunderingen opgegraven, dwars voor het thans herkende sacellum. Met welwillende toestemming van de eigenares kon een ervan, de meest zuidoostelijke, opnieuw worden blootgelegd. Evenwijdig daaraan komt nu het begin van een tweede rij pijlers voor de dag alsmede een uitermate zware, eveneens parallel lopende fundering (breed 2.80 m!), beide in de tuin van de heer M. Froling, Huygensweg 3. Het schijnt, dat daarmee de grote transversale basilica, zoals die in zo vele van de *principia*-gebouwen elders voorkomt, gevonden is. Te verwachten is hier een driebeukige hal, binnenwerks ± 47 m lang en ± 23 m breed, met een middenschip van ruim 10 m breedte. Aan de n.o. zijde van de basilica, tussen deze en de ingangspartij van de *principia*, ligt dan de wel zeer verkleinde binnenplaats („atrium”); van een z.o. porticus is reeds een deel gevonden, in de vorm van een rij kleinere pijlerfundamenten, verbonden door smalle muurtjes. Overigens is met dit alles Holwerda's reconstructie van het gebouw tot ongeveer de helft van zijn oppervlak teruggebracht.

Van oudere bouwsporen werd nog vrij wat gevonden. In de stenen gebouwen zijn zeker, evenals in de gebouwen er naast, twee perioden te onderscheiden. De houten bouwsels schijnen eveneens in twee perioden ontstaan te zijn; de oudste is ook hier blijkbaar weer Augusteïsch. Duidelijke structuren zijn echter nog niet gevonden, maar aanvullingen voor alle perioden mogen wij van de voortzetting der werkzaamheden, allereerst in het laatstgenoemde perceel, verwachten.

Tot slot past hier een bijzonder woord van dank aan de eigenaars en bewoners van de onder handen genomen percelen. Zij hebben zich heel wat ongemakken getroost. Het verbluffende resultaat van de opgravingen moge voor hen een en ander vergoeden!

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

ZUID-HOLLAND

Voorburg. Naar aanleiding van een vondstmelding van de heer P. Stuurman, A.W.N.-lid afd. Den Haag en Omstreken, betreffende vondsten van de Vlaardingen-cultuur in een bouwput voor het recreatiegebouw van het

nieuwe Diaconessenhuis te Voorburg dichtbij de voormalige buitenplaats Arentsburg, had op 25.X.65 vanwege het I.P.P. een verkenning plaats (zie ook: *Westerbeem* 14, 1965, 174-175). Het bleek hier resten te betreffen van een nederzetting — evenals te Voorschoten en Leidschendam — gelegen op een voormalige strandwal, afgedekt door een veenlaag. De vondsten (aardewerkscherven, schrabbers, vuursteenafslagen, dierbotten en kiezen) kwamen te voorschijn in een op de geelzandige vaste ondergrond gelegen, ca 8 cm dikke grijze laag, onder een ca. 46 cm dik zeer compact veenpakket. Dit werd afgedekt door een ca. 40 cm dik horizontaal gelaagd zandpakket, waarin enkele humeuze banden; daarboven bevond zich in een knippige kleilaag veel Romeins puin (cf. J. E. Bogaers in: *Nieuwsbullet. K.N.O.B.* 1966, *6). De grijze laag en het veenpakket werden bemonsterd met het oog op palynologisch onderzoek, de onderste 5 cm van het veen voor C14-datering.

I.P.P., Amsterdam (*W. Groenman-van Waateringe*).

ZEELAND

Serooskerke. Op 3 januari werden bij het steken van prei op een perceel aan de Dorpsstraat enkele munten gevonden, die als goud werden herkend. Aangezien de stukken op enige afstand van elkaar lagen, is door de gebruiker van de grond en door personeel van de gemeente, die eigenaar van het perceel is, onmiddellijk verder gezocht, met het resultaat dat het aantal gouden munten snel aangroeide. In de volgende dagen werden door enorme belangstelling uit het gehele land op het inmiddels met een hoog hek afgezette en streng bewaakte terrein geleidelijk 724 goudstukken aan de dag gebracht, tot op 6 januari verder onderzoek tengevolge van de ingevallen vorst gestaakt moest worden.

De munten bleken deels in groepjes bijeen, deels afzonderlijk te liggen op de enkele tientallen vierkante meters, die tot dusverre onderzocht zijn. Op het erf stond een vorig jaar afgebroken kleine boerenwoning, waarvan nog enig puin aanwezig is; dit voorjaar werd de grond met dragline en cultivator geëgaliseerd om bebouwing mogelijk te maken. Verondersteld wordt dat bij die gelegenheid de schat door een werktuig geraakt is en met de verplaatste grond over een groot deel van het terrein verspreid. Inderdaad heeft de dragline-

machinist enkele munten gezien, die echter niet meer achterhaald zijn. Scherven van een pot of andere verpakking zijn tot nu toe niet aangetroffen. Zodra de vorst uit de grond is, zal het onderzoek van het gehele terrein systematisch worden voortgezet, daar het waarschijnlijk is dat ook uit het nog niet omgespitte deel nog een groter of kleiner aantal munten tevoorschijn zal komen.

De tot dusverre gevonden stukken, die in het algemeen zeer goed bewaard gebleven zijn, zijn alle van goud behoudens een valse munt van verguld koper. De jongste vertonen het jaartal 1622, zodat voorlopig aangenomen wordt, dat de zeer aanzienlijke schat — die indertijd een waarde van ruim 5000 zeventiende-eeuwse guldens vertegenwoordigde — in of kort na dat jaar aan de bodem toevertrouwd werd. Blijkens een voorlopige sortering uitgevoerd te Middelburg, waar de munten in afwachting van het afsluiten van de werkzaamheden op het perceel en nadere beslissingen over de bestemming, bewaard worden, zijn ruim de helft van de munten uit de Nederlanden afkomstig: realen en halve realen van Karel V en Philips II, dubbele albertijnen van de Spaanse Nederlanden, ridders en dukaten van de Verenigde Nederlanden. De overige stammen uit Engeland (nobels, rozenobels, angelotten, Unités), Portugal (cruzaden en halve milreizen), Spanje (dubbele excelenten, escudos en dubloenen), uit Italië, het Duitse Rijk en Hongarije (dukaten). Deze bonte samenstelling sluit geheel aan bij wat bekend is over de geldcirculatie in ons land in de 16de en 17de eeuw, toen het gebruik van talrijke buitenlandse muntsoorten naast de inheemse een alledaags verschijnsel was.

Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage (H. Enno van Gelder).

NOORD-BRABANT

Bladel. Noordelijk van het dorp Netersel ontdekte de heer Iven uit Duizel op een geploegd heideperceel een aantal mesolithische silex-artefacten. Onlangs werden twee nieuwe vindplaatsen in deze omgeving gevonden.

Een vierde vindplaats dicht bij Westelbeers werd door amateuropgravers gedeeltelijk onderzocht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Deurne. Door de heer Theeuwen te Liessel werden enige zeer rijke silexvindplaatsen ontdekt

ten zuiden van Griendtsveen. Een andere reeds lang bekende vindplaats in deze omgeving is het laatste jaar grotendeels door zandafgraving verdwenen. Minstens een der vindplaatsen heeft voldoende gidsartefacten opgeleverd om deze tot de Tjongercultuur te mogen rekenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Halsteren. Bij een zandafgraving zuidelijk van de St.-Antoniusmolen werd door de heer Pius, arts te Halsteren, een groot aantal urnscherven verzameld uit een zwarte cultuurlaag die met een dik pakket stuifzand was overdekt. De scherven zijn hoofdzakelijk van kartelrand-urnen, terwijl er ook enige bij zijn met kamstreekversiering. Het materiaal heeft veel overeenkomst met dat uit het rivierkleigebied langs de Maas.

Bij inspectie van bovengenoemde vindplaats kon ook de juiste plaats worden opgespoord van enige vroegere urnvondsten, in 1937 tijdens het bouwen van huizen in de Schoolstraat aan het licht gekomen. Deze vondst was door een enquête in 1949 bekend geworden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. In deze gemeente werd enige maanden geleden door mij een tot dusverre onbekende grafheuvel uit de Bronstijd gevonden, terwijl Broeder Augustinus uit Mierlo-Hout drie vindplaatsen van mesolithische artefacten aan het licht bracht. Een dergelijke vindplaats ontdekte ik op de Strabrechtse Heide onder Heeze.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarheeze. In deze gemeente werd een tiental grafheuvels, waarschijnlijk uit de Bronstijd, aangetroffen. Ze zijn uit heideplaggen opgebouwd. Het bestaan dezer heuvels was voordien onbekend.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. De in het *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965 *129 vermelde ringwal bij Oirschot bleek bij nadere informatie een wielersbaantje te zijn geweest, dat in de twintiger jaren een paar zomers in gebruik was.

Ook de in hetzelfde nummer vermelde ringwal bij Weert heeft een dergelijke functie gehad.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. De heer A. P. Jansen te Reusel ontdekte

in het zuiden der gemeente twee rijke vindplaatsen van mesolithisch vuursteenmateriaal. Een ervan is gedeeltelijk door zandafgraving verdwenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Op een akker bij Olland werden tijdens het ploegen talrijke Romeinse aardewerkscherven en Romeinse dakpanfragmenten ontdekt, alsmede een kopje van een Diana-beeldje. Op dezelfde plaats zijn vroeger ook reeds urnen gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vierlingsbeek. De heer Thijssen te Vierlingsbeek, die regelmatig verkenningen in deze omgeving verricht, deelde mede dat zuidelijk van het dorp bij een zandafgraving talrijke silexvondsten tevoorschijn waren gekomen, o.a. tientallen schrabbers, pijlpunten en fragmenten van vuurstenen bijlen. Op de ten westen van de afgraving gelegen akker zijn reeds vroeger tijdens een zandafgraving dergelijke vondsten gedaan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Zundert. Bij het gehucht Stuivezand werden bij controle van een zandafgraving een aantal Romeinse aardewerkscherven en enige dakpanfragmenten gevonden. De vindplaats ligt niet ver van de bekende Tiggelakker onder Rijsbergen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Melick en Herkenbosch. Volgens een mededeling van drs. J. Storms, Roermond, zijn verleden jaar te Herkenbosch bij het aanleggen van aspergebedden op de percelen kad. sectie A 3, nr. 669 en 2879 enige bronzen Romeinse munten gevonden door de heer H. J. L. Hermans. Deze heeft de bovengrond van de vindplaats daarna gezeefd, als gevolg waarvan het aantal munten is gestegen tot 22 (21 in het bezit van de heer Hermans; 1 ex. in de muntcollectie van drs. J. Storms).

De vindplaats strekt zich uit over een oppervlakte van 15 x 8 m en is gelegen ca. 25 m ten westen van de Asenrayse weg en ten zuiden van de weg Roermond-Herkenbosch. Op de bovenvermelde percelen zijn tijdens een nader onderzoek geen sporen uit de Romeinse tijd ontdekt. De munten mogen dus wel beschouwd worden als een gesloten vondst, een

muntschat. Ze zijn afkomstig uit de bouwvoor, die 40 cm dik is en bestaat uit bruin tot bruingeel zand. In de buurt van de vindplaats zijn tal van stukjes vuursteen van zuidelijke herkomst aangetroffen. Dit betreft neolithische artefacten: een knoopkrabber, een korte krabber, vier klingen en wat klingfragmenten, een pijlspits en enige afslagen (determ. A. Bruijn). Verder zijn nog aan het licht gekomen een vierkante spijker met een iets bolle kop en twee grijze scherven van 14de-eeuws steengoed.

Hieronder volgt een overzicht van de gevonden munten (voorlopig gedetermineerd door drs. J. Storms en ondergetekende; litt.: *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324-498*, Londen 1960; I, door P. V. Hill — J. P. C. Kent [HK]; II, door R. A. G. Carson — J. P. C. Kent [CK]).

330-335

1. Constantinus II (Caesar), aes 3, HK 81, geslagen te Trier.

350

2. Magnentius, aes 2, CK 55, Trier.
3. Id., aes 2, wrs. CK 214, Lyon.
4. Id., aes 2, wrs. CK 54, Trier.

ca. juli 351-september 352

- 5-6. Magnentius, aes 2, wrs. CK 58, Trier.
7. Id., aes 2, CK 223, Lyon.
8. Magnentius (of Decentius), aes 2, wrs. CK 58 (of 59), Trier.
9. Magnentius of Decentius, aes 2, CK 60 of 61, Trier.

september 352-augustus 353

10. Magnentius, aes 1-2, CK 62 of 66, Trier.
- 11-13. Id., aes 1-2, wrs. CK 62 of 66, Trier.
14. Id., aes 2, CK 62 of 66, Trier.
- 15-16. Id., aes 2, CK 66, Trier.
17. Id., aes 2, wrs. CK 66, Trier.
- 18-19. Decentius, aes 1-2, CK 63 of 64, Trier.
20. Id., aes 2, wrs. CK 64, Trier.
- 21-22. Magnentius of Decentius, aes 2, wrs. CK 64 of 66, Trier.

Al deze munten zijn weinig of nauwelijks gesleten; wel zijn enkele min of meer gecorrodeerd. Het ziet er naar uit dat de schat in 353 of kort daarna in de grond is geborgen. Tijdens de regering van de usurpator Magnentius (350-353) in het westelijke deel van het Romeinse rijk en nadat deze en diens broer en caesar Decentius in augustus 353 door keizer Constantius II verslagen waren, moet ten westen van de Rijn en vooral in Gallië een chaotische toestand geheerst hebben. Dit wordt o.a. geïllustreerd door schatvondsten uit het Rijnland, de streek van de Moezel, België, Luxemburg en Frankrijk. Uit het Nederlandse gebied ten zuiden van de Rijn grens waren tot nu toe geen gesloten muntvondsten bekend uit de tijd van Magnentius en Decentius.

Litt.: W. J. de Boone, *De Franken — van hun eerste optreden tot de dood van Childebert*, Amsterdam 1954, 83-85, 219 (kaart 10) en 221 (kaart 11). — P. Bastien, *Le monnayage de Magnence (350-353)*, Wetteren 1964. — Gabrielle Fabre — Monique Mainjonet, „La trouvaille monétaire des Fontaines-Salées (Yonne)”, *Gallia* 23 (1965), 151-233, vooral 162-167 met tableau III op 165.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Schinveld, Camping „de Breukberg”. Bij het graven van een sleufje door een der wallen van de zg. Landgraaf stootte de heer J. Th. Daemen c.s. (Schinveld) op een urn. Na telefonische waarschuwing bezocht ondergetekende de camping, waar de vondst nog „in situ” werd aangetroffen!

De urn stond in de B-laag van een later gevormde humus-ijzerpodzol en werd ongetwijfeld vóór de constructie van de Landgraaf daar geplaatst. Ze werd vervaardigd van met scherfgruis gemagerde klei, is breder dan hoog, en heeft een wijde en lage verticale hals met afgeronde rand. Het oppervlak is gepolijst; de kleur is donkerbruin. Een datering in de Vroege IJzertijd (700-500 v. Chr.) is aanemelijk.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1965, GEHOUDEN OP WOENSDAG 29 DECEMBER IN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM EN GEWIJD AAN HET THEMA: OPLEIDING, TAAK EN FUNCTIE VAN HET MIDDELBARE MUSEUMPERSONEEL

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens, verwelkomt de aanwezigen, in het bijzonder het erelid mr. F. P. Th. Rohling en dr. mr. F. J. Duparc, chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Hierna richt hij zich tot zijn voorganger, prof. dr. H. Engel, die hij namens bestuur en leden dankt voor hetgeen hij tijdens zijn zesjarig voorzitterschap in het belang van de vereniging heeft gedaan. In het bijzonder memoreert hij de tactvolle leiding, die prof. Engel aan het ICOM-congres 1962 heeft gegeven. Hij wenst dr. A. F. E. van Schendel geluk met zijn verkiezing tot president van de ICOM.

Deze brengt tijdens de rondvraag onder de aandacht, dat op 6 april a.s. in het Rijksmuseum een tentoonstelling van grafiek uit de prentenkabinetten van o.a. Parijs en München zal worden geopend. Hij verzoekt de musea hiermede rekening te willen houden bij het vaststellen van hun tentoonstellingskalender teneinde het samenstellen van openingsdata te vermijden.

Vervolgens geeft de voorzitter het woord aan MR. H. C. WESSELING, penningmeester van de Van Sypesteyn-Stichting te Loosdrecht voor het houden van een inleiding: *Problemen bij het beheer der verzamelingen in de kleinere musea*.

De uitnodiging om hier iets te zeggen heb ik met bijzonder veel genoegen aanvaard. Niet omdat ik de illusie heb in dit deskundig gezelschap nieuwe ideeën over het thema van deze dag naar voren te kunnen brengen. De reden is een heel andere. Mijn werk voor het museum, waarvan ik penningmeester ben, heeft mij er van overtuigd, dat er bij de kleinere musea problemen op personeelsgebied liggen, die niet meer op het niveau van die instellingen kunnen worden opgelost. Ik dacht, dat het nuttig kon zijn die problemen voor u uiteen te zetten. Al kan ik geen oplossing aan de hand doen, een duidelijke vraagstelling kan goede diensten bewijzen als uitgangspunt voor de discussie. Wanneer ik de te vervullen taken omschrijf, kunt U mij wellicht helpen door de vraag te beantwoorden wat voor soort functionarissen die taken moeten vervullen en welke opleiding zij daarvoor nodig hebben.

Volledigheidshalve vermeld ik nog, dat bij hetgeen ik ga zeggen vooral is gedacht aan de musea op het gebied van kunst, kunstnijverheid en geschiedenis, welke tezamen waarschijnlijk ruim de helft van het totale aantal kleinere musea uitmaken. Om mijn gedachten voor u even wat meer omljnd weer te geven: ik denk aan musea met een jaarbudget van ca. f 40 000, een 10 000 bezoekers en een inventaris van ca. 2000 nummers.

De meeste kleinere musea worden beheerd door een bestuurscollege van goedwillende notabelen. In het algemeen behoorlijke administrateurs, maar op kunsthistorisch gebied van huis uit niet deskundig. De echte deskundigen zijn zo schaars, dat zij in vele besturen zijn gevraagd en daardoor hun aandacht over een te groot aantal instellingen moeten verdelen.

De tijd van die besturen wordt bovendien voor een groot deel in beslag genomen door besommeringen van financiële en administratieve aard, die de kunsthistorici der grote musea bespaard blijven, òf omdat het bij die musea niet aan de orde komt, òf omdat zij het aan gespecialiseerde krachten kunnen delegeren. Van het eerste is het vermogensbeheer, in het bijzonder het beheer van het effectenbezit, een voorbeeld, van het tweede het bijhouden der administratie en boekhouding, alsmede het berekenen der salarissen, loonbelasting en sociale lasten. De stichting, waarvan ik penningmeester ben, kan zich voor deze werkzaamheden geen bezoldigde krachten permitteren, dus moeten de bestuursleden het in de avonduren zelf doen.

U mag bij dit werk van financiële en administratieve aard ook wel rekenen de werkzaamheden tot het verkrijgen van subsidies. Vanzelfsprekend wordt daarbij door de subsidiegevers behoorlijke verantwoording geëist. Maar het is wel tijdrovend. Wel heeft het soms onverwachte humoristische kanten. Ik denk daarbij aan de administrateur van een subsidiegever, die mij enige jaren geleden verheugd opbelde en zei: „U restaureert enige schilderijen voor f 1000.— ten laste van de exploitatierekening. Waarom kapitaliseert u dat niet en schrijft u dit niet in 10 jaar af? Dan hebt u geen tekort en dan hoe-

ven wij geen subsidie te betalen". Het tekort in dat jaar bedroeg namelijk f 700, waarvan aan deze toen nog enige subsidiegever f 500 gevraagd was. Het was voor hem een teleurstelling te vernemen, dat zijn voorstel geen oplossing bood, omdat wij dat jaar slechts een twintigste van het schilderijenbezit restaureerden en bezig waren aan de uitvoering van een meer-jaren-programma, dat elk jaar een uitgave van ongeveer gelijke hoogte vergde.

Van het gemiddelde bestuur kan dus niet te veel op het gebied van het beheer der verzamelingen worden verwacht. Ook op lager niveau kan hierin niet worden voorzien. Het personeel der instellingen bestaat namelijk meestal uit toegewijde maar zeer bescheiden gehonoreerde krachten, die meestal geen vakopleiding hebben gevolgd, zoals gepensioneerd personeel van de politie.

De gevarieerde samenstelling der verzamelingen maakt het beheer extra moeilijk. Om met mijn voorbeeld dicht bij huis te blijven. De verzameling van Sypsteyn omvat in hoofdzaak kunst en kunstnijverheid uit de 16de t/m de 18de eeuw, uiteenvallend in acht hoofdrubrieken: schilderijen, meubilair, sculptuur, aardewerk en porselein, glaswerk, zilver, klokken en horloges, wapens.

Er hoort ook nog een park bij met een bijzonder aardig arboretum. Buiten deze rubrieken dan nog een uitgebreid familiearchief en een aantal losse voorwerpen, zoals penningen, zegels en historische prenten. Men kan noch binnen het bestuur noch op lager niveau specialisten op al deze terreinen verwachten.

Om na te gaan wat voor taak bij een dergelijk museum zou liggen voor het middelbaar museum personeel, kan de volgende inventarisatie der werkzaamheden nuttige diensten bewijzen:

1. Allereerst de inventarisatie. Daarmede is het bij vele kleinere musea droevig gesteld. Om weer het eigen voorbeeld te kiezen: op Sypsteyn is een oud, zeer eenvoudig kaartstelsel aanwezig. Het moet hoognodig worden herzien. Toeschrijvingen 50 jaar geleden door de Stichter gedaan moeten worden getoetst aan modernere inzichten; er is aanvulling nodig van de voor identificatie veel te summier omschrijvingen; controle of van alle aanwezige voorwerpen een kaart aanwezig is en omgekeerd is nodig; de met de kaarten corresponderende nummers op de voorwerpen zijn voor een groot deel in de loop der tijden verdwenen. Nieuwe aanwinsten moeten worden geregistreerd.

Ik mag in dit verband niet onvermeld laten, dat wij bijzonder verheugd zijn, dat een aantal deskundigen op verschillend terrein bereid is zonder of tegen een zeer bescheiden honorering een bepaald gebied voor ons te bewerken. Dit betreft echter nog slechts een gedeelte van onze verzameling, terwijl andere musea misschien nog veel minder fortuinlijk zijn geweest in het vinden van bijstand. Ik heb de indruk, dat hier voor alle kleinere musea enorme problemen liggen.

2. Een goede inventaris kan uitgangspunt zijn voor een volgende stap: de uitgave van een catalogus. Toch is dit in mijn ogen duidelijk secundair. Een goede inventaris is onmisbaar. In de eerste plaats uit een oogpunt van oordeelkundig beheer, mede als waarborg voor subsidiegevers. Daarnaast is een inventaris natuurlijk ook onmisbaar uit een oogpunt van conservering van de voorwerpen, doordat men aantekening houdt van de toestand van het voorwerp en van eventuele restauraties. Mede in verband met de hoge kosten is een catalogus, in het bijzonder een geïllustreerde catalogus, alleen op zijn plaats voor en zover de verzameling ook op landelijk niveau meetelt. Zo wil onze stichting, die zich, mede gezien haar plaats van vestiging, specialiseert in Loosdrechts porselein, binnenkort in samenwerking met anderen een catalogus van haar bezit aan Loosdrechts porselein uitgeven. Misschien is dit, als de geldmiddelen het toelaten, vatbaar voor uitbreiding tot het Weesper en Amstel porselein. Maar ik geloof, dat het nut van een geïllustreerde catalogus van ons meubilair of zilver niet zo groot is, dat het bij de prioriteitsafweging een hoge plaats zou krijgen. Wel heeft het zijn nut, ook ter wille van de propaganda, een eenvoudige folder met illustraties in zwart-wit te maken. Ook kan men denken aan gestencilde ongeïllustreerde catalogi van sommige deelgebieden.

3. Dan kom ik aan een derde belangrijk punt, verbetering van opstelling en indeling der verzameling. Naar mijn stellige indruk bestaat op dit gebied bij de vele kleine musea een grote achterstand, die een nadelige invloed uitoefent op het bezoek. Het publiek is verweerd door de prachtige opstelling van de grote openbare collecties en neemt nauwelijks genoegen meer met volgepropte, slecht verlichte vitrines zonder behoorlijke toelichting.

4. Als vierde punt vermeld ik het nemen van beslissingen omtrent restauratie van kunstvoorwerpen. Menig bestuurslid zit met de handen

in het haar bij de vraag, wat er moet worden gedaan en door wie. Het gaat niet alleen om reparatie, maar ook om preventie, zoals bijvoorbeeld de regulering van het vochtigheidsgehalte van de atmosfeer.

5. Een vijfde terrein is de correspondentie over het kunstbezit en eventuele uitleningen. Blijkens mijn ervaring komt daar steeds meer buitenlandse correspondentie bij. Ook steeds frequentere uitleningen eisen veel tijd en deskundigheid. Denkt u ook eens aan de uitvoerige correspondentie bij het organiseren van tentoonstellingen.

6. Op de zesde plaats stel ik de rondleidingen voor deskundigen. Steeds vaker komt het voor, dat deskundige gezelschappen een bezoek komen brengen. Het is goed gebruik, dat een of meer bestuursleden dan acte de présence geven. Dat is wel hoffelijk, maar het gezelschap is er niet mee gebaat, als deze bestuursleden niet in staat zijn rond te leiden of vragen te beantwoorden.

7. Als zevende en laatste onderwerp noem ik de aankopen. Dat eist allereerst het vaststellen van het te volgen aankoopbeleid en daarnaast de nodige deskundigheid om het verkrijgbare te beoordelen, alsmede inzicht in het prijsniveau.

Persoonlijk vind ik het aankoopbeleid een van de boeiendste kanten van het museumbeheer. Maar ik ben mij er wel bewust van, dat ik — als niet-vakman — tegenover onze stichting en onze subsidiegevers niet verantwoord ben zonder advies van getrouwe deskundigen.

Ik heb u nu een zevental terreinen genoemd, waar de huidige toestand te wensen over laat. Dat lijstje is vanzelfsprekend enigszins subjectief getint. Sommigen zouden de accenten wellicht anders willen leggen dan ik, of andere punten willen toevoegen. Bij die toevoegingen zou misschien kunnen zijn het organiseren van tijdelijke tentoonstellingen. Dit onderwerp heb ik opzettelijk weggelaten, omdat ik meende, dat zulks de meeste instellingen boven hun kracht gaat en het beter is, dat zij eerst hun zaken op orde brengen.

Ik zou nu mijn lijst van zeven punten als uitgangspunt willen kiezen voor de beide volgende vragen: wat voor functionaris moeten wij voor deze taken hebben en wat voor eisen dienen aan zijn opleiding te worden gesteld?

Men zou wellicht een ogenblik denken, dat aanstelling van een kunsthistorisch academicus bij elk museum het ideaal is. Financieel hoeft een museum als het onze daar niet aan te denken. Het zou meer dan de helft van het budget ver-

gen. Maar ook van de kant van een dergelijke functionaris bekeken, lijkt het bij nader inzien in tweeërlei opzicht minder aantrekkelijk: kan hij wel voldoende deskundigheid bezitten op alle in het museum vertegenwoordigde gebieden? De tweede vraag is: heeft het gemiddelde museum voldoende niveau om voor een academicus blijvend interessant te zijn? Beide vragen kunnen naar mijn mening negatief beantwoord worden. Ik laat dan nog maar in het midden of er voldoende kunsthistorici in Nederland beschikbaar zouden zijn om alle kleinere musea van enige importantie te bemannen.

In welke richting moeten wij de oplossing dan wel zoeken? Op de voorgrond zou ik willen stellen, dat het kunsthistorisch element in het beheer in ieder geval moet worden versterkt. Als het niet uitvoerbaar is aan elk museum een full-time kunsthistoricus te verbinden, zou men dan niet één functionaris kunnen aanwijzen voor een aantal in elkaars nabijheid gelegen musea. Dit is geen idee van mijzelf. Er is al eens eerder voor een dergelijke „streekconservator” gepleit.

Een streekconservator zou drie van de vier zoëven genoemde bezwaren opheffen: de kosten zijn lager; het arbeidsterrein is interessanter en tenslotte zijn er minder functionarissen nodig. Het vierde bezwaar, de uiteenlopende aard der in de musea vertegenwoordigde terreinen blijft natuurlijk bestaan, zelfs in versterkte vorm. Men mag echter van een goed streekconservator verwachten, dat hij zoveel contacten in de museumwereld heeft, dat hij de eventueel nodige zeer specialistische assistentie zal weten te vinden.

U zult nu vragen: hoe moet deze streekconservator in de bestaande structuur worden ingepast? Aanstelling door de musea zelf is ondoenlijk en zou de betrokkene ook niet voldoende zekerheid en zelfstandigheid geven. Denkt u aan een pensioenregeling die op een vijfvoudige basis zou moeten berusten. Dus aanstelling in overheidsdienst, waarbij ik denk aan Rijk of Provincie bijvoorbeeld het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten. Het eerste lijkt het meest voor de hand liggend, omdat dan de coördinatie en uitwisseling van gegevens beter gewaarborgd kunnen worden. Bovendien zou er dan ook een zekere specialisatie kunnen plaatsvinden, doordat iedere streekconservator naast zijn lokale taak ook een of meer specialistische richtingen voor zijn rekening zou kunnen nemen ter assistentie van zijn collega's.

Het instituut van streekconservatoren zou het mogelijk maken een eventuele overheidssubsidie

ten dele in natura te verstrekken, en wel door het uitvoeren van een bijzondere taak, bijvoorbeeld het maken van een inventaris, ten bate van het gesubsidieerde museum. Ik neem trouwens aan, dat het merendeel der musea ook wel zou willen contribuieren aan de financiële lasten.

Bij het uitwerken van dit idee rijzen tal van vragen, ook op organisatorisch gebied. Ik kan die vragen niet beantwoorden, maar geloof wel, dat het idee van de streekconservator nadere bestudering verdient. Wel wil ik nog even ingaan op de vraag: wat voor opleiding heeft een streekconservator nodig? Een academische opleiding is het ideaal. Maar dat neemt niet weg, dat de functie m.i. ook zeer wel vervuld zou kunnen worden door een middelbare kracht. Immers het komt op veel praktisch werk aan. Neem bijvoorbeeld het inventariseren, waarbij naast algemene stijlkennis, een grote dosis kennis van materiaal en techniek en vooral ook een ruime ervaring vereist zijn. Men ontkomt soms niet aan de indruk, dat de academische opleiding in Nederland in het bijzonder de aandacht richt op de schilderkunst, waardoor de gemiddelde afgestudeerde niet zonder verdere opleiding bijvoorbeeld een kunstnijverheidsafdeling van een museum kan beheren.

Aanstelling van streekconservatoren lost natuurlijk nog niet alle moeilijkheden op. Wat moet er op het niveau der individuele musea gebeuren? Ik zou er graag personen met een middelbare opleiding aan het hoofd zien. Toch twijfel ik aan de mogelijkheid er van.

Schoonmaak en onderhoud der expositieruimte, der kunstvoorwerpen, rondleidingen en toezicht vormen een dagtaak, waarvoor men vast personeel moet aanstellen. Mede in verband met de hoge lasten van pensioenvoorzieningen kiest men daartoe vaak op jongere leeftijd gepensioneerden, bijvoorbeeld van leger of politie. Middelbaar personeel is tot dit werk waarschijnlijk niet bereid. Middelbaar en lager personeel naast elkaar kunnen de kleinere musea zich financieel veelal niet veroorloven; zeker niet in deze tijd van stijgende lonen. In verhouding tot de grote musea gaat het hier namelijk om een heel bescheiden jaarbudget, bijvoorbeeld enige tienduizenden guldens.

Maar ook het personeel van de kleinere musea heeft hulp en voorlichting nodig. Nu zitten de besturen met de handen in het haar als de vertrouwde kracht uitvalt en door bijzondere omstandigheden de opvolger niet door zijn voorganger kan worden ingewerkt. De oplossing

kan niet worden gevonden in cursussen. Behalve de kosten, staan reisafstanden en de onmogelijkheid voldoende cursisten dezelfde tijd bijeen te brengen daaraan in de weg. Maar zou het niet mogelijk zijn door eenvoudige schriftelijke handleidingen in deze leemte te voorzien? Destijds heeft „De Museumdag” schriftelijke richtlijnen en wenken voor het administratief beheer uitgegeven. Ik heb er zelf veel gemak van gehad. Zou het niet mogelijk zijn dergelijke boekjes samen te stellen over onderwerpen als: — schoonmaken, onderhoud en eenvoudige reparaties, — vitrines en verlichting, — de inrichting van de financiële verantwoording, — de inrichting van een eenvoudig archief ter bewaring van correspondentie, — handleiding voor het opstellen van een inventaris, — wenken voor het samenstellen van een catalogus, — wenken voor de wijze van etiquettering.

Ik heb in het voorgaande enkele concrete problemen aangevoerd. U moet die zien tegen de achtergrond van de algemene situatie bij de kleinere musea. Hopenlijk zie ik het te somber, als ik constateer, dat deze hard achteruit loopt; de kosten lopen op met de loonronden, de inkomsten blijven achter en het wordt steeds moeilijker geschikt personeel te vinden.

De meeste besturen gaan deze problemen te lijf zonder veel te weten van wat de anderen in soortgelijke situaties doen. Een zekere coördinatie is geboden en op de duur wellicht een verdere samenwerking op allerlei terrein, zoals bijvoorbeeld gezamenlijke propaganda en misschien zelfs wel een zekere verdeling van terreinen, waarop ieder zich specialiseert.

Als eerste stap zou reeds veel gewonnen zijn, indien men door het aanstellen van streekconservatoren het beheer der verzamelingen op beter niveau zou brengen.

Hier en daar heb ik misschien een wat somber geluid laten horen. Dat komt, omdat ik zoveel met de dagelijkse moeilijkheden heb te stellen. Wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat de kleinere musea met relatief bescheiden kosten een veel grotere bijdrage dan tot dusverre zouden kunnen leveren tot de culturele vorming der bevolking. De toegenomen vrije tijd vraagt ook op cultureel terrein naar meer mogelijkheden. Gelukkig vormen entree-prijzen en afstanden als gevolg van de toegenomen welvaart en motorisering veel minder dan vroeger barrières. Het volgens de statistieken toegenomen museumbezoek is een duidelijke indicatie. Ook de kleinere musea kunnen daarbij een waarde-

volle bijdrage leveren, mits ze zich enigszins weten aan te passen. Is het niet mogelijk om de bezoekersstroom in de grote musea des zomers gedeeltelijk af te leiden naar de kleinere musea?

Ik ben zeer benieuwd, welke suggesties uit Uw vergadering zullen komen om de kleinere musea daarbij behulpzaam te zijn.

De discussie wordt geopend door dr. P. H. Pott, die zijn waardering uitspreekt voor de wijze waarop de inleider de problemen heeft onderkend. De suggestie van de streekconservator is zeer sympathiek. Deze zal echter niet in de eerste plaats een technicus moeten zijn, maar een tacticus, die het museum doet functioneren binnen de samenleving. Het museum, dat nog steeds te veel wordt gezien als een bewaarplaats van objecten, moet in zijn sociologische functie worden beschouwd. Daartoe is een „marktonderzoek” nodig. Zou de vereniging niet kunnen overgaan tot de uitgave van een soort handboek voor het museumbeheer?

De heer Wesseling: De streekconservator zal gemakkelijker kunnen werken in overheidsdienst dan onder toezicht van twee of meer museumbesturen. Dit maakt bovendien zijn onafhankelijke positie sterker. Marktonderzoek is zeker gewenst, de mogelijkheden moeten worden onderzocht.

De heer C. J. Bout brengt de verkoop van foto's, reproducties en dia's ter sprake. Hij vraagt of hier lucratieve dan wel propagandistische oogmerken in het spel zijn. Volgens de inleider vraagt het publiek vooral om fotokaarten. Bij de Sypsteyn wordt op de verkoop een kleine winst gemaakt.

Drs. T. R. Mulder ziet de conservator in de kleinere musea welhaast als een soort duizendpoot. Hij moet eigenlijk van alle markten thuis zijn. Zijn collecties lopen vaak vanaf het vroegste verleden tot het jongste heden en van de wieg tot het graf. Omdat van hem onmogelijk geëist kan worden, dat hij zich op alle terreinen van geschiedenis en kunst een specialistische kennis eigen kan maken, moet hij, indien hij zijn taak naar behoren wil vervullen, op anderen kunnen steunen. In Hoorn werkt thans, bij het West-Fries Museum, één dag per week een functionaris van het Instituut voor Prae- en Protohistorie, die de betreffende verzameling een wetenschappelijke „background” geeft. Bij de aankoop van schilderijen moet worden gehoopt op deskundige bijstand van de grote musea. De heer Mulder stelt voor om de titel „streekcon-

servator” te vervangen door „streekconsulent”.

De heer Wesseling: Door een gericht aankoopbeleid en een voorzichtige politiek ten aanzien van legaten en schenkingen kan men in de verzameling lijn brengen. Contacten tussen de kleinere musea zouden wellicht kunnen resulteren in een taakverdeling, bijvoorbeeld door ruil van objecten, waardoor de verzamelingen wederzijds zouden kunnen worden afgerond. De conservator-voor-een-dag lijkt een zeer gelukkige oplossing zolang de streekconservator ontbreekt.

De heer Duparc: De problematiek van de kleine musea is eigenlijk die van alle musea. Het rijk heeft al in vele gevallen hulp gegeven. Er is echter een groot verschil tussen het geven van adviezen of subsidies en het voeren van het beheer. Centralisatie van dit laatste is niet mogelijk. De kleinere musea moeten komen tot een vrijwillige — niet van bovenaf opgelegde — regionale samenwerking. Bij een vrijwillige bundeling zou er wellicht gemakkelijker financiële steun kunnen worden verleend door de overheid. Het lijkt er echter de laatste tijd wel op, dat er te veel musea komen. Men maakt van een gerestaureerd gebouw maar al te gauw een museum. Hier mag wel enigszins remmend worden opgetreden.

De heer Van Schendel wijst op het voorbeeld van Frankrijk, waar men de Direction des Musées de France heeft, een staatsdienst, die zich met bijna alle musea occupeert. Staatsinspecteurs regelen de beleidskwesties, verbouwingen, ingrijpende restauraties enz., terwijl een plaatselijke conservator het dagelijks beheer voert. In Italië vallen vele musea onder de sopra-intendenti, regionale inspecteurs, die de musea, gegroepeerd in geografisch verband, bijstaan.

De heer Wesseling zegt wel enigszins geschrokken te zijn van de terughoudendheid van de heer Duparc, die vreest voor moeilijkheden op het psychologische vlak bij het instellen van een centraal beheer. Een bundeling van onder af lijkt, gezien de ervaringen, weinig kans van slagen te hebben. „Vliegende brigades” zouden voor bepaalde problemen wellicht uitkomst kunnen bieden.

Na de lunchpauze voert de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER het woord over het onderwerp: *De mogelijkheden tot opleiding van het middelbare museum personeel.*

Het bestuur van onze vereniging heeft mij verzocht mijn visie te geven over een probleem dat reeds in de twintiger jaren van deze eeuw onderkend werd. Na de tweede wereldoorlog is dit, namelijk de opleiding van museumfunctio-

narissen, herhaaldelijk zowel in ons bestuur als ook in de Rijkscommissie voor de Musea besproken. Tot nu toe werd er echter geen oplossing voor gevonden die bevredigend is.

Ik geloof, dat wij het er allen over eens zullen zijn, dat het beheer van welk museum ook, of dit nu gewijd is aan kunst, geschiedenis, volkenkunde, geologie of natuurlijke historie — om mij tot enkele aspecten te bepalen en of dit nu groot of klein is — in handen moet zijn van deskundige liefst geschoolde krachten. Ook zal er geen verschil van mening bestaan over het feit, dat museumwerk evengoed een vak is als elk ander en dat daarvoor een opleiding nodig is. De periode dat onze musea, waaronder zelfs de middelgrote, door goedwillende amateurs werden geleid, gaat gelukkig meer en meer tot het verleden behoren. Aangelegenheden als expositie, verwarming, belichting en restauratie van museumvoorwerpen vergen kennis van zaken.

Dr. H. E. van Gelder, in leven de schepper van het huidige Haagse gemeentemuseum en jarenlang secretaris van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, was de eerste die schreef over geschoolde deskundigen. Zijn visie die nog steeds voor ons van betekenis is, heeft hij neergelegd in zijn artikel „Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea”, opgenomen in de brochure *Over Hervorming en Beheer onzer Musea*, in 1918 door de Oudheidkundige Bond uitgegeven. Wellicht ten overvloede wil ik er op wijzen, dat onze vereniging uit deze bond is voortgekomen. De zo juist genoemde bijdrage is verdeeld in een aantal hoofdstukken, waarvan er een is getiteld: „de leiding”. Enkele van Van Gelders conclusies die betrekking hebben op de musea van kunst en geschiedenis, wil ik onder uw aandacht brengen. Deze helpen ons om te bepalen welk soort directeur voor een tweetal categorieën musea nodig is. Pas als wij een inzicht hebben in de eisen die aan deze leidende functionarissen gesteld moeten worden, kunnen wij ons over hun opleiding beraden.

Reeds in de tweede regel van het hoofdstuk „leiding” is sprake van geschoolde krachten. Hier wordt verwezen naar stelling 38 achter Van Gelders artikel. Deze luidt: Het beheer van een plaatselijk museum worde onder toezicht van een commissie opgedragen aan een (of meer) wetenschappelijk onderlegd(e) directeur(en), die elk een of meer afdeling(en) beheren. Over de eventuele wenselijkheid van een commissie wil ik thans niet spreken, maar wel over de we-

tenschappelijk onderlegde directeur. Van Gelder zegt op blz. 96 terecht, dat voor de plaatselijke historische musea de zaak niet zo eenvoudig is als voor de kunstmusea.

Voor deze laatste groep musea acht hij een academisch geschoolde kracht „na volbrachte studie en proeftijd” de meest aangewezen. Maar aan het hoofd van het plaatselijke historische museum, waar, zoals hij opmerkt „het historisch element beheersend is, kan niet de eerste de beste historicus geplaatst worden”. Anderzijds echter meent Van Gelder dat de leiding al evenmin aan de eerste de beste kunsthistoricus kan worden toevertrouwd. U hoort hoe goed Van Gelder de moeilijkheden, die er nog steeds zijn, heeft onderkend. Maar op één facet heeft hij niet gewezen, namelijk dat een functionaris die belast wordt met het beheer, een instelling ook moet kunnen leiden. Hierbij mogen wij niet vergeten, dat de plaats, die het museum in de twintiger jaren van deze eeuw en ook daarvoor innam, een geheel andere was dan thans. Nu het museum op alle mogelijke manieren tot taak heeft een rol in het maatschappelijke leven te spelen, moet degene die aan het hoofd van een museale instelling staat, beschikken over dusdanige karaktereigenschappen, dat hij met diplomatie, tact, gevoel voor de human relations en de hiërarchieke verhoudingen zijn leidinggevende taak naar behoren kan vervullen. Zijn capaciteiten dienen thans stellig meer te omvatten dan zijn puur verstandelijke gaven, die hem in staat stelden een academische studie te voltooien. Met dit laatste alleen komt hij er niet. Van Gelder doet een oplossing aan de hand, die voor grotere musea terecht nog wel gevolgd wordt namelijk om een historicus als directeur en een kunsthistoricus als onderdirecteur te benoemen; deze laatste is dan speciaal belast met de kunsthistorische afdeling. Ook het omgekeerde is mogelijk. In musea met bijvoorbeeld een omvangrijke prehistorische of Romeinse collectie kan eenzelfde gedragslijn gevolgd worden. Een dergelijke personeelsbezetting is m.i. noodzakelijk wanneer de daarvoor in aanmerking komende musea, in de provinciale hoofdsteden of in de middelgrote steden, collecties bezitten waarvan de omvang en betekenis dit rechtvaardigen. Bij verschillende van deze musea kan een staf als boven aangegeven o.a. vanwege de financiële consequenties helaas nog niet worden gerealiseerd. Behalve de grote en middelgrote musea hebben wij een zeer groot aantal kleinere museale instellingen. Vele hiervan hebben belangrijke verzamelingen, maar het

deskundig beheer laat dikwijls te wensen over. Over het algemeen hebben deze musea verzamelingen van ongeveer gelijksoortige samenstelling als het provinciale museum. Wij treffen hier voorwerpen aan, die betrekking hebben op de regionale of plaatselijke geschiedenis, topografie (schilderijen, tekeningen, prenten, prentbriefkaarten, en soms foto's), volkskunst, folklore, voorts voorwerpen van zilver, tin, koper, aardewerk en porselein. Het beheer van deze musea vormt de laatste jaren, en terecht, een steeds groter wordend probleem. De generatie, die vele van deze musea heeft gesticht en met grote energie de collecties heeft bijeengebracht, is uitgestorven. Zij die de oprichters zijn opgevolgd, bezitten over het algemeen minder het heilige vuur dan hun voorgangers; bovendien ontbreekt het hun dikwijls aan de tijd om zich behoorlijk in de materie in te werken en die aandacht aan de collecties te geven, die voor het instandhouden en uitbreiden ervan noodzakelijk is.

Meer en meer blijkt, dat het bijna een onmogelijke taak is om voor het beheer van deze musea competente krachten te vinden, laat staan ze te bezoldigen.

Het is begrijpelijk dat er naar een oplossing gezocht wordt om aan deze ongewenste situatie een einde te maken. Op verzoek van de Stichting Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur heb ik in 1962 een lezing gehouden, getiteld „De deskundige zorg voor streekmusea”. Hierin heb ik de mogelijkheid naar voren gebracht om een aantal musea onder één gesalarieerde deskundige conservator te brengen. Thans bestaan er in enkele provincies min of meer gevorderde plannen om een dergelijke functionaris aan te stellen. Deze zal alleen dan iets kunnen bereiken, wanneer hij of zij het vertrouwen van de besturen van de museale instellingen bezit. Het is begrijpelijk, dat richtlijnen moeten worden opgemaakt, die aangeven hoever de bevoegdheden van de provinciale of regionale conservator reiken. Hierbij doel ik bijvoorbeeld op het met of zonder toestemming van het bestuur in bruikleen geven, kopen, verkopen of laten restaureren van voorwerpen dan wel het zonder voorafgaand overleg reorganiseren van het museum. Een dergelijke functionaris moet behalve de vereiste kennis, waarover zo dadelijk, ook grote tact en leidinggevende capaciteiten bezitten. Het is duidelijk dat er nog verschillende museumbesturen, vooral die van het eerste uur zullen zijn, die liever zelf het heft in handen houden. Op den duur echter zullen ook deze,

daarvan ben ik overtuigd, hun verzamelingen aan een gewestelijk of provinciaal functionaris in handen willen geven. Anderzijds behoeven deze besturen zich hierover echter niet ongerust te maken, aangezien het nog vele jaren zal duren alvorens in de daarvoor in aanmerking komende provincies of streken een dergelijke kracht in functie zal kunnen zijn.

De taak van deze provinciale conservatoren is het beheer van de verzamelingen, die zich in verschillende kleine en soms ook grotere musea bevinden. Hiertoe dienen zij kennis te hebben van de collecties en voorts vertrouwd te zijn met het moderne museumbeheer (inventarisatie, beschrijving, exposeren, belichting, temperatuur, verwarming, etikettering, het houden van rondleidingen, lezingen en tentoonstellingen) en niet te vergeten het onderhoud en de eventuele restauratie van de daarvoor in aanmerking komende museumvoorwerpen. Het behoort tot hun taak om bijvoorbeeld uit te zoeken wie de onbekende krijgsoverste kan zijn die volgens de aanwezige datering in 1637 werd geportretteerd, zittend op zijn strijddros met op de achtergrond een ruitergevecht. Ook zullen zij er voor moeten zorgen, dat in een onverwarmd gebouw, waar geen kachel kan worden gestookt, de museumvoorwerpen die gemakkelijk door het vocht aangetast kunnen worden, hiertegen zoveel mogelijk worden beschermd. Zij zullen dienen na te gaan of een ontvochter uitkomst biedt. Behalve deze museale aangelegenheden, behoren zij goed thuis te zijn in de ontwikkeling van bijvoorbeeld de meubelstijlen, waardoor zij in staat zijn een 17de- van een 18de-eeuwse kast te onderscheiden; het is duidelijk dat zij ook het verschil tussen bijvoorbeeld eike- en mahoniehout moeten kennen. Maar evengoed mag van hen worden verwacht, dat zij zilvermerken kunnen identificeren, op de hoogte zijn van de Nederlandse schilderkunst, van de kunstnijverheid (voorwerpen van koper, tin, porselein en aardewerk), voorts de iconografie, de volkskunst en de folklore als ook van costuums en klederdrachten. Men mag echter geen specialistische kennis op al deze gebieden tegelijk verwachten. Schapen met zes poten zijn nog zeldzamer dan die met vijf. Maar wel moeten zij van enkele kunstuitingen goed op de hoogte zijn. Hetzelfde geldt t.a.v. de prehistorische en Romeinse collecties. Tenslotte is een globale kennis van de geschiedenis van ons land wenselijk. Met deze kennis als basis zullen de streekconservatoren zich gemakkelijk de problematiek van het gewest of het gebied, waar zij hun werkring

krijgen, eigen kunnen maken. Uit deze opsomming blijkt, dat onze functionaris over een uitgebreide kennis moet beschikken. Over het algemeen zal men voor een functie als deze het liefst iemand met ervaring aantrekken. In vele opzichten komt het werk van een dergelijke kracht met dat van een directeur van een provinciaal museum of groot streekmuseum overeen. Meestal echter hebben de provinciale musea verzamelingen die van grotere betekenis zijn. In een aantal bevinden zich bijvoorbeeld belangrijke collecties schilderijen.

Voor een functie als de onderhavige zou dan ook een kunsthistoricus met belangstelling voor en kennis van de vele zaken, die in deze musea worden bewaard, op zijn plaats zijn. Nu wij weten over welke eigenschappen en kennis dergelijke functionarissen moeten dienen te beschikken, kunnen wij ons beraden over de meest gewenste opleiding. Alvorens hiertoe over te gaan, wil ik echter eerst de verschillende categorieën de revue laten passeren, waaruit de museumstafleden gerecrueteerd worden. Tot slot zal ik even stil staan bij de honorering.

Voor een museale loopbaan komen in aanmerking:

A. Academisch gevormde kunsthistorici, historici, biologen, ethnografen, sociaalgeografen, kortom allen wier academische studie en aanleg hen geschikt maakt voor een museale functie.

B. Zij die geen universitaire opleiding ontvangen hebben, doch die belangstelling hebben voor museumwerk. Deze laatste categorie kan in drie groepen verdeeld worden:

1. Zij die bijvoorbeeld een opleiding gekregen hebben aan een academie voor beeldende kunsten; verder zij die hun universitaire studie niet voltooid hebben en voorts zij die wegens hun vooropleiding geen universitaire examens kunnen afleggen.

2. Hiertoe zou ik degenen willen rekenen die als non-professional in een museum werken en zich door zelfstudie een grote kennis van de materie in hun museum hebben eigen gemaakt.

3. Zij die uit belangstelling, doorgaans voor de kunst, soms ook voor de natuurlijke historie of anderszins een museale werkring ambiëren.

Tot deze laatste groep behoren dikwijls allerlei elders mislukten die in de veronderstelling leven, dat er voor een museale werkring geen kennis vereist is. Onze musea bewijzen wij er geen dienst mede. Integendeel: wanneer wij dergelijke figuren aan onze musea verbinden, dan blijkt na kortere of langere tijd dat deze „kneus-

jes” zowel t.o.v. de overige stafleden als van de verzamelingen het gevaar van kneuzingen, in geestelijke zin voor de eersten, in materiële zin voor de laatste, tot meer dan denkbeeldige proporties doen uitgroeien.

Uit bovenstaande opsomming, waarbij gestreefd is een indeling naar vooropleiding te maken, blijkt duidelijk hoe uiteenlopend deze kan zijn. Maar toch, hoe ongeloofwaardig het wellicht ook klinkt, elke categorie levert personen op — wij kunnen dat om ons heen zien —, die een (dikwijls zeer belangrijke of nuttige) plaats in een museum vervullen. Laten wij goed voor ogen houden, dat wij aan onze musea ook in de staven evengoed geleerden nodig hebben als krachten bij wie het accent ligt op de artistiek-esthetische of op de administratief-leidinggeven-de capaciteiten.

Behalve zij die in een museum werkzaam zijn heeft in alle groepen niemand museum-ervaring. Wel bestaat er thans gelegenheid voor degenen, die hun candidaatsexamen in de kunstgeschiedenis met goed gevolg hebben afgelegd, gedurende enkele maanden een stage te lopen aan een museum. Voor zover mij bekend is deze mogelijkheid er niet voor studenten bijvoorbeeld in de volkenkunde, biologie, geologie, prehistorie en archeologie.

Het voordeel van deze confrontatie met de dagelijkse gang van zaken in het museum is dat enerzijds de student na afloop van zijn of haar stage naar alle waarschijnlijkheid weet of na beëindiging van de studie een museumfunctie moet worden geambieerd, terwijl anderzijds de museumdirecteur zich een oordeel kan vormen over de stagist(e) vooral wat betreft zijn of haar geschiktheid voor het museumwerk. Maar hoe belangrijk deze stage ook is, toch blijft het naar mijn oordeel noodzakelijk, dat ook de academisch gevormden een cursus over museografie volgen. Deze cursus, waaraan ik de naam basis-cursus zou willen geven, dient door alle categorieën, dus ook door studenten, die een museale loopbaan kiezen, gevolgd te worden. Om te vermijden dat alle mogelijke personen uit snobisme of tijdverdrijf aan deze cursus deelnemen, is het noodzakelijk, dat al de niet academisch gevormden een toelatingsexamen afleggen. Aan hen, die de cursus willen volgen en reeds aan een museum verbonden zijn, zou onder bepaalde voorwaarden vrijstelling kunnen worden verleend. Aan welke eisen dit examen moet voldoen, staat mij nog niet duidelijk voor de geest. In ieder geval lijkt het mij wenselijk, dat de candidaat getest wordt over

de vraag waarom een museale loopbaan wordt gekozen. Ook geloof ik dat het aanbeveling zou verdienen om de algemene ontwikkeling van de candidaat op dit examen te peilen.

Op deze cursus zullen o.a. behandeld dienen te worden: de wordingsgeschiedenis van de musea, de verschillende typen musea, de organisatie en administratie, voorts de inventarisatie, beschrijving, opstelling en het omgaan met museumvoorwerpen, de plaats van het museum in de samenleving van vroeger en nu. Voorts de bijschriften, de catalogus en de gids.

Naast deze basis-cursus dient een tweede georganiseerd te worden, die niet door studenten gevolgd behoeft te worden, maar wel door hen die tot de andere groepen behoren. Wel acht ik het noodzakelijk, dat de studenten de lessen over conservatie en restauratie van museumvoorwerpen volgen, aangezien dit onderwerp niet of slechts incidenteel aan onze universiteiten wordt gedoceerd. Voor hen die een loopbaan aan een museum van geschiedenis en kunst ambiëren, dient een aantal lessen, allereerst over algemene stijl- leer gegeven te worden; want men mag van de beheerder van een kleine museale instelling en zeker van een toekomstig directeur van een middelgroot of zelfs een groot museum verwachten, dat hij, al is het dan maar ten naaste bij, een voorwerp dat hem getoond wordt, kan determineren. In de lessen stijl- leer dienen bijvoorbeeld bouw-, schilder- en meubelkunst als ook kostuumkunde behandeld te worden. Zonodig kan dan nog speciale aandacht aan onze schilderkunst besteed worden, waarbij slechts de voornaamste tijdperken voor behandeling in aanmerking komen. In vele musea toch treft men schilderijen aan. Het is immers een onvermijdelijke consequentie van de geschiedenis onzer musea, dat schilderijen bijna altijd een belangrijke plaats in de collecties innemen.

Voorts dienen lessen gegeven te worden over kunstnijverheid (porselein, aardewerk, zilver, goud, koper, tin, ijzer enz.). Evenmin mag de prent- en tekenkunst vergeten worden; ik denk hierbij vooral aan de topografische prenten en tekeningen en de historieprenten, die in vele van onze museumverzamelingen voorkomen. Ook beeldhouwkunst en volkskunst behoren op de lesroosters te staan, evenals iconografie en vaderlandse geschiedenis. Bijzondere aandacht zal er besteed dienen te worden aan het conserveren en restaureren van museumvoorwerpen, daar een beheerder in staat moet zijn om de aan zijn zorgen toevertrouwde collecties zo goed mogelijk in

stand te houden. Aangezien vele kleine en grote musea min of meer omvangrijke verzamelingen uit de prehistorische en Romeinse tijd bezitten, zou het aanbeveling verdienen dat ook hierover lessen gevolgd konden worden. Bij voldoende belangstelling stel ik mij voor dat cursussen gegeven worden bijvoorbeeld over natuurlijke historie, volkenkunde etc.

De duur van de basis-cursus en van de vak-cursus zou ik op twee jaar willen stellen. Het is duidelijk, dat de programma's voor de beide cursussen nog nader uitgewerkt moeten worden. Of deze cursussen om de twee of om de drie of vier jaar gehouden moeten worden, zal enerzijds van de belangstelling en anderzijds van de behoefte aan museum personeel afhangen.

Het komt mij wenselijk voor, dat aan het einde van de cursus een examen wordt afgenomen en aan de geslaagden een diploma wordt uitgereikt.

Evenals in het verleden reeds geschiedde, kunnen de docenten uit de stafleden der musea worden gerecrueteerd.

Zoals u weet zijn er in het verleden verschillende cursussen gehouden, die onder auspiciën van onze vereniging stonden. Hierin werden zowel de museografie alsook de museumvoorwerpen zelf behandeld; soms werd alleen het eerste onderwerp gedoceerd, soms ook werden beide gecombineerd. Prof. Schulte Nordholt hield voor dames met eindexamen M.M.S. een cursus, waar ook het schrijven van brieven werd geleerd. Thans houdt prof. van Gelder te Utrecht een soortgelijke cursus, waarin van de kunstgeschiedenis vooral de kunstnijverheid behandeld wordt. In de laatste vergadering van de Rijksmuseumcommissie heeft een van de leden voorgesteld een handleiding ten behoeve van de museumfunctionaris samen te stellen: ik zou het bestuur in overweging willen geven deze suggestie nader te bestuderen, wellicht zou een dergelijk boek door haar uitgegeven kunnen worden. De Nationale Park Service in Amerika heeft in 1940 een handleiding laten verschijnen ten behoeve van haar personeel. Dergelijke handleidingen zijn uitstekend, wanneer ze door de gebruiker met de nodige kritiek wordt gehanteerd. Hierbij moet steeds bedacht worden, dat vooral in onze tijd dergelijke handboeken snel verouderen.

Mede door toedoen van de Rijkscommissie voor de musea zijn de salarissen van een aantal directeuren en onderdirecteuren van rijksmusea opgetrokken. Aan een verdere verbetering wordt thans opnieuw gewerkt. Door verschillende gemeenten en besturen van verenigingen en stich-

tingen die eigenaresse zijn van een museum, worden voor hun personeel de rijkschalen gevolgd. Dit geldt zowel voor het hogere als voor het lagere personeel. Helaas is dit nog niet overal het geval, want er zijn nog verschillende museumfunctionarissen die krachtens de huidige normen onderbetaald worden. Een moeilijk punt is het grote verschil bij het rijk in salariëring tussen hen die academisch gevormd zijn en hen die dat niet zijn. Dat er onderscheid bestaat, acht ik juist; alleen is thans naar mijn mening het verschil te groot. Voor sommige musea is het geenszins noodzakelijk een academisch gevormd directeur of conservator te hebben. Maar wel is het noodzakelijk, wanneer deze functionaris zijn taak goed verstaat, dat hij een behoorlijke bezoldiging geniet, en niet te veel in honorering achter ligt bij een academicus. Wij moeten nimmer uit het oog verliezen dat gevoel voor en kennis van de voorwerpen een van de hoofdeigenschappen van een museumfunctionaris behoort te zijn.

Bij de hierna volgende gedachtenwisseling acht de heer Pott niet alleen een handboek noodzakelijk, maar ook praktische ervaring. Stages zijn nodig, ook bij een basiscursus. Hiervan kunnen de kleinere musea profiteren. De heer Scheurleer wijst er in zijn antwoord op, dat op deze wijze reeds in het verleden werd gewerkt, doch dat het thans moeilijk is om geschikte mensen te vinden. De stagisten moeten kunnen werken onder toezicht van de provinciale conservatoren. Een bezwaar blijft, dat zij slechts voor een bepaalde tijd aan een museum verbonden kunnen blijven hetgeen bepalend is voor de omvang der aan hen toevertrouwde werkzaamheden. De heer Van Schendel informeert naar de ervaringen met studenten. Deze blijken volgens de inleider goed te zijn. De heer Pott attendeert er op, dat men bij de volkenkundige musea stages kent, waarbij de oudere studenten op den duur de jongere gaan controleren en op deze wijze zelf op hun leidinggevende kwaliteiten getoetst kunnen worden. Ook op het minder prettige museumwerk moet de deelnemers aan de basiscursus duidelijk worden gewezen.

Mejuffrouw P. Beydals wijst op het gebrek aan „museale” kunsthistorici in Nederland en vermeldt enkele ervaringen bij Duitse musea. Ten aanzien van de middelbare ambtenaren zijn er duidelijke parallellen tussen de musea en de archieven. De heer Wesseling vraagt naar de duur van de basiscursus, die hij overigens ook

noodzakelijk vindt voor vele bestuursleden van kleinere musea. Volgens de heer Scheurleer mag de cursus niet meer dan twee jaar duren en twee dagen per week in beslag nemen.

Dr. C. van Rijsinge: Zijn er mogelijkheden om de basis-cursus te realiseren? Waar moet deze worden gegeven? Staat zij onder auspiciën van De Museumdag? Dit laatste zal, aldus de heer Scheurleer, stellig het geval dienen te zijn. Dr. W. C. Braat noemt in dit verband de cursussen van het Nutsseminarium voor pedagogiek. Mejuffrouw P. Clarijs beschouwt de cursus niet als een museumopleiding, hoogstens als een „eerste oefening” voor aspirant-museumrondleiders.

Hierna stelt de voorzitter de laatste spreker van deze museumdag, DR. P. K. VAN DAALEN in de gelegenheid het een en ander te zeggen over *De opleiding van het middelbare museumpersoneel in het buitenland*.

Aan mij valt de eer en het genoegen te beurt u iets te zeggen over het 7de ICOM-congres te Washington. Philadelphia en New York (16 september-3 oktober 1965) voorzover dat handelde over het onderwerp „de vorming van het middelbare museumpersoneel”.

Om te beginnen wil ik even vermelden, dat het probleem van de salariëring van het museumpersoneel vele sprekers hoog zat. Zo mogelijk greep men de kans om de aandacht te vestigen op het feit, dat hier misstanden heersen. En dat niet alleen in Europa; de Amerikaan Charles C. Cunningham (Wadsworth Atheneum, Hartford) weet het tekort aan museumpersoneel aan het feit, dat gegraduateerden aan universiteiten meer kunnen verdienen dan in musea: „Museums throughout the world are no different from those in the United States. They are invariably understaffed. The staffs are overworked and underpaid...”. Tot dezelfde conclusie kwam Wilhelm Schäfer (Naturforschende Gesellschaft Senckenberg, Frankfurt am Main): „Cette éducation complète et académique devrait assurer aux savants des musées un salaire égal à celui perçu par les savants des instituts universitaires. En Allemagne, le salaire est généralement trop bas en comparaison avec ceux pratiqués en France ou aux Etats Unis”.

Alleen Pope Hennessy zag het ietwat idealistischer: „The fact that students from art-historical institutes tend to gravitate towards teaching rather than towards Museum work is due to their belief that a larger quota of enduring original work is likely to be produced in university

conditions than in a Museum post. If this trend is to be corrected it is essential that the conditions of employment in Museums should be improved in such a way as to ensure greater liberty of movement, greater freedom from administrative pressure" aldus deze conservator van het Victoria and Albertmuseum te Londen.

Het spreekt vanzelf, dat de verhouding universiteit-museum herhaaldelijk aan de orde werd gesteld. S. Dillon Ripley, de secretaris van de Smithsonian Institution te Washington merkte op 16 september in een tafelrede, die tot titel had „het museum, dit raadsel" op, dat Amerikanen de neiging hebben te geloven, dat ieder een universitaire studies moet volgen om gelukkig te zijn, voordeel te trekken uit gelijke kansen en te beantwoorden aan hun ideaal van volmaakt burger. Sommigen legden op de wetenschappelijke zijde van het museumwerk sterk de nadruk. Irina Antonova (Pushkin Museum, Moskou) begon met de „statement": „in Soviet museums of art the conception of scientific work is very broad. In our opinion it is this scale that determines the specific character of the scientific work of our museum and at the same time specifies our scientific worker-museum-collaborator". Wanneer ik haar naam noem, is dat ook om in deze David Röell-zaal van het Rijksmuseum te vermelden, dat zij bij haar bespreking van tentoonstellingscatalogi aan de catalogus van de Amsterdamse Rembrandttentoonstelling (1956) naast die van de Ostadetentoonstelling in de Hermitage te Leningrad (1960) de erepalm reikte.

Maar dit alles even terzijde. Aan mij is het om u in te lichten over de opleiding van het middelbare museum personeel in het buitenland, waarover uiteraard op het congres het nodige is gezegd al liepen de meningen wel uiteen.

In de brochure *Today and Tomorrow*, door het Museum of Modern Art te New York aan de congressisten uitgereikt, wordt er terecht de aandacht op gevestigd, dat training in museum-methoden alleen gedeeltelijk door cursussen kan worden gerealiseerd, en „that nothing can take the place of apprenticeship with its opportunities for close and sustained observation of, and participation in, behind-the-scenes operations". Het was voor ons, die een blik achter die schermen van dat museum werd gegund, interessant te vernemen, dat ruimte- en personeelsgebrek (375 man personeel bij een bezoekcijfer van gemiddeld 2000 per dag) er de oorzaak van zijn, dat de meeste verzoeken om in dit museum een stage

te doorlopen niet kunnen worden ingewilligd, hoezeer men zelf behoefte gevoelt aan interne training van zowel Amerikaans als buitenlands museum personeel, voor zover het speciaal in moderne kunst is geïnteresseerd.

Jean Châtelain, Directeur des Musées de France, merkte over „La formation du personnel des musées" op, dat een stage van 6 maanden minimum en 18 maanden maximum hem „la meilleure formule" leek en dat het beste resultaat zou kunnen worden verkregen in voortdurend direct contact met een conservator. En dan nog, zo was zijn conclusie is tenslotte geen enkel examen een waarborg, hoe goed de vooropleiding ook zij, dat de geslaagde een goed conservator zal zijn: „trop de facteurs difficilement appréciables" spelen hierbij een rol als daar zijn: „le flair, le goût, la courtoisie, l'autorité". Hij zou liever zien, dat ondergeschikten bij gebleken capaciteiten later hogere posten kunnen bezetten op dezelfde wijze als in het leger officieren van de militaire academie naast zich kunnen hebben „d'autres qui sont d'anciens sous-officiers particulièrement méritants".

Josef Kuba (Nationaal technisch museum te Praag) vertelde, dat sinds kort aan de Universiteit van Brno een museumcursus wordt gegeven, die gevolgd kan worden door alle burgers, mits deze daarvoor geschikt zijn. De theorie van het werken in een museum wordt onderwezen in een nauwe samenwerking met het museum van Moravië in dezelfde stad. Hier wordt dus gestreefd naar integratie van museum en universiteit op zo breed mogelijke basis. Trouwens, voor deze mogelijkheid behoeven we geen reis te ondernemen achter het ijzeren gordijn. In België wordt aan de Universiteit te Gent gedurende twee uur per week een cursus gehouden door prof. dr. P. J. Vandenhoutte, waar ook niet gegradueerden aan kunnen deelnemen, als vrij student. Deze hoogleraar, vroeger adjunctconservator van het Ethnografisch Museum te Antwerpen (hij is ook werkzaam geweest aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden), heeft zijn visie over museologie bondig samengevat in zijn beschouwing hierover in de *Winkler Prins encyclopedie van de Kunst*, dl. I, blz. 20 e.v. Een leerling van hem heeft mij verteld veel aan zijn cursus museologie te hebben gehad. In Leuven wordt dit vak gedoceerd door de Stadssecretaris van Antwerpen, prof. dr. K. C. Peeters, het ene jaar in het Frans, het andere jaar in het Nederlands. Voor degenen onder u, die in wijze van doceren geïnteresseerd zijn, gaf hij mij een voorbeeld

van zijn cursus ter inzage mee. Maar keren wij van dit uitstapje naar België terug naar het congres in de Verenigde Staten.

Heel groot is het probleem van de opleiding van museum personeel — zowel van het hogere als het lagere — in de ontwikkelingslanden, in de referaten aangeduid met de initialen P.V.D. („pays en voie de développement”). Richard Nunno (National Museum and Monuments, Ghana) zette in 15 gestencilde vellen de problemen uiteen waarmee men in landen als het zijne worstelt. Om een voorbeeld te geven vertelde hij, dat door het grote analfabetisme musea als educatieve media niets hebben aan bijschriften. Alles moet mondeling worden uiteengezet. Hiervoor zijn vele gidsen nodig „d'un abord simple et direct dans leurs contact avec les gens”. Deze gidsen worden opgeleid door een kader, dat in het buitenland zijn kennis heeft opgedaan. Hij gaf een uitgebreid résumé, waar dit mogelijk is (o.a. de Ecole du Louvre te Parijs, het Archeologisch Instituut van de Londense Universiteit). Als minder ideaal noemde hij de cursus van de Engelse Museums Association, waar de eis wordt gesteld, dat men vóór de deelname gedurende zes maanden een volledig betaalde baan aan een museum moet hebben gehad. Hij pleitte dan ook voor een verkorting van de tijdsduur. Mohamed Masmoudi van het streekmuseum te Sfax in Tunis sprak de wens uit, dat zowel de ICOM als de Unesco hun bijdrage zouden leveren aan het trainen van zowel het leidinggevende als het lagere personeel.

Dat het museum in het algemeen een steeds grotere rol gaat spelen bij de educatie van jongere generaties was ook het punt van uitgang van het originele betoog van Mario Vásquez (Museo Nacional de Antropología, Mexico, D. F.). Hij stelde zich op een zakelijk standpunt, toen hij zei: „the museum has to act like a real competitor with industry, commerce and other activities which generally can offer much better salaries”. Niets wat tot ontwikkeling van het personeel kan bijdragen moet onbeproefd worden gelaten: schriftelijke cursussen zouden op nationaal, maar ook op internationaal plan kunnen worden gegeven. Waarom zouden niet ingeschakeld kunnen worden cursussen, door industrieën gegeven aan hun eigen personeel, zoals voor het fotograferen en voor het werken met materiaal van plastic. Spreker gaf een voorbeeld van een cursus, die in één jaar in twee semesters of in twee jaar kan worden gehouden, waarbij theorie en praktijk zoveel mogelijk in evenwicht moeten blijven.

Het onderwijs in de kleurentheorie achtte hij bijvoorbeeld belangrijk omdat een museumman kleuren niet alleen esthetisch, maar ook functioneel moet kunnen gebruiken.

Uiteraard konden niet alle opleidingen op het congres worden besproken. Het is voor ons wellicht goed te weten, dat, wat dichterbij huis, men een cursus kan volgen in de stad Antwerpen, de „Middelbare school voor opleiding van Bibliotheek-, Archief- en Museum personeel”, een cursus, die uit de Bibliotheekcursus van de Scheldestad is gegroeid, en in theorie in één jaar, maar in praktijk in twee jaar wordt gevolgd. Het catalogiseren van schilderijen, van meubelen en andere museumvoorwerpen wordt hier onderwezen naast o.m. paleografische oefeningen, geschiedenis van het ambachtswezen en heraldiek. Een dergelijke cursus kan om praktische redenen eigenlijk alleen worden gegeven in een stad met grote verscheidenheid van musea.

Men heeft op het congres ook meer speciale aspecten van het museumwerk behandeld, zoals het opleiden van restaurateurs. Er is een résumé voorgelezen van het artikel van wijlen Paul Coremans „la formation des restaurateurs”, dat als zijn geestelijk testament kan worden beschouwd. Over hetzelfde onderwerp sprak de Japanner Iwasaki uit Tokio (Institut National des Recherches des Biens Culturels), die aan zijn betoog het laconieke motto meegaf: „c'est en forgeant qu'on devient forgeron”.

U ziet er is over veel gesproken en oplossingen van alle problemen zijn niet steeds gegeven. Er zijn zoveel mogelijkheden als er landen zijn, en de behoeften zijn in ieder werelddeel ook niet steeds gelijk.

Tot slot zij medegedeeld, dat er een beknopte samenvatting werd uitgereikt, waarin men op overzichtelijke wijze over de mogelijkheden van museumopleiding in de hele wereld een inzicht kan krijgen.

Bij de discussie verklaart dr. R. E. J. Weber het programma van de museumopleiding in het buitenland veel te uitgebreid te vinden. Hij pleit voor een aanzienlijke beperking bij de Nederlandse cursus en wijst op het succes van de bibliotheekopleiding. Prof. dr. H. L. C. Jaffé vestigt de aandacht op de kleine tentoonstellingen, die door de studenten worden ingericht in het Kunsthistorisch Instituut te Amsterdam. Volgens Mejuffrouw Clarijs moet een museumcursus geen documentaristen opleiden. Thans moet er onzerzijds een initiatief komen. Laat er uit De

Museumdag een werkgroep worden samengesteld.

De heer Van Schendel deelt mede, dat de opleiding van museumassistenten reeds geruime tijd wordt besproken in de Rijkscommissie voor de Musea en in het convent van hoogleraren in de kunstgeschiedenis. De voorzitter zegt toe, dat deze kwestie op korte termijn in het bestuur zal worden gezien. De heer Wesseling onderstreept nogmaals het belang van een elementaire opleiding.

Op voorstel van de heer Van Rijsinge wordt het bestuur uitgenodigd een kleine commissie in te stellen, welke zich zal belasten met het opstellen van een programma voor de museumcursus. Deze commissie zal ook de verdere noodzakelijke stappen moeten ondernemen om de museumcursus te effectueren.

Nadat de voorzitter de sprekers en de gastheer had bedankt, sluit hij om 16 uur de vergadering. Deze museumdag werd door 86 leden en introducés bijgewoond.

ENIGE OPMERKINGEN OVER HET BESCHRIJVEN VAN MUSEUMOBJECTEN

DOOR R. E. J. WEBER

De op 29 december 1965 in het Rijksmuseum gehouden museumdag leverde een geanimeerde discussie op over de opleiding van middelbaar museum personeel. Daarbij werd de behoefte geconstateerd aan beknopte handleidingen voor de museumarbeid. Met voldoening werd vastgesteld dat wij reeds een boekje bezitten over de grondslagen van het administratief museumbeheer, die ten doel hebben de aanwezigheid en de identiteit van het object in het museum vast te leggen¹. Naar aanleiding van de discussies volgen hier enkele opmerkingen over een verder gaande registratie, waardoor het object tot zijn gelding gebracht wordt.

Waar toe moet de beschrijving dienen?

Beperking. Uitgegaan wordt van het standpunt dat het voor elke museumcollectie zin heeft, een administratie op losse kaarten te voeren. Wij beperken ons hier tot een bespreking van de vraag, wat op dergelijke kaarten vermeld moet worden en wij noemen deze vermelding de beschrijving van het object.

Aanstands dringt zich nu de eis op dat in de eerste plaats de benaming van het object zal worden vermeld, volgens welke de kaart geklasseerd zal worden. Toch is dit een onderwerp op zichzelf, dat beter buiten beschouwing kan blijven wanneer wij de beschrijving in ogenschouw willen nemen. Eerst wanneer dit laatste geschied is en wij de administratie zelf, het geheel van

kaartsystemen dus, gaan bekijken, kan gesproken worden over hetgeen wij in de kop van de kaart boven de beschrijving, zullen vermelden. Aan de benaming van het object of het trefwoord of hoe men het noemen wil, gaan wij voorlopig stilzwijgend voorbij.

Uiterlijke kenmerken. De beschrijving is een hulpmiddel bij de arbeid van de museumstaf. Zij moet in de eerste plaats de gegevens verschaffen waardoor voorkomen wordt, dat men bij elke vraag een aantal objecten, soms op uiteenliggende plaatsen bewaard, bijeen moet brengen. Het gaat hier dus om die gegevens, welke zonder meer aan het object te constateren zijn.

Sommige van deze gegevens ontsnappen bij het bekijken van het object gemakkelijk aan de aandacht. De oorzaak hiervan is vaak, dat men er slechts opmerkzaam op is, wanneer men de betrokken categorie van realia aan een speciale studie heeft onderworpen. De ontvangst van een nieuw exemplaar voor de collectie is vaak het moment, waarop men de vereiste kennis paraat heeft. In het bijzonder is men op zulk een ogenblik vaak thuis in de juiste terminologie betreffende vorm en constructie. Verwerkt men dit alles aanstands in de beschrijving, dan heeft de museumstaf te allen tijde deze kennis ter beschikking.

Andere dergelijke gegevens vallen slechts op te merken, als men het object hanteert, hetgeen vanwege zijn zwaarte, omvang of plaatsing in een vitrine niet steeds mogelijk is. De beschrijving vergemakkelijkt ook op dit punt de arbeid.

Identificatie. Men moet de beschrijving van een bepaald object vlug kunnen herkennen tussen een aantal andere. Een hulpmiddel hiertoe is, de aandacht te vestigen op enig

¹ *Richlijnen en wenken voor het administratief beheer van museumverzamelingen*, deel I, *De grondslagen van het administratief beheer*, 2de druk, Den Haag 1953 (verkrijgbaar bij het secretariaat van De Museumdag en bij het Nederlandse Postmuseum, Zeestraat 82, Den Haag, giro 162 000, prijs f 2.—).

technisch detail dat iedereen gemakkelijk kan controleren (bijvoorbeeld in een voorstelling van een landschap het aantal personen waarmee het gestoffeerd is). Overigens is het niet de bedoeling, een beschrijving door te voeren tot de kleinste details, om het object onder alle omstandigheden te kunnen identificeren. In de museumadministratie dient immers het inventarisnummer voor de identificatie. Men zou pogingen kunnen doen om in de kleinste details te treden met het oogmerk, in geval van verloren gaan van het origineel een zo groot mogelijke kennis van het object te behouden. Deze eis leidt tot beschrijvingen die niet te hanteren zijn en meestal toch nog te weinig bieden. In dit verband kan men zeggen dat de foto een belangrijk hulpmiddel vormt bij de beschrijving. Men zal zich echter nooit uitsluitend op fotografische registratie mogen verlaten want dan zou een belangrijke prikkel verdwijnen tot waarnemen en onderscheiden. De museumstaf zou dan bovendien steeds alle kennis paraat moeten hebben, die in een beschrijving is te vinden.

I n n e r l i j k e k e n m e r k e n . Een fotografische registratie schiet ook te kort waar het gaat om de gegevens, die het object niet laat zien. Hiertoe behoort alles wat met het ontstaan en de geschiedenis ervan samenhangt. Juist deze feiten moet men hoe eer hoe liever achterhalen. Waarschuwend is in dit verband de volgende verzuchting in de catalogus van een onzer musea van *Moderne Kunst*: „helaas, maar begrijpelijk, is tijdens de verwerving van de objecten, de verwerving zelf als het belangrijkste beschouwd; het historische gegeven voor het archief kwam pas later aan de orde”.

S a m e n v a t t i n g v a n h e t n u t d e r b e s c h r i j v i n g . Een naar de eis bewerkt kaartstelsel is de neerslag van het kennerschap van de staf en draagt deze kennis over op het nageslacht. Het houdt de betekenis vast van vele termen gebruikt bij uitstervende ambachten en technieken. Het attendeert te allen tijde op de meest kenmerkende eigenschappen der realia en vormt het beste middel voor registratie van de lotgevallen der objecten in het museum. Het oefent een voortdurende drang uit op de staf om elke nieuwe aanwinst aanstonds met de collectie te vergelijken, er de betekenis van te bepalen en de geschiedenis van na te speuren.

Hoe maakt men de beschrijving?

P u n t e n v a n b e s c h r i j v i n g . Wanneer de eis gesteld wordt dat de museumstaf gegevens

over een aantal objecten moet kunnen verkrijgen, zonder dat een gehele collectie te voorschijn wordt gehaald, dan dienen de beschrijvingen onderling vergelijkbaar te zijn. Zij moeten dus zijn opgesteld aan de hand van stereotiepe vragen, die de beschrijver in een vaste volgorde behandelt. Houdt hij deze vaste volgorde niet aan, dan wordt het systeem onoverzichtelijk. Bovendien verkrijgt de bewerker minder spoedig de nodige vaardigheid in het beschrijven, wanneer hij enigszins willekeurig tewerk gaat. Tenslotte dreigt nog het gevaar, dat een vraagpunt overgeslagen wordt.

Het is hier niet gewenst de punten van beschrijving te laten afhangen van een formulier, waarop een aantal in te vullen hokjes voorkomt. Zulk een formulier is slechts bruikbaar voor een enkele categorie van realia, zodat het museum een groot aantal verschillende formulieren moet invoeren. De over het formulier verspreid liggende invulhokjes hebben een nadelige invloed op het stelselmatig werken in een vaste volgorde van vraagpunten.

Een betere werkmethode is, een lijstje bij de hand te hebben dat de te behandelen punten onder elkaar opsomt. Ter oriëntatie in het probleem volgt hier een keuze uit de categorieën van realia, die in de museumwereld voorkomen:

Aanplakbiljetten. — Bouwfragmenten. — Ceramiek. — Foto's. — Geografische kaarten. — Grafiek. — Handschriften. — Kleding en uitrustingsstukken. — Modellen. — Munten en penningen. — Ridderorden. — Schilderingen. — Sculptuur. — Sieraden. — Tekeningen. — Voertuigen. — Wapens. — Werktuigen.

Het ware te wensen dat van alle categorieën van realia een reeks punten van beschrijving werd opgesteld. Door onderlinge vergelijking dezer reeksen zou men dan kunnen komen tot een zekere mate van eliminatie van varianten en tot de vaststelling van eenzelfde volgorde voor de punten van alle te handhaven reeksen.

Niet elk object biedt gelegenheid tot beantwoording van alle punten der betreffende reeks. Bij het beschrijven behoeft men slechts de relevante punten te behandelen, mits in de afgesproken volgorde.

U i t v o e r i g h e i d . Hiervóór is gezegd, dat niet alles wat aan het object valt op te merken, ook moet worden opgetekend. Er is een in belangrijkheid afdalende reeks feiten en ergens moet men stoppen met administreren. Wil men bij de arbeid eens kleinere details weten, dan

moet men de moeite nemen de objecten zelf te gaan raadplegen.

Schijnbaar is het een goed administratief principe, alle objecten even uitvoerig te administreren, doch in werkelijkheid ligt het eindpunt der te vermelden feiten niet voor alle realia op eenzelfde niveau. De wetenschappelijke traditie van ieder museum in het bijzonder en het gezichtspunt, waaruit het zijn realia beziet, zijn beslissend voor de mate van detaillering van de beschrijvingen.

De korthed en onderlinge vergelijkbaarheid der beschrijvingen kan worden bevorderd door de samenstelling van lijsten met grondtypen. Dit is bijvoorbeeld bij ceramiek reeds gedaan door de Adviseur voor de Musea. Wanneer een dergelijke lijst beschikbaar is, zal de beschrijving in de eerste plaats de normaanduiding bevatten en daarna de vermelding, in hoeverre het bedoelde object hiervan afwijkt.

In het algemeen kan men zeggen dat de beschrijving zoveel mogelijk die feiten moet noemen, die te constateren zijn en geen abstracte begrippen, waarvan de betekenis niet duidelijk begrens is.

De beschrijving van voorwerpen

Wanneer men de regel volgt, van het algemene naar het bijzondere af te dalen, dan vangt men bij voorwerpen aan met een korte karakteristiek van het uiterlijk, gevolgd door constructie en (ev.) werking. Het vooropschuiven van een korte karakteristiek van het uiterlijk heeft het voordeel, dat men zo vlug mogelijk enige voorstelling verkrijgt van het voorwerp, dat men niet vóór zich heeft (vgl. bij afbeeldingen „het tafereel als geheel genomen”). Deze karakteristiek dient vooral melding te maken van de „montering”, bijvoorbeeld de basis of het voetstuk waarop het voorwerp is geplaatst, het raamwerk of chassis waarin het is bevestigd e.d.m.

Men kan zijn beschrijving meestal met de basis van het voorwerp aanvangen, doch voor alles moet men het constructief geanalyseerd hebben. Het beheer van een collectie is gebaseerd op de constructie der voorwerpen en men mag zich dan ook niet tevreden stellen met hetgeen men aan de buitenzijde ziet. Doet men dit laatste, dan zou men de fout kunnen maken, het voorwerp voor de beschrijving in bepaalde onderdelen in te delen, die niets van doen hebben met de constructieve samenhang van het geheel. De beschrijver moet dus op de hoogte zijn van de wijze, waarop vormen in diverse materialen ontstaan (bijvoorbeeld gieten, smeden, forceren van metalen) en van de wijze waarop men bij het samenstellen van voorwerpen te werk gaat. Termen voor vormen ontlene men aan de meetkunde en aan algemeen bekende naturalia en artefacten.

De volledige reeks van uiterlijke kenmerken van voorwerpen luidt:

1. korte karakteristiek van het uiterlijk (met raamwerk, waarin of voetstuk waarop het is bevestigd), stijlkenmerken;
2. materialen waaruit het in hoofdzaak is samengesteld, kleuren, opschriften, cq de speciaal hierbij toegepaste materialen;
3. grootste afmetingen (volgorde: hoogte, breedte, diepte);
4. constructie, werking (als iets beweegbaar is).

De innerlijke kenmerken van voorwerpen zijn:

1. ontwerper, fabrikant, fabricagenummer, plaats en jaar;
2. gebruik dat van het voorwerp gemaakt is of reden van vervaardiging, geschiedenis van het voorwerp.

Tenslotte komen als vaste toevoegingen literatuurverwijzingen, bijzonderheden omtrent de toestand bij verwerving en verdere lotgevallen in het museum.

MEDEDELINGEN

SYMPOSION VOOR STADSONDERZOEK EN MIDDELEEUWSE ARCHEOLOGIE TE ROTTERDAM

De Coördinatie-Commissie voor het archeologisch onderzoek in en om Rotterdam, ruim zes jaar geleden opgericht door het College van B. en W. van de Gemeente Rotterdam, organiseert een symposion, gewijd aan het onderzoek van oude stadskernen onder de naam „Middelieuwse archeologie in oude binnensteden”. Het initiatief van de Commissie heeft officiële erkenning gevonden door het feit, dat zowel de Gemeente Rotterdam als de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek het patronaat over het symposion aanvaard hebben.

Vrijdag 18 maart worden er twee tentoonstellingen geopend, die geheel in het kader van het symposion passen. Het Historisch Museum geeft een overzicht van het oudheidkundig onderzoek in en om Rotterdam onder de titel: „Verborgten Verleden”. Museum Boymans-van Beuningen brengt een expositie van middeleeuws tafelgoed en keukengerief onder de naam „tGeduldigh Huysraedt”.

Het symposion vangt aan met een zogenoemde „*Nederlandse Dag*” op *zaterdag 19 maart*, waarop lezingen zullen worden gehouden over het stadsonderzoek te Antwerpen, het middeleeuwse huishouden, de onderzoekingen in en om Rotterdam en een beschouwing over de confrontatie van de Directeur Gemeentewerken met het stadsonderzoek. Er is bovendien gelegenheid om de tentoonstellingen te bezoeken.

Het „*internationale*” *gedeelte* zal drie dagen duren en wordt gehouden op *maandag 21, dinsdag 22 en woensdag 23 maart*. Hierin worden lezingen gehouden over het stadsonderzoek in Bergen (Noorwegen), Denemarken, West-Duitsland, Frankrijk enz. Daarnaast komen er voordrachten, die bepaalde groepen van vondsten tot onderwerp hebben. Zo zullen pelgrimstekens, middeleeuws aardewerk uit de Maasvallei, bronzen driepoten, de reis van middeleeuws aardewerk om de kusten van de Noordzee en andere zaken aan de orde komen. De bedoeling van de organisatoren is, dat dit symposion beslist niet alleen van belang zal zijn voor archeologen, maar tevens voor die bewoners van museumland, die belangstelling hebben voor de middeleeuwse wooncultuur en het kleine huisraad in aardewerk, tin, glas en dergelijke.

Inlichtingen en aanmeldingsformulieren verkrijgbaar bij het Secretariaat van het Symposion: Historisch Museum, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam.

ARCHEOLOGIE IN LIMBURG: LIJST VAN GESCHRIFTEN

Door de Archeologische Werkgemeenschap Limburg wordt in losbladige vorm een lijst uitgegeven van Publikaties betreffende de archeologie in Limburg en de aangrenzende delen van België en Duitsland.

De eerste aflevering, die zojuist is verschenen, betreft geschriften van vóór ca. 1900. De losbladige vorm is tevens gekozen om t.z.t. reeds verschenen afleveringen te kunnen aanvullen met nagekomen titels.

Belangstellenden kunnen deze aflevering bestellen door storting van f 2.50 op giro 1149133 t.n.v. de Penningmeester van de Archeologische Werkgemeenschap Limburg, F. H. J. van den Brink te Hoensbroek.

VISITING MUSEUM SPECIALIST PROGRAM: PITTSBURGH

In het kader van het „Visiting Museum Specialists Program” geeft het Carnegie Museum of Natural History in Pittsburgh voor 1967 (en eventueel volgende jaren) aan een aantal jonge stafleden van buitenlandse musea gelegenheid een stage van een half jaar te doorlopen.

De reis- en verblijfkosten komen ten laste van het Carnegie Museum. In de eerste plaats wordt gedacht aan jonge biologen, paleontologen, archeologen en ethnologen, doch ook zij die zich met de organisatie van tentoonstellingen occuperen, zijn niet bij voorbaat uitgesloten.

Uitvoerige inlichtingen worden desgevraagd verstrekt door het secretariaat van De Museumdag, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, waar men zich ook als gegadigde kan aanmelden.

VACATURE

KAAPSTAD

Bij het Suid-Afrikaanse Kultuurhistories Museum te Kaapstad komen de posten vrij van

DIRECTOR EN PROFESSIONAL OFFICER

Ook is te vervullen een „Temporary Research Post” (voor 3 jaar).

Inlichtingen bij het Secretariaat van De Museumdag.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 26 FEBRUARI 1966,
's MIDDAGS OM 2 UUR, IN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 86 leden en introducés. Van de leden van het bestuur is ir. R. Meischke met kennisgeving afwezig. De waarnemend-voorzitter, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, herinnert met enkele sobere woorden aan het verscheiden van de voorzitter, mr. J. K. van der Haagen. „Terstond na zijn benoeming in de laatste algemene ledenvergadering — aldus spreker — is de heer Van der Haagen met de van hem bekende voortvarendheid aan het werk gegaan; als eerste taak had hij zich gesteld de modernisering van de statuten van de Oudheidkundige Bond, noodzakelijk geworden omdat de bond opnieuw rechtspersoonlijkheid moet aanvragen. Energiek en onbaatzuchtig is hij de korte tijd, die hem gegeven was, in het belang van de Oudheidkundige Bond werkzaam geweest”. Staande herdenkt de vergadering gedurende enkele ogenblikken haar overleden voorzitter.

De waarnemend-voorzitter heet dan in het bijzonder welkom mr. R. Hotke, hoofddirecteur van de rijksdienst voor de Monumentenzorg, mr. drs. O. ter Kuile, hoofd van het bureau monumentenzorg van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en dr. A. F. E. van Schendel, hoofddirecteur van het Rijksmuseum, die terstond bereid was, de fraaie David Roëll-zaal voor onze bijeenkomst af te staan.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 18 juni 1965 te Dordrecht gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 september 1965, blz. 111 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

De waarnemend-voorzitter deelt mee dat in de onlangs gehouden vergadering van het bestuur een kleine commissie is ingesteld, die tot taak heeft de modernisering van de statuten van de Oudheidkundige Bond voor te bereiden. In deze commissie hebben zitting de secretaris, de penningmeester en het oud-bestuurslid dr. C. A. van Swigchem. De commissie zal een ontwerp voor nieuwe statuten gereed maken, dat, na de instemming van het bestuur te hebben verworven, aan

de algemene ledenvergadering zal worden voorgelegd. Voorts deelt de waarnemend-voorzitter mede dat het bestuur heeft besloten de benoeming van een secretaris van de redactie voor het Bulletin, tevens assistent van de hoofdredacteur, te bevorderen. Hij stelt de vergadering voor als zodanig te benoemen drs. R. Bruning, die verbonden is aan de rijksdienst voor de Monumentenzorg. De vergadering kan zich met deze benoeming verenigen. De waarnemend-voorzitter zet uiteen dat de Oudheidkundige Bond een rekest heeft gericht aan het gemeentebestuur van Delft, waarin bezorgdheid wordt uitgesproken over de voorgenomen bouw van een leeszaalcomplex in de tuin van het Prinsenhof te Delft en de hiermede gepaard gaande afbraak van de kerk aan de Schoolstraat. De secretaris leest de inhoud van de desbetreffende brief alsmede het van burgemeester en wethouders van Delft terzake ontvangen antwoord voor. De waarnemend-voorzitter vestigt tenslotte de aandacht op het van 19 tot 23 maart 1966 te Rotterdam te houden Internationaal Symposium over Middeleeuwse Archeologie in oude binnensteden. Het programma ligt voor belangstellenden op de bestuurstafel ter inzage.

Vervolgens geeft de voorzitter het woord aan DR. C. A. VAN SWIGCHEM voor het houden van een voordracht over: *De bescherming van onze monumenten*.

Er zijn verschillende dingen, die kunnen bijdragen tot het behoud van onze monumenten. Vermoedelijk zult u het met mij eens zijn, dat op dit moment allereerst gesproken dient te worden over de bescherming door het rijk ingevolge de monumentenwet.

Eerlijkheidshalve zij gezegd, dat het de gedachte van het bestuur is geweest, dat op deze wintervergadering juist hierover zou worden gesproken, namelijk hoe het staat met de uitvoering van de wet. U daar iets over te vertellen is mijn primaire taak. Daarnaast kan terloops echter ook nog wel even worden stilgestaan bij een paar andere aspecten van de zaak. De wet op zichzelf

kan weinig doen als er geen geld is. En verder bereikt een wet als de monumentenwet pas haar doel wanneer de ideeën die erin tot gelding worden gebracht, ook werkelijk in voldoende mate leven, en levend gemaakt worden bij het volk.

Allereerst evenwel de praktijk van de wet.

Misschien is het goed, u er toch nog even aan te herinneren, dat de monumentenwet van 1961 niet elke aansluiting op een verleden mist, alsof zij zou rusten op een soort van vacuüm. Integendeel, er was reeds sedert 1940 een praktijk van rijksbescherming, gegrond op overheidsmaatregelen. Al was dit een provisionele zaak, het werkte, en beide partijen, de overheid en de eigenaar, hebben er de nodige ervaring door opgedaan. Dat hadden zij in beperkte mate reeds eerder trouwens door het al zo lang bestaand subsidiebeleid.

Welke objecten waren er in de aanloopperiode beschermd? U zult waarschijnlijk weten, dat de voorlopige regeling van bescherming, die vóór de monumentenwet van kracht was, gold voor alle in de zogenaamde *Voorloopige lijst van Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* vermelde onroerende goederen.

Deze lijst is inmiddels natuurlijk zeer verouderd. Eigenlijk, achteraf, nu zij haar zo nuttige werk — zo goed als — volbracht heeft in een periode waarin zij ons enige steunpunt was, mogen wij toch wel zeggen, dat de Voorloopige Lijst, deze voor een heel ander doel samengestelde inventarisatie, voor veel dingen beter geschikt was dan om als basis te dienen voor de administratie van een overheidsbescherming van monumenten. De ongelijksoortigheid van de verschillende delen van de lijst — o.a. veroorzaakt door verschil in tijdstip van ontstaan en door de variatie in auteurs — was niet bepaald bevorderlijk voor de rechtsgelijkheid. De volstreekte onoverzichtelijkheid van de indeling, uit burgerlijk oogpunt bekeken, maakte haar voor elk bureau zo niet onbruikbaar, dan toch wel slecht hanteerbaar. Ernstig, van ons standpunt uit gezien, was het feit, dat deze lijst wel elke dag meer achterop raakte, maar onveranderlijk was en niet kon worden bijgewerkt of herzien. Ernstig, gezien van de kant van de justiciabele was, dat de positie van de eigenaar alles behalve afdoende was geregeld.

In dit laatste opzicht heeft de wet van 1961 een aanmerkelijke verbetering gebracht. Het is vanmiddag echter niet mijn taak, in te gaan op alle aspecten van de nieuwe wet. Daarom laat ik het gezichtspunt van — als ik mij zo mag uit-

drukken — de bescherming van de eigenaar thans buiten beschouwing — hoezeer zeker interessant — en haast mij daarentegen u iets meer te vertellen over de bescherming van het monument.

De zojuist gewraakte Voorloopige Lijst dan wordt thans vervangen door nieuwe lijsten, en wel per gemeente een afzonderlijke lijst; in de terminologie van de nieuwe wet thans geheten: het monumentenregister. Deze vernieuwing, voor het hele land een omvangrijke operatie, zou snel moeten gebeuren. De wet stelde een periode van vijf jaar als streeftermijn. In de praktijk blijkt dit te krap genomen. Er is een wetswijziging onderweg, die van deze vijf een acht gaat maken. Ook dan is nog een zeer grote krachtsinspanning van alle betrokkenen vereist, wil de even tijdrovende als belangrijke onderneming op tijd klaar zijn. Wanneer alles goed blijft gaan, mogen wij er echter op rekenen, dat in het najaar van 1969 in elke Nederlandse gemeente de Voorloopige Lijst zal zijn vervangen door een lijst in de zin van de monumentenwet, ook al zal dit voor sommige gemeenten op dat tijdstip nog niet het perfecte stadium zijn waarin de fase van overleg met gemeente en provincie over de ontwerprijst en de periode van de beroepsmogelijkheid en beroepsbehandeling ook reeds achter de rug zijn.

Dat er na verloop van de acht primaire wettelijke jaren nog een uitloop voor nadere afwerking zal zijn in sommige gevallen, is zo erg niet, wanneer wij bedenken dat er na de indiening bij de gemeente een provisionele bescherming bestaat voor alle objecten die op de ontwerprijst voorkomen. Deze voorlopige bescherming geldt twee jaar. Binnen die tijd moet dus ook voor de het laatst over de streep getrokken gemeenten de omzetting voltooid zijn, zodat de overzetting van het gehele beschermingssysteem op nieuwe basis eind 1971 moet zijn verwezenlijkt; ongeveer tien jaar derhalve na het inwerkingtreden van de wet. Als alles mee zit is dit haalbaar.

Wanneer wij deze toch niet ongunstige prognose kunnen stellen — ik geef straks nog wat bijzonderheden over de stand van zaken op het ogenblik — is dit allereerst te danken aan de minister en aan zijn staf op het ministerie. Aanvankelijk Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, thans Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, in beide gevallen de u welbekende afdeling van Oudheidkunde, Kunsten en Natuurbescherming, uitgebouwd uit wat eens de post was, door De Stuers bezet op Binnenlandse Zaken.

De geest van De Stuers is er beslist nog levend,

en de uitvoering van de monumentenwet heeft bij het werk op de afdeling bijna een zeker prerogatief verkregen; dit vanwege de termijn in de wet genoemd, zeker, maar toch ook vanwege een zekere (voor)liefde voor de zaak bij de betrokken ambtenaren.

Met een welwillend en diligent ministerie zijn wij er in ons geval echter nog niet. In eerste instantie worden de nieuwe lijsten opgemaakt door de monumentenraad. Aldus de wet, die ook de samenstelling van de monumentenraad, dit in zijn ressort hoogste adviescollege van de minister, regelt.

De monumentenraad bestaat uit verschillende commissies. Die welke competent zijn respectievelijk voor de restauraties en voor de monumentenbeschrijving vormen tezamen het orgaan, dat de ontwerpen opstelt, die aan de minister worden toegezonden.

De rijkscommissie, eigenlijk dus de twee gezamenlijke rijkscommissies, vormen een gezelschap, waarin deskundigheid op verschillend gebied is vertegenwoordigd. Het kunsthistorische aspect is aanwezig in een aantal personen, die zelf reeds tientallen jaren hun sporen op het gebied van de bestudering van de Nederlandse bouwkunst hebben verdiend, en jarenlang aan de samenstelling van de zogenaamde Voorloopige Lijst en aan de Geïllustreerde Beschrijving hebben meegewerkt. Naast dit wetenschappelijke ontbreekt het praktische element niet. De architecten, die in de raad zitting hebben zijn niet gekozen met het oog op hun praktijk op het gebied van restauraties. Er zijn er bij, die zich zo goed als uitsluitend met het moderne bouwen bezig houden en daarin een grote naam hebben verworven. Als lid van de restauratiecommissie van de monumentenraad zijn zij echter volledig op de hoogte van de gang van zaken bij restauraties in verband met de adviezen aan de minister te verschaffen inzake subsidies en plannen.

De bouwkundige en de restauratie-ervaring is overigens niet de enige, die zich in de rijkscommissie kan laten gelden. De bestuurlijke en die op planologisch gebied zijn ook vertegenwoordigd. Een omstandigheid, die voor het opstellen van de nieuwe lijsten stellig van het grootste belang is.

Dezelfde bereidheid, de uitvoering van de monumentenwet met kracht door te zetten die we bij het ministerie aantreffen, is ook bij de rijkscommissie aanwezig. Ondanks het feit, dat deze al een omvangrijke taak heeft in de beoordeling van de restauratie en subsidiegevallen, en ondanks het

feit dat haar leden „ook nog wel wat anders te doen hebben” heeft zij minimaal één vergadering per maand beschikbaar gesteld voor de nieuwe lijsten. In de praktijk blijft het daar niet bij.

Het zou al zeer ongepast zijn, indien de rijksdienst voor de monumentenzorg in ijver achter zou blijven bij het ministerie en bij de monumentenraad. Dit is dan ook beslist niet het geval. Integendeel, de dienst heeft zich van meet af aan volledig ingezet. Van hoog tot laag. U zult begrijpen, dat er praktisch geen post is die niet de invloed van de operatie ondervindt in de vorm van meer, nieuw, extra werk. Niet alleen de afdeling beschrijving, waar de eerste ontwerpen van lijsten worden gemaakt — het was niet mogelijk voor dit voorbijgaande werk op andere wijze een deskundige staf te recruteren — maar ook de afdeling restauratie, waar vele eigenaren van „nieuwe” monumenten zich komen aanmelden, en door wie vele gebouwen op hun bouwkundige merites moeten worden getaxeerd. Ook het bureau algemene zaken, de fotografie, de typekamer, ja praktisch de hele dienst zucht een beetje onder de extra inspanning, die de uitvoering van de wet vergt.

Eén naam wil ik in dit geval afzonderlijk noemen, namelijk die van de heer Reijnders, degene, die voor de lijsten alle plaatselijke aanduidingen moet verifiëren en alle kadastrale gegevens bezoeken, en op wiens kamer het voortdurend in omvang en werkelijkheid groeiende nieuwe monumentenregister-in-opbouw wordt beheerd.

Volledigheidshalve zij hier tussendoor meegedeeld, dat er voor de archeologische monumenten een aparte regeling bestaat. Daarvoor zijn de archeologische commissie van de monumentenraad en de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek te Amersfoort ingeschakeld. Zij blijven in mijn relaas verder buiten beschouwing. Slechts wil ik hier meedelen, dat sedert enige tijd goede vorderingen worden gemaakt met de opstelling van lijsten van archeologische monumenten. De bewerking van deze lijsten en die van de historische monumenten staan overigens geheel los van elkaar. Het is de bedoeling weliswaar van de wetgever, dat er één monumentenregister is voor elke gemeente. Vandaar dat een latere aanvulling van een lijst van historische monumenten met archeologische of andersom formeel zal moeten gelden als een aanvulling van de bestaande lijst. Dit is echter geen bezwaar. Het systeem van de wet gaat er van uit, dat de monumentenlijsten up to date kunnen worden

gehouden en in de loop van de tijd kunnen worden aangevuld.

Een andere aanvulling die ons nog te wachten staat t.z.t. naast die met de archeologische monumenten, is die met de latere architectuur van \pm 1850 tot aan de eerste wereldoorlog. Deze periode valt wel onder de monumentenwet, maar er is in feite nog heel weinig uit gekozen.

En dan nu iets meer over de stand van zaken van de nieuwe monumentenlijsten.

Nederland telt 987 gemeenten; dit aantal neemt voortdurend af. Voor 536 gemeenten is inmiddels een eerste ontwerprijst door de monumentenraad vastgesteld; dit aantal neemt voortdurend toe. Van deze 536 zijn er 376, waarvoor de lijst ook verder administratief behandeld is en door de minister ter beoordeling toegezonden aan de provincie en de gemeente. Daarmee is voor die gemeenten dus de provisionele bescherming een feit geworden, die twee jaar van kracht is. Binnen die twee jaar, is de bedoeling, moet door een tweede beslissing van de minister de lijst een definitief karakter krijgen. Voor 108 gemeenten is dit reeds gebeurd. Dit is dus de kopgroep.

Globaal genomen kunnen wij zeggen, dat in de zojuist genoemde 376 gemeenten 20 882 monumenten beschermd zijn, van de 536 die de monumentenraad passeerden resulteren zo'n 30 000 monumenten.

Over het algemeen is bij het werk, dat overal in het land tegelijk is aangevat, de aandacht in eerste ronde geconcentreerd geweest op de steden en stadjes, d.w.z. op de belangrijkste monumentenkernen. Het valt dus te verwachten, dat de tweede helft, hoewel zeker niet minder bewerkelijk — eer het tegendeel — toch met elkaar heel wat minder monumenten zal gaan opleveren dan de thans gemiddeld per gemeente bereikte score. Misschien mogen wij uitgaan van een eindgetal van omstreeks 40 000. Over een paar jaar zullen wij het weten.

Het heeft niet zo erg veel zin te proberen de vraag te beantwoorden: is dit veel, of is dit weinig? Op 1 januari 1966 bedroeg het aantal woningen in Nederland 3 260 967. Het aantal monumenten zal, wanneer de gehele operatie van de nieuwe lijsten is voltooid, op het totaal van de woningen waarschijnlijk iets meer maar niet veel meer dan 1 % bedragen. Natuurlijk heeft het gemiddelde monument veel meer volume en individualiteit dan een flatwoning, zodat de monumentwoningen elk voor zich een belangrijker object in het stads- en dorpsbeeld zijn dan — door de band genomen — een nieuwe woning.

Overigens zal de verhouding uitgedrukt in deze iets meer dan 1 % zich in de komende 25 jaar waarschijnlijk nog aanmerkelijk wijzigen ten nadele van de monumenten, speciaal de categorie van objecten van eenvoudige burgerlijke bouwkunst.

Als het goed is, zullen er per jaar ongeveer 25 000 of 30 000 woningen bij komen — ja bijna evenveel wellicht als er monumenten zijn — terwijl — maar daar zijn uiteraard nog geen statistische gegevens over — het aantal monumenten door sloop, sanering, brand en dergelijke gestaag afneemt. Het lijkt niet ondenkbaar, dat de monument-woning op de lange duur in Nederland niet meer dan 12 % van de woningen in totaal zal gaan uitmaken.

Natuurlijk komen er ook monumenten bij. Maar wie zich verdiept in onze bouwkunst van na 1850 zal bemerken dat deze aanwas — om verschillende redenen — voorlopig nog niet zo'n vaart zal nemen. In getal zeker niet. Voorlopig houden wij dus als prognose voor de nabije toekomst vast aan 1 %.

Ik geloof niet, dat 1 % een onredelijk hoog percentage is, en ik dacht dat wij er zeker niet van beschuldigd kunnen worden dat wij bezig zijn op onredelijke wijze gehele steden en landschappen het stempel op te drukken van een museum.

Dit verwijt, dat men toch nog al eens hoort, is trouwens om meer dan een reden onzinnig. Niet alleen is kwantitatief het aantal monumenten, zoals wij gezien hebben, in groot verband beschouwd allerm minst overheersend, maar bovendien is een monument nu eenmaal bepaald geen museum. De omstandigheden maken dit onmogelijk, zelfs al zouden wij het willen. Wie zulke dromen heeft, diene te beseffen — een punt waar wij wel even op dienen te letten trouwens —, dat de bescherming door registratie ingevolge de monumentenwet geen waterdichte veiligheid oplevert, hetgeen volkomen ongerept voortbestaan op zich zelf genomen garandeert. Deze volkomenheid bestaat — voor zover ze al ooit is te verkrijgen — alleen indien de overheid een monument zelf koopt en verder beheert; of juist niet! hiervan nu kan voorlopig geen sprake zijn. Wat er in de toekomst op dit gebied nog zal gebeuren weten wij niet.

Derhalve hebben wij te maken met twee partijen: de beschermende overheid en de eigenaar (gebruiker). Soms bestaat er bij deze twee volledige eensgezindheid, vaak echter komt het er op neer, dat zij een compromis aangaan, waarbij

beide wat toegeven. Een praktijk die al zo oud is als de monumentenbescherming in haar tegenwoordige vorm. Zowel de moderne bewoning vergt concessies, als ook de moderne bedrijfsvoering. Men denke hierbij aan de winkelbedrijven!

Een soepel beleid in dit opzicht is noodzakelijk wanneer wij onze doelen stellen zoals op het ogenblik gebeurt. Wanneer wij ons zouden willen beperken tot een selectie van enkele honderden werkelijk allerbelangrijkste monumenten — een systeem, 50 jaar geleden door niemand minder dan door Overvoorde, de oprichter van onze bond, als mogelijkheid geopperd — dan kan men inderdaad voor elk monument een complete, volledige conservering voorstellen. Zodra wij daarentegen voor onze oude stadskernen denken aan een relatief belangrijk aantal eenvoudige burgerlijke monumenten, woonhuizen en winkels, is zoiets onbereikbaar, en moeten wij ons realiseren dat deze monumenten en het stedelijk milieu waarin zij zich bevinden op de een of andere wijze op de hoogte van de tijd zullen moeten blijven, wil het geheel leefbaar blijven. Dit is nodig wil de stadskern haar maatschappelijke functie blijven vervullen en wil het monument economisch niet een dood element worden.

De monumentenzorg zal er zich in deze situatie op moeten richten het oude zo lang mogelijk veilig te stellen en, als het moment van aanpassing aan de tijd niet is uit te stellen, er naar te streven deze te doen geschieden op een wijze die van het wezenlijke van het monument zo veel mogelijk intact laat.

Natuurlijk wil iedere monumentenzorger zoveel mogelijk het authentieke behouden. Het is echter gedeeltelijk een kwestie van geld. Als er voldoende geld zal zijn om bij een monument onrendabele verbouwings- en onderhoudskosten werkelijk enigszins royaal te vergoeden, om zo nodig eigenaren uit te kopen en panden op te kopen om zoveel en zo goede ambtenaren aan te trekken dat er waarlijk efficiënt kan worden gewerkt, dan zullen er weinig bezwaren overblijven. Vandaar dat wij toch altijd weer terug keren tot dit punt: de monumenten kunnen prachtig worden beschermd door een wet, maar nog veel beter door een budget.

Het budget nu, wordt tot op zekere hoogte beïnvloed door de gezindheid van de bestuurders en die zijn wel zo verstandig weer te letten op de wensen van de bevolking. Vandaar, dat de manier, waarop een groot deel van de bevolking staat tegenover de monumenten, voor ons

van het grootste belang is. Wat de mensen er van af weten, en hoe zij erover denken.

Wij spreken heel mooi tegenwoordig over de educatieve taak. Maar laten wij bedenken, dat dit in het geval van de monumenten geen vrijblijvende zaak is: wij zijn als de arme vader van Nicolaas Beets genoodzaakt kinderen groot te brengen, die straks ons weer in onze nood gaan onderhouden. Ik bedoel dit: wij zullen belangstelling moeten wekken voor ons werk ten behoeve van de monumenten, niet uit aardigheid, maar omdat degenen die wij winnen nu en straks zullen beslissen of dit werk wordt voortgezet en op welke schaal. Moge het aan het oudheidminnend Nederland gegeven zijn, voor deze taak een doeltreffende, moderne aanpak te vinden.

Over het algemeen bestaat er op het ogenblik — en dat is een bemoedigende zaak — bij provincie en gemeente geen gebrek aan belangstelling. Maar ten aanzien van de Nederlandse burger in het algemeen zal er toch echt nog wel wat meer en wat speciale attentie vereist zijn, wil hij voldoende met onze ideeën geconfronteerd worden en op een wijze, die hem zal kunnen overtuigen.

Voor de belangstelling van de provincies en de gemeenten is de wijze, waarop tot nog toe op de nieuwe lijsten is gereageerd een bruikbare graadmeter. Het blijkt, dat over het algemeen de voorstellen de provincie nauwelijks ver genoeg gaan. Wij kunnen gevoelig aannemen, dat de provinciale bestuurders hierin soms het standpunt naderen van sommige leden van de Oudheidkundige Bond. De steun, op deze wijze verkregen, is van groot belang. Zij is des te groter, naarmate de provincie blijk geeft ook weet te hebben van, en oog te hebben voor, de praktische kant van de zaak.

Voor de gemeenten, als zij hun advies moeten uitbrengen, ligt de zaak iets moeilijker, omdat zij meer direct te maken hebben met allerlei met het monumentenstandpunt tegenstrijdige belangen van de eigenaren en van de eigen gemeentepolitiek. Het is in hoge mate geruststellend, dat desondanks de thans beschikbare gegevens een reductiepercentage te zien geven door de gemeenten — in hun advies over de monumentenlijsten — van niet meer dan 10 à 15 %.

Dit getal ligt in de buurt van de uitslag waarop redelijkerwijs mocht worden gerekend. Wij dienen er rekening mee te houden, dat het rijksontwerp ruim wordt opgezet en dat meer-malen plaatselijke omstandigheden, die redelijk-

kerwijs tot afvoering van sommige monumenten nopen, niet konden worden verdisconteerd. Ook blijkt, dat de door de gemeente in discussie gebrachte panden niet de kern van het monumentenvoorstel betreffen, maar een buitenrand.

Bij elkaar betekent een en ander, dat de gemeenten die tot nog toe hun reactie kenbaar moesten maken, hoewel er natuurlijk allerlei bezwaren zijn, als het er op aan komt, in verreweg de meeste gevallen toch een grote mate van begrip aan de dag blijken te leggen voor de opzet en de omvang van de voorgestelde rijkslijst.

Dit is verheugend; des te verheugender ook nog, omdat de nieuwe lijsten gezien moeten worden als een basis voor een gemeenschappelijk monumentenbeleid van rijk, provincie, gemeenten en particuliere instanties en personen.

In belangrijke gevallen zal het beschermde stads- of dorpsgezicht daarbij een rol kunnen spelen en ook dat is een zaak, die speciaal op de gemeente neerkomt, van het gemeentelijk handelen afhangt.

Over het stads- en dorpsgezicht heb ik tot nog toe nog niet gesproken. De voorbereidingen om tot aanwijzing te komen van een aantal „gezichten” zijn in volle gang. Zij worden getroffen door de stedenbouwkundige afdeling van de rijksdienst in samenwerking met deskundigen van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Zoals u weet, zal de uiteindelijke aanwijzing na een dergelijke voorbereiding, geschieden door de twee ministers gezamenlijk, namelijk van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

De aanwijzing staat gelijk met een verzoek aan de betreffende gemeente om een specifieke regeling te maken voor het aangegeven gebied. Blijft de gemeente in gebreke, dan is het aan de provincie de taak over te nemen en tot een goed einde te brengen.

De eerste aanwijzingen — Heenvliet en Vreeswijk — hebben inmiddels plaats gevonden. Andere zullen successievelijk in de loop van de komende jaren volgen.

De praktijk zal leren, wat deze stads- en dorpsgezichten zullen uithalen. Dat klinkt u misschien wat sceptisch in de oren. Wat hiervan zij, het komt mij voor dat wij om meer dan een reden er goed aan zullen doen vooralsnog geen overdreven voorstelling te maken van het toekomstig resultaat.

Het is bepaald niet zo, dat zo'n stadsgezicht

als het ware een monument in het groot zal zijn. Geen sprake van. De regeling beschermd stadsgezicht, die, zoals ik zei, na de lange weg van voorbereiding door de gemeente zelf zal moeten worden gemaakt, daarna uitgevoerd en gehandhaafd, heeft een ander uitgangspunt dan die van behoud van een originele toestand qualis; zij wil sfeerbehoud nastreven rondom bepaalde monumenten en in bepaalde monumentenkernen. Daartoe wil zij een aantal bestemmingen regelen en een catalogus van bouwvoorschriften maken, waardoor een bepaald klimaat in hoofdzaken bewaard zal kunnen worden. Voor het behoud in authentieke staat, van welk allereenvoudigst pand ook, is de regeling beschermd stadsgezicht niet toereikend. Daarvoor zal steeds plaatsing op de monumentenlijst — de rijkslijst of die van de provincie of de gemeente — een beter middel zijn.

De waarnemend-voorzitter dankt, onder het aanbieden van een boekenbon, de inleider voor zijn boeiend betoog, dat bijzonder instructief was mede door de wijze van projecteren: telkens naast elkaar een stadsbeeld van omstreeks 1900 en de huidige toestand.

Bij de *rondvraag* geeft mr. R. Hotke in overweging, de tekst van het aan het gemeentebestuur van Delft gerichte adres alsmede het van B. en W. ontvangen antwoord in een der eerstvolgende nummers van het Nieuwsbulletin af te doen drukken. Prof. ir. J. J. Terwen heeft de voordracht van de heer Van Swigchem met grote instemming beluisterd. Toch zou hij nog graag willen pleiten voor een betere bescherming van de 19de eeuwse architectuur. In dit verband vestigt hij de aandacht op een artikel in de *Architectural Review*, waarin de kwestie van het behoud van uit de 19de eeuw daterende stationsgebouwen aan de orde wordt gesteld. De heer Hotke merkt op dat aan 19de eeuwse en latere bouwkunst wel degelijk aandacht wordt besteed. Zo zijn bijvoorbeeld de belangrijkste in „art nouveau”-stijl opgetrokken gebouwen op de nieuwe monumentenlijst geplaatst. Maar men dient niet uit het oog te verliezen dat de financiering van de restauratie van de 19de eeuwse gebouwen extra zware eisen zal stellen aan het voor dit doel toch al veel te krappe budget. De keuze, of men een 19de eeuwse gebouw zal restaureren dan wel een rij 17de eeuwse gevels, is vaak bijzonder moeilijk. Mr. J. J. Beyerman wil graag weten of in de praktijk al eens een strafvervolgung is ingesteld tegen een eigenaar, die zonder

vergunning een monument heeft geschonden. De heer Van Swigchem meent dat men met toepassen van sancties bijzonder voorzichtig moet zijn; monumentenzorg berust voor een groot deel op goodwill en het kweken van een goede, begrijpende sfeer is zeer belangrijk. Mr. T. Landheer dringt aan op intensivering van de propaganda voor de Oudheidkundige Bond. Prof. dr. H. R. Rookmaaker vestigt in dit verband de aandacht op de televisie, die voor het aankweken van een begrijpende sfeer inzake monumentenzorg van veel betekenis kan zijn. De heer Hotke antwoordt dat in deze richting reeds wordt gewerkt. Nadat prof. dr. M. D. Ozinga de monumentenzorg in Nederland als een onderontwikkeld gebied heeft gekenschetst, waarin de overheid slechts door het beschikbaar stellen van veel meer geld enige verbetering kan brengen, sluit de waarnemend-voorzitter de vergadering.

Vóór deze vergadering waren 's morgens tegen half elf rond 120 belangstellenden bijeengekomen in de „kerkzaal” van het historische Oudevrouwen- of Besjeshuis, thans bekend als de Stichting Amstelhof, aan de Amstel nr. 51. Nadat een kopje koffie is aangeboden, geeft de directeur van „Amstelhof”, de heer Vos, een korte uiteenzetting van de geschiedenis van het gebouw, dat, tegen het einde van de 17de eeuw als een tehuis voor bejaarde vrouwen gesticht, thans is geëvolueerd tot een modern zieken- en verzorgingshuis. Het historische gedeelte is vrijwel onaangetast gebleven; wel is in de loop der jaren veel bijgebouwd. Professor Lunsingh Scheurleer

vertolkt de dank van de leden voor de hartelijke ontvangst, waarna het gezelschap in groepen onder leiding van de heer Vos en zijn assistenten een rondwandeling maakt door het gebouw. In de bestuurskamer is een kleine tentoonstelling ingericht van oude foto's en curiosa uit het archief van de Stichting, die met veel belangstelling wordt bekeken. Langs de 17de eeuwse kookkelder, niet meer in gebruik, maar geheel intact, gaat men via de beide binnenplaatsen naar de tuin, van waaruit een bezoek wordt gebracht aan het Corvershof met zijn bijzonder mooie, 18de eeuwse regentenkamer. Een kleine wandeling is het dan nog maar naar Niemeijers Tabacologisch Museum (Amstel 57), het kort geleden geopende „Tabaksmuseum”. De conservator, de heer G. A. Brongers, en de heer en mevrouw Simon leiden hier hun gasten rond en geven toelichting op de op een bijzonder aantrekkelijke wijze geëxposeerde verzameling, die alles omvat, wat met tabak en roken van doen heeft. Speciale belangstelling geniet in het onderhuis de curieuze, laat-19de eeuwse winkelopstand, afkomstig uit een dorp in Groningerland. Het gezelschap begeeft zich dan naar het Huiszittenhuis, Waterlooplein 67, dat thans onderdak biedt aan de Academie van Bouwkunst. De heer A. C. van der Lende, administrateur van de Academie, geeft een uiteenzetting van de restauratie, die het gebouw heeft ondergaan. De excursisten bezichtigen vervolgens de verschillende vertrekken, waarna ieder zijns wegs gaat, ten einde tijdig in het Rijksmuseum te zijn voor het bijwonen van de vergadering. V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. Op de terphoogte tussen Sexbierum en Pietersbierum, welk gebied in het uitbreidingsplan is opgenomen, hebben voorbereidende werkzaamheden voor het bouwrijp maken plaatsgevonden, zonder dat dit tevoren was gemeld. Schoolkinderen, alsmede enkele particulieren verzamelden enig scherf- en beendermateriaal. De scherven gaan terug tot ongeveer de 9de eeuw. Ze bestaan uit grotendeels kogelpot-scherven van uiteenlopende ouderdom. Ook werd een met radstempel versierd stuk van de Badorf-ceramik aangetroffen. De beenderen

waren van varken, schaaap of geit, en rund. Toen de waarschuwing werd ontvangen, was geen profiel meer waarneembaar, maar bij voortzetting van het werk kan wellicht in de te graven rioolsleuven nog iets worden waargenomen.

B.A.I., Groningen en Fries Museum, Leeuwarden (G. Elzinga).

GRONINGEN

Groningen. In juni 1965 werden door de heer D. O. Everts te Groningen in het uitgraven tracé voor een nieuwe weg ten zuidoosten van

de stad Groningen, westelijk van het Winschoterdiep, vondsten gedaan die er op wijzen dat we mogelijk ook hier te doen hebben met door overslibbing afgebroken bewoning uit het begin van de jaartelling.

De vondsten, voornamelijk bestaande uit scherven van aardewerk dat in de eerste eeuwen na Chr. gedateerd moet worden, werden, naar de vinder meedeelde, aangetroffen in een donkere humeuze laag die bedekt was met een ongeveer 2 (!) m dik kleipakket.

B.A.I., Groningen (O. H. Harsema).

Vlachtwedde. Naar aanleiding van een vondst-melding van de heren F. Reins en G. A. Hesse, beiden te Vlachtwedde, werd een vindplaats bezocht ten zuiden van Vlachtwedde, in de buurtschap Ellersinghuizen.

Bij een terreinverlaging ten behoeve van zandwinning waren hier, op een akker, toebehorend aan de heer Hesse, scherven aan het licht gekomen. De scherven bevonden zich in een donkere vlek, ruim 1 m in doorsnee, die zich op het blootliggende niveau (op enige diepte in het gele zand, onder een ± 80 cm dik esdek) scherp aftekende. De vlakke bodem van deze kuil werd ongeveer 0.50 m onder dit niveau bereikt. Er zijn aanwijzingen, zoals de regelmatige ronde omtrek van de kuil, die kunnen doen vermoeden dat het hier een waterput betrof die, na gedeeltelijke opvulling door instorting, geleidelijk verder gevuld raakte met nederzettingsafval.

Uit de scherven konden onder meer twee wijde, tamelijk lage potten met besmeten oppervlak en een vlakke schaal met twee uitstulpingen op de rand, corresponderend met twee doorboringen, gereconstrueerd worden. Het aardewerk moet tot een vermoedelijk vroege fase van de Zeyener-cultuur gerekend worden.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (O. H. Harsema).

DRENTHÉ

Oosterhesselen. Bij stratanaanleg in het uitbreidingsplan „Bergakkers”, direct ten oosten van de kom van het dorp Oosterhesselen, heeft de dragline een nog onbekend kringgrepuurnveld aangesneden, hetgeen dankzij de oplettendheid van de opzichter der werkzaamheden door de directeur van gemeentewerken aan het B.A.I. gemeld kon worden (3 febr. 1966). Er bevindt zich ter plaatse een flauwe noord-zuid verlopende dunne dekzandrug op keileem, die

in oostelijke richting geleidelijk afloopt naar het beekdal dat „de Klencke” van Oosterhesselen scheidt. Bij inspectie ter plaatse konden de plaatsen waar in totaal een vijftal urnen in het wegcunet was stukgetrokken, nog aan scherven en crematieresten worden herkend. Daar het cunet nogal diep was uitgegraven, waren van de kringgreppen grote delen verdwenen; of er sleutelgatvormen bij waren valt niet te zeggen. De urnen zelf waren van vroeg type, zij behoren tot de late Bronstijd. Wij hebben blijkbaar te maken met een vroeg urnenveld zoals ons dat uit zuidoostelijk Drenthe in vele voorbeelden bekend is.

In hetzelfde terrein bleken ook bewoningsporen van later datum aanwezig, die de kringgreppels doorsneden. Een gedeelte van een huisplattegrond was duidelijk herkenbaar. Er werden nog geen daterende scherven bij gevonden.

De grote drassigheid van het terrein bemoeilijkt iedere vorm van onderzoek ten zeerste. Voorlopig werd volstaan een gedeelte van een nieuw te graven wegcunet van te voren te onderzoeken. De tussenliggende vakken, waar te zijner tijd huizen worden gebouwd, zullen zo mogelijk in het komende voorjaar worden onderzocht.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

GELDERLAND

Nijmegen. Op het Valkhof werd een sestertius van keizer Nero (RIC 128) gevonden. De munt is door het Kon. Penningkabinet aangekocht.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (J. S. Boersma).

ZUID-HOLLAND

Voorburg. Van 27 januari tot en met 4 februari j.l. is het — dank zij de zeer gewaardeerde medewerking van het bestuur en de directie van de Vereniging Effatha, Christelijk instituut voor dove kinderen — mogelijk geweest een archeologisch onderzoek in te stellen op het perceel Effathalaan 31, en wel in een stuk grond waarop binnenkort een meisjespaviljoen zal worden gebouwd.

Het terrein maakt deel uit van het voormalige landgoed Arentsburg, waarop prof. C. J. C. Reuvs vooral in de jaren 1827-1829 op grote schaal opgravingen heeft verricht. Het jongste onderzoek had vooral tot doel om op een naar het zich liet aanzien betrekkelijk on-

gestoorde plaats enig inzicht te verkrijgen in de stratigrafie. Helaas bleek de grond nage- noeg geheel tot op het vaste zand (strandwal) te zijn omgezet; naar alle waarschijnlijkheid is dit in de tijd van Reuvens geschied.

Van de talrijke aan het licht gekomen losse vondsten — o.a. veel Romeinse (einde 1ste eeuw-3de eeuw na Chr.) en enkele inheems- Romeinse aardewerkscherven, Romeinse dak- panfragmenten en een stuk van een vroege kogelpot — dienen vooral vermeld te worden twee niet geheel complete, tot nu toe onbeken- de stempels in reliëf op fragmenten van Romeinse tegels. Het zijn hoogst waarschijnlijk vierkante stempels met respectievelijk een X die door een verticale streep in tweeën, en een X die door een kruis in vieren is verdeeld. Wat het type betreft is het eerste stempel te vergelijken met een overigens zeker niet identi- ek exemplaar dat afkomstig is uit een te St.- Michielsgestel-Halder ontdekte vierkante hou- ten waterput uit de Romeinse tijd (zie *Nieuws- bull. K.N.O.B.*, 1965, *54).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

NOORD-BRABANT

Sint-Michielsgestel. In zand dat afkomstig is van een perceel in de buurtschap Halder, ca. 400 m ten zuid-zuid-oosten van het terrein waarop in 1963 en 1964 o.a. een aantal Romeinse water- putten is ontdekt (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, *53-55), heeft broeder Arno van het Instituut voor Doven een Romeinse munt ge- vonden. Dit is een as uit de tijd tussen 98 en 138, waarschijnlijk van Hadrianus (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Someren. Een bronzen sestertius van keizer Ha- drianus (RIC Hadrianus 779), in het bezit van M. Berkers te Someren, werd gevonden in het riviertje de Aa, ongeveer 250 m ten noorden van sluis 11.

De munt, met naar links gedraaide keizers- kop, heeft als randschrift HADRIANUS AUG COS III PP. Aan de keerzijde is Nemesis afgebeeld,

lopend naar rechts, met aan weerszijden de de letters S en C.

Hadrianus regeerde van 117 tot 138; daar de munt zijn derde consulaat vermeldt, da- teert deze van na 118, vermoedelijk echter van na 134.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Herkenbosch. Op de in de vorige aflevering van *Nieuwsbull. K.N.O.B.* vermelde vindplaats te Herkenbosch is door de heer H. J. L. Her- mans in februari nog een Romeinse munt ge- vonden. Het is een zeer weinig gesleten aes 2 van Decentius (CK 59), die geslagen is te Trier, tussen ca. juli 351 en september 352.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

ZEELAND

Haamstede. Tijdens restauratiewerkzaamheden in de herv. kerk te Haamstede is onder het tegen- woordige gebouw een tufstenen fundering ge- vonden van een oudere voorganger, daterende uit ca. 1100.

Onder de tufstenen fundering zijn enkele skeletten aangetroffen, hetgeen erop zou kun- nen wijzen, dat reeds eerder een houten kerk aanwezig is geweest. Van de houten kerk is niets teruggevonden, waarschijnlijk omdat de opgravingsput veel te klein was.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

Middelburg. Bij de restauratie van een kamer in een huis te Middelburg werd een partijtje 18de-eeuws klein geld gevonden. Deze kleine schat bestond uit 6 zilveren munten, waarvan een Kampense schelling uit ca. 1618 de groot- ste was, en 51 koperen munten, grotendeels duiten benevens enkele Zuidnederlandse en Westduitse koperstukken. De jongste munt is van 1797. Typerend voor de in het algemeen zeer lokale circulatie van klein geld is, dat 2/3 van de munten in de provincie Zeeland zelf geslagen zijn.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Het oude Amsterdam. Tekeningen uit het legaat Van Eck -27 maart
Aanwinsten uit het Prentenkabinet -27 maart
Europese grafiek. Overzicht van de westerse grafiek vanaf de 15de eeuw tot omstreeks 1914. Bladen van de beste drukkwaliteit uit de verzamelingen van de Albertina te Wenen, de Graphische Sammlung te München, de Bibliothèque Nationale te Parijs en het Rijksprentenkabinet. (Met uitvoerige catalogus).
vanaf 7 april
— *Toneelmuseum*. Een huis vol toneel -1 juli

ASSEN

- *Provinciaal Museum*. Aardewerk der Oranjegezinden, afkomstig uit de verzameling van mr. A. G. Bontekoe
-1 mei (niet op zondag)

BREMEN

- *Kunsthalle*. Tekeningen uit Duits particulier bezit -17 april

CAMBRIDGE

- *Fitzwilliam Museum*. Geïllumineerde handschriften -sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Bali. Kringloop van het leven -31 mei

DÜREN

- *Leopold-Hoesch Museum*. Düren in het jaar 1543 — de verovering door keizer Karel V -3 april

ENSCHEDIJ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Het hart in de hand. Nederlandse volkskunst -18 april

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Werk van Chris Lebau -18 april
— *Koninklijk Prentenkabinet*. Een munt is meer dan geld. Overzicht van de ontwikkeling der primitieve geldvormen tot het hedendaagse metalen geld -7 mei
— *Museum Meermanno-Westreenianum*. Vortelijke feesten. Tentoonstelling van boeken

en prenten. (Met fraai verzorgde catalogus prijs f 3.50). -20 maart (van 13 tot 17 uur; zondags gesloten)

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Aquarellen, tekeningen en grafiek uit de 19de en 20ste eeuw uit eigen bezit.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Geschiedenis van de fotografie. -27 maart

LONDEN

- *Arts Council*. Vision and design. Herdenkingstentoonstelling over het leven en de invloed van Roger Fry -16 april

MÜNCHEN

- *Staatliche Graphische Sammlung*. Vroege Italiaanse tekeningen uit de Ambrosiana te Milaan. (Met catalogus). -15 april

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. H. P. Bremmer en zijn kring (o.a. Bart van der Leek, Jozef Mendes da Costa, John Rädecker, Jan Sluyters en Charley Toorop) -4 april

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. tGeduldigh Huysraedt. Middeleeuws tafelgoed en keukengerief. vanaf 19 maart
— *Historisch Museum*. Verborgen verleden. Overzicht van het oudheidkundig onderzoek in en om Rotterdam vanaf 19 maart
— *Gemeente-archief*. Kastelen in en om Rotterdam 17 maart-2 mei
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Leven en dood op Sumba -1 juli
— *Maritiem Museum „Prins Hendrik“*. Gekeerd getij -4 juli

ZÜRICH

- *Graphische Sammlung der ETH*. Revolutie-architectuur (Ledoux, Boullée, Lequeu) -15 april

DE ACHTERSTE BEGRENZING VAN HET PRINSENHOF TE DELFT

ADRES OP 16.12.1965 GERICHT AAN HET GEMEENTEBESTUUR NAAR AANLEIDING
VAN DE VOORGENOMEN SLOPING VAN DE SCHOOLSTRAATKERK TEN BEHOEVE
VAN EEN NIEUW LEESZAALGEBOUW

De plannen tot het oprichten van een leeszaalcomplex aan de Phoenixstraat te Delft geven het bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond aanleiding uw aandacht te vragen voor het volgende:

Het leeszaalgebouw, dat geprojecteerd is op de plaats van de voormalige Schoolstraatkerk en enkele huizen aan de Phoenixstraat, zal de achterste begrenzing gaan vormen van het Prinsenhof. Of de architectuur van dit nieuwe gebouw met de oude omgeving zal harmoniëren, valt ten zeerste te betwijfelen. Nog bedenkelijker is het, dat op deze plaats aan een gebouw van een dergelijke omvang wordt gedacht. Immers, de tuin van het Prinsenhof, eens het achterterrein van het St. Agathaklooster, heeft oorspronkelijk tot aan de Phoenixstraat doorgelopen en werd van deze straat slechts door een smal en laag gebouw gescheiden.

Eerst in het midden van de 19de eeuw is deze historische situatie aangetast, toen een gedeelte van het terrein van het Prinsenhof werd afgenomen. Hier bouwde men aan de Phoenixstraat een kleine kerk, die door een latere vergroting storend ging werken, alsmede een drietal huizen, die met hun achtertuinen ver in de oude kloostertuin doordrongen. Thans dreigt deze misgreep voor lange tijd te worden bestendigd door het plaatsen van een nieuw omvangrijk gebouw, dat nog verder het Prinsenhofcomplex indringt dan de achtergevels van de huizen.

Het Prinsenhof is het gaafst bewaarde kloostercomplex van ons land en een der belangrijkste historische gebouwen. Delft is een der steden met het meest vooruitziende monumentenbeleid. Men zou dan ook mogen verwachten dat na het herstel van het Prinsenhof de mogelijkheid zou worden aangegrepen, ook de tuin in de oude grootte te herstellen. Dit is niet alleen een ideële eis, het zou tevens een aantal praktische voordelen bieden. In een groeiende stad is een stuk openbaar groen in het centrum van niet te onderschatten betekenis. Een grotere tuin van het Prinsenhof zou in het historische stadsschoon van

Delft een uniek element betekenen, dat voor het steeds groeiende aantal bezoekers van grote recreatieve waarde geacht moet worden.

Uiteraard is het ons bestuur duidelijk dat het noodzakelijk kan zijn de rustige sfeer van de tuin van het Prinsenhof af te scherpen van het lawaai van een moderne verkeersader als de Phoenixstraat en het uitzicht op het spoorwegverkeer. Ook het Amsterdamse Begijnhof en het Middelburgse Abdijplein ontlene een deel van hun sfeer aan de rust, die er heerst. Toch zou deze afscherming een veel bescheidener vorm dienen te krijgen dan het huidige geprojecteerde gebouw. Zij zou tevens een afronding van het Prinsenhofcomplex kunnen vormen, waaraan in de toekomst ongetwijfeld behoefte zal bestaan.

Tenslotte wil ons bestuur nog in het bijzonder uw aandacht vragen voor het lot van de voormalige Schoolstraatkerk. De eenvoudige, duidelijke architectuur van dit in 1845 gestichte gebouw is in later tijd door verbouwing tot kruiskerk zeer geschaad. In zijn oudste vorm, die nog zeer wel te herstellen is, vormt het een goed voorbeeld van 19de eeuwse architectuur, dat op deze plaats aanvaardbaar is en in zijn zeer traditionele bouwwijze bij de architectuur van het Prinsenhof past. Een afbeelding van dit gebouw kwam dan ook voor op de grote tentoonstelling „Nederland bouwt in baksteen”, die in 1941 in het museum Boymans te Rotterdam gehouden werd. Delft is niet rijk aan gebouwen uit deze periode en ook elders in het land verdwijnen ze snel. In zijn oorspronkelijke vorm hersteld zou dit gebouw als hoekpunt van het Prinsenhofcomplex zeker een goed effect maken. Bovendien is het niet onmogelijk dit eenvoudige gebouw in de totaliteit van het Prinsenhofcomplex een zinvolle bestemming te geven.

Gezien het bovenstaande zou ons bestuur U met de meeste klem willen verzoeken het leeszaalcomplex elders te situeren en de restauratie van het Prinsenhof te voltooien met het herstel van de tuin in de oude grootte en tevens te doen

onderzoeken of de mogelijkheid bestaat de voormalige kerk aan de Schoolstraat te herstellen en binnen het kader van het Prinsenhofcomplex een zinvolle betekenis te geven.

Voor het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond,

(w.g.) TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER,
wn. voorzitter

(w.g.) P. J. VAN DER MARK,
secretaris

Antwoord van B. en W., gedateerd 7.1.1966.

Naar aanleiding van uw bovenvermelde brief delen wij u mede, dat de huidige bebouwing aan de Phoenixstraat, welke het Prinsenhofcomplex aan de westzijde afsluit, niet past in het geheel van het architectonisch zo gave Prinsenhof.

Met de beide stedenbouwkundige adviseurs dezer gemeente, de rijksdienst voor de Monumentenzorg en de jury, die in het kader van een uitgeschreven prijsvraag met de beoordeling van de ingezonden ontwerpen is belast geweest, zijn wij van gevoelen, dat de beslotenheid van de tuinruimte van het Prinsenhof aan de zijde van de Phoenixstraat met het oog op het karakteristieke aspect daarvan zal moeten worden gehandhaafd, hetwelk slechts zal kunnen worden bereikt door aan de westzijde een voor leeszaal en bibliotheek te bestemmen gebouw te stichten, dat de tuin

voor het merendeel afsluit. Zulks is ook in overeenstemming met het door de raad dezer gemeente bij zijn besluit van 18 april 1956 vastgestelde komplan voor de binnenstad. Daarbij is een betrekkelijk smalle strook langs de Phoenixstraat bestemd voor bijzondere bebouwing, ter vervanging van het voormalige kerkgebouw en een drietal op zichzelf weinig fraaie woningen.

Door het stichten van een duidelijk gevormd gebouw op deze plaats kan de tuin van het Prinsenhof enigermate worden vergroot en in onmiddellijke relatie met het bibliotheekgebouw komen.

Met begrip voor de architectuur-historische betekenis van het kerkgebouw in zijn oorspronkelijke vorm hebben wij bij afweging van de verschillende belangen niettemin gekozen voor een afsluiting van de onderhavige tuin door één enkel gebouw met een klare hoofdvorm. Zulks impliceert, dat het voormalige kerkgebouw, hetwelk overigens in een bouwvallige staat verkeert, zal moeten worden geamoveerd.

Wij geven u de verzekering, dat aan de architectuur van het te stichten gebouw zodanige zorg zal worden besteed, dat een harmonische afronding van het Prinsenhofcomplex zal worden verkregen.

Burgemeester en wethouders van Delft,

(w.g.) J. M. H. BAARS, *lo. burgemeester*

(w.g.) B. BURGER, *secretaris*

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franeker. Dank zij een melding van Gemeentewerken en de Kon. Ned. Heidemij kon bij de aanleg van een stratenplan aan de n.w. zijde van de stad een groot aantal scherven worden verzameld uit een terpzoom. Interessant was dat deze terpzoom ongeveer ter hoogte van het huidige maaiveld had gelegen en dat ter plaatse de vondsten niet ouder waren dan uit de 1ste en 2de eeuw na Chr. Het aardewerk bestaat in hoofdzaak uit terpvaatwerk met kartel- en gefacetteerde rand; enkele scherven hebben een oppervlakteversiering van vingerindrukken.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Menaldumadeel. Bij het graven van een beerput vond de heer J. J. Osinga op het erf van zijn boerderij onder Ritsumazijl op ongeveer 1.5 m diepte een ca. 30 cm dikke mestlaag, waarin veel stro en grasstengels voorkwamen. De laag was afgedekt met doorwerkte klei. Door het ontbreken van scherven e.d. kon de ouderdom van een en ander niet worden vastgesteld, maar het verschijnsel hangt wellicht samen met het terpje dat vroeger aan de noordzijde van deze boerderij heeft gelegen.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Leerlingen van de 4de klas der Rijks H.B.S. hebben een zgn. „bevolkingsonderzoek” gedaan naar de vestigingsplaats van het tot dan, ondanks vele naspeuringen, nog altijd niet gelokaliseerde „Lex Mundi”, een oorspronkelijk aan de Premonstratenzers, later aan de Kruissheren behorende kloosternederzetting. De mondelinge overleveringen, alsmede gegevens van kaarten en luchtfoto's, deden thans echter vermoeden dat de plaats kon worden aangewezen: een door een gracht omgeven verhevenheid in sedert 1942 bebost terrein in de nabijheid van Elsloo. Met toestemming van Staatsbosbeheer kon, in het kader van een werkweek, hierin een oriënterend onderzoek worden ingesteld. Dit op 21 maart begonnen onderzoek leerde tot nu toe, dat de „gracht” niet breder is geweest dan ca. 2 m, maar wel diep en spits is uitgegraven. Zij omsloot als een ovaal een nu ca. 40 cm boven het omringende maaiveld uitstekende hoogte, waarin enkele puinsporen werden teruggevonden. De voor de bosbeplanting benodigde grondbewerking is echter zo diep en grondig uitgevoerd, dat elk leesbaar spoor verdwenen blijkt. Het in de vulling van de gracht en in de verwerkte bovengrond aangetroffen scherf-, baksteen- en dakpanmateriaal gaat tot nu echter niet verder terug dan de 17de eeuw. Het vermoeden is dan ook dat zich ter plaatse geen klooster, maar een boerenhoeve of een door een sloot beveiligde schapenstee heeft bevonden. Het door een brede heerweg doorsneden terrein dat ca. 70 x 35 m meet, is eigenlijk ook te klein voor een volgens kloosterregels levende gemeenschap.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Sneek. In een particuliere collectie scherven van terpenvaatwerk uit de 1ste tot 2de eeuw na Chr., afkomstig van het terrein „De Stadsfenne” te Sneek, zijn enkele interessante stukken aangetroffen. Naast het uit deze buurten bekende kartelrandige aardewerk en vaatwerk met gefacetteerde mondranden bevonden zich in deze verzameling enkele halsfragmenten met een versiering van ruitmotieven in een zonale band op de overgang naar de schouder, terwijl een andere potscherf de bekende „streepband”-groeven, niet aan de hals maar aan de binnenwaartse afgeschuinde mondwand, droeg.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Westdongeradeel. Bij het maken van een rioleeringsleuf aan de zuidzijde van de zeedijk te Moddergat is een aantal houten palen gevonden van welke vondsten helaas geen melding is gemaakt. Dit is te betreuren, daar juist op deze hoogte de dijk talrijke kronkels vertoont, die naast doorbraken stellig ook te maken hebben met de toestand van de ondergrond, die hier immers tot het mondingsgebied van de Paesens behoort. De sleuf die over een lengte van ongeveer 600 m bij een diepte van bijna 2 m werd getrokken, had een bijzonder fraaie gelegenheid geboden de ondergrond in zijn opbouw te bestuderen en na te gaan, welke maatregelen men had genomen om deze voor de dijkbouw geschikt te maken. Pas op de laatste dag, toen nog slechts enkele meters open lagen, werd een melding ontvangen. Een bezoek leerde toen, dat op ca. 1 m diepte een eikehouten balk van 3 m lengte, evenwijdig aan de dijkrichting, enkele loodrecht op die richting in de grond geslagen planken (waarschijnlijk sloophout) met elkaar verbond. De situatie deed vermoeden dat men hiermede een klein slibgat heeft willen verstevigen. Het erbij gevonden scherfmateriaal gaat niet verder terug dan de 17de eeuw.

B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Odoorn. De heer J. Zoer te Odoorn waarschuwde ons dat bij de aanleg van een sportveld in werkverschaffing „urnfragmenten” werden opgespit. Bij een voorlopige verkenning (11 maart) kon A. Meijer onder het welhaast 0.70 m dikke esdek in drainagegreppels paalgaten en andere verkleuringen waarnemen, die op de aanwezigheid van een nederzetting wijzen. De door een der arbeiders verzamelde scherven dateren deze nederzetting voorlopig in de volksverhuizingstijd. Het sportveld in aanleg bevindt zich direct ten z. van de kom van het dorp Odoorn, aan de noordrand van de Zuider Es, tussen de wegen naar Emmen en Odoornerveen. Er zal worden onderzocht of het mogelijk is door middel van een proefonderzoek de omvang en de structuur van deze nederzetting vast te stellen, alsmede de periode van haar bestaan.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

NOORD-BRABANT

Sint-Michielsgestel. Van de op blz. *45 vermelde vindplaats in Halder zijn ook nog afkomstig

een sterk gesleten munt, namelijk een dupondius of as uit de 1ste of 2de eeuw na Chr. (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag), en een koperen, groen geoxydeerd, dubbel vishaakje (lengte 2.3 cm; breedte 1.6 cm). Ofschoon dergelijke haakjes ook heden ten dage nog gebruikt worden (z.g. fleurhaken voor het vangen van snoeken), is het zeker niet uitgesloten dat het Halderse exemplaar uit de Romeinse tijd dateert; cf. G. Lafaye in: Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, s.v. Hamus en fig. 3697 (in het museum te Napels).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Heerlen. In de achtertuin van een huis aan de Leonard Stassenstraat werd op 19 januari dicht onder de oppervlakte een grote massa tamelijk gecorrodeerde munten opgegraven.

Bij een summier onderzoek bleek deze vondst van 11.5 kg, die naar schatting ca. 4500 muntstukken bevat, voor het overgrote deel te bestaan uit nikkel, ijzeren en zinken 10 Pfennig-stukken van het Duitse Rijk uit het eerste kwart van deze eeuw. Daaronder vermengd waren enkele tientallen andere stukken: Duitse alluminium Pfennige, ijzeren noodgeld van Aken, pasmunt van Nederland, België, Enge-

land en Oostenrijk-Hongarije, particuliere munten van bedrijven in Duitsland, België en en Engeland.

De „schat” is blijkens de jongste geconstateerde jaartallen vermoedelijk in 1924 begraven, kort voordat in 1925 de huizenbouw ter plaatse begon. Men krijgt de indruk, dat het hier gaat om een kas van een bedrijf dat in kleingeld inkomsten verkreeg, de opbrengst van een collecte of iets dergelijks, die inderhaast — om redenen die zich aan de waarneming onttrekken — weggestopt werd.

Kon. Penningkabinet, Den Haag (H. Enno van Gelder).

ZUIDERZEEGEBIED

Noord-Oost Polder. Publikatie in het weekblad *Revue* van een artikel over Nederlandse schatvondsten leidde tot het bekend worden van een „nieuwe” Alsengemme. Het stuk heeft een diameter van ca. 2 cm; op de voorzijde zijn twee naar elkaar toegewend staande figuren ingekrast.

De Alsengemme, die zich in particulier bezit bevindt, is met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid twee of drie jaren geleden in de Noord-Oost Polder gevonden, en wel in kavel S 84.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. De meesterwerken van de Europese prentkunst 1410-1914. Bladen met de beste drukkwaliteit uit de verzamelingen van de Albertina te Wenen, de Graphische Sammlung te München, de Bibliothèque Nationale te Parijs en het Rijksprentenkabinet. (Met uitvoerige geïllustreerde catalogus)

-13 juni

— *Toneelmuseum*. Een huis vol toneel. -1 juli

— *Tropenmuseum*. Wah-landbouwgemeenschap in de Pundjab.

— *Museum Willet Holthuysen*. Engels zilver 1600-1800 -20 mei

— *Joods Historisch Museum*. De Joodse bruiloft

APELDOORN

— *Gemeentemuseum*. Apeldoorn rond de eeuwwisseling -eind sept.

CAMBRIDGE

— *Fitzwilliam Museum*. Verluchte handschriften. -sept.

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. Bali, kringloop van het Leven -31 mei

ESSEN

— *Villa Hügel*. Europese veduten van Bernardo Bellotto, gen. Canaletto -30 juli

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Mozart-tentoonstelling -23 mei

KEULEN

— *Wallraf-Richartz-Museum*. Uit de wereld van de rococo. Duitse tekeningen en grafiek uit de 18de eeuw -30 mei

DEN HAAG

- *Koninklijk Penningkabinet*. Een munt is meer dan geld. Overzicht van de ontwikkeling der primitieve geldvormen tot het hedendaagse metalen geld -7 mei
- *Gemeentemuseum*. Honderd jaar museumvrienden en kunstaffiches -28 mei

LAREN

- *Singermuseum*. Verzameling B. Geus v. d. Heuvel -30 mei

MONNICKENDAM

- *Waa*. Majolica uit de verzameling Van Tijen -1 okt.

NIJMEGEN

- *Galerie Pluijmen*. Afrikaanse kunst uit de verzameling van Charles Wentinck

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. 't Gheduldich Huysraet. Tafelgerei en keukengoed in de Middeleeuwen. -1 mei
- *Historisch Museum*. Verborgen Verleden. Opgravingen in en om Rotterdam -18 juli
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik“*. Gekeerd Getij. Archeologisch onderzoek in de IJsselmeerpolders -4 juli
- *Gemeente-archief*. Kastelen in en om Rotterdam. Tekeningen van Roeland Roghman, C. Pronk e.a. -1 mei
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Leven en dood op Sumba -1 juli

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Belgische schilderkunst van 1890 tot heden. (Met geïllustreerde catalogus) -6 juni

MEDEDELINGEN

VACATURES

ARNHEM

Bij het Gemeentemuseum vacceert wegens toekomstige pensionering de betrekking van

DIRECTEUR

Salaris van f 2148.— tot f 2748.— per maand (exclusief 6 % vakantie-uitkering). A.O.W.-premie wordt niet ingehouden. Verplaatsingskostenverordening en I.Z.A.-regeling zijn van toepassing. Na een eventuele drempelperiode (6 mnd) volgt opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties met volledige inlichtingen binnen 14 dagen na het verschijnen van dit tijdschrift te richten aan Burgemeester en Wethouders.

GRONINGEN

Bij het Groninger Museum voor Stad en Lande wordt gevraagd een

CONSERVATOR

voor de afdeling Schilder- en Tekenkunst.

De voorkeur wordt gegeven aan een doctorandus in de kunstgeschiedenis, met museumervaring en belangstelling voor moderne kunst.

Benoeming kan geschieden in de rang van wetenschappelijk ambtenaar; salaris van f 1182.— tot f 1553.— per maand. Deze bedragen zijn inclusief huurcompensatie en worden verhoogd met een vakantietoelage van 6 % per jaar. Geen inhouding premie A.O.W./A.W.W. De regelingen inzake vergoeding van reis- en verblijfkosten, 90 % pensiekosten voor gehuwden, verhuis- en inrichtingskosten, studiekosten en premiesparen zijn van toepassing. De gemeente is voor een ziektekostenverzekering aangesloten bij het I.Z.A.-Groningen-Drenthe.

Sollicitaties, binnen 14 dagen na het verschijnen van dit tijdschrift te richten aan de directeur, Praediniussingel 59 te Groningen.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag 1966 zal worden gehouden op vrijdag 13 mei te Den Haag in de vroegere balzaal van het paleis van Koning Willem II (thans ministerie van financiën), ingang Kneuterdijk 20.

Deze bijeenkomst zal in het kader staan van de herdenking van het veertigjarig bestaan van „De Museumdag”.

Sprekers zullen zijn prof. dr. A. M. Hammacher en prof. dr. H. L. C. Jaffé.

Op zaterdag 14 mei zal een excursie worden gehouden naar Haastrecht, Oudewater en Gouda.

Leden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond kunnen de vergadering bijwonen en deelnemen aan de excursie. Het volledige programma zal hen op hun verzoek worden toegezonden door het secretariaat van „De Museumdag”, Kazernestraat 3, Den Haag.

K.N.O.B.

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 17 juni te Groningen*. De excursie zal plaatsvinden op *zaterdag 18 juni*.

Het verkorte programma luidt als volgt:

Vrijdag 17 juni:

- 14.00 uur. Samenkomst in de Martinikerk te Groningen. Rondwandeling in groepen door de binnenstad.
- 19.30 uur. Gemeenschappelijk diner in restaurant „De Bolderij”, Guldenstraat 1.
- 21.00 uur. Algemene Ledenvergadering in „De Bolderij”.

Zaterdag 18 juni:

- 9.00 uur. Vertrek van de gereserveerde autobussen voor de excursie. Bezichtiging van de hervormde kerken te Loppersum, Huizinge, Zeerijp en 't Zandt.
- 13.00 uur. Lunch in het schathoes van „Ekenstein” te Appingedam.
- 15.30 uur. Bezoek aan het Nationaal Rijtuigmuseum „Nienoord” te Leek.

N.B. De V.V.V. Groningen (Grote Markt 1 A, tel. 05900 - 21541) verleent bemiddeling voor het bespreken van logies. Vroegtijdige reservering dringend aanbevolen!

Te zijner tijd zullen de leden van de K.N.O.B. een gedetailleerd programma ontvangen.

Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Scharnegoutum, gem. Wymbritseradeel. Het Fries Scheepvaart Museum annex Oudheidkamer te Sneek verwierf door aankoop een gouden pseudo-solidus van Anastasius (491-518), voorheen een bruikleen van dit museum, en omstreeks het jaar 1942 op de zool van de deels afgegraven dorpsterp te Scharnegoutum gevonden. Het muntstuk werd naderhand voorzien van een gouden draagoortje, teneinde als sieraad te kunnen worden benut. Voor het overige vertoont het muntsieraad grote overeenkomst met een exemplaar, deel uitmakende van de vermaarde schoutschat, in 1866 in de terp van Bessens bij Wieuwerd opgedolven.

Mogelijk heeft ook het muntsieraad uit Scharnegoutum oudtijds tot een dergelijke schat behoord. In 1863 kwam namelijk reeds een solidus van keizer Valens (364-378) te voorschijn, toen men de funderingen uitgroef voor een nieuwe pastorie op dezelfde terp, terwijl in 1922 een solidus van Mauritius Tiberius (582-682) werd opgespit, niet ver van de vindplaats uit 1942. Ook deze beide goudstukken waren weer van draagoortjes, gelijk ook de muntsieraden uit Wieuwerd, voorzien. De solidus van keizer Valens werd in 1863 door het Fries Museum aangekocht, die van Mauritius Tiberius bevindt zich in het bezit van de heer O. Santema te Huizum (Fr.).

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Den Helder. Gedurende de maand maart en de eerste weken van april werd het onderzoek in de terp „Het Torp” ten zuiden van Den Helder voortgezet om daarna te worden afgesloten.

Beneden de zool van de terp, en daarvan gescheiden door een ca. 30 cm dikke, natuurlijke geslibde kleilaag, werd een gestoorde (verspitte?) kleilaag aangetroffen, waaruit enkele scherven van reliëfband- en Badorfachtig aardewerk te voorschijn kwamen. Volgens onze voorlopige interpretatie wijzen deze recente

vondsten er op dat de oudste bewoning ter plaatse tot in de 8ste/9de eeuw teruggaat. De tussengeschakelde sliblaag zou op het afbreken van deze oudste bewoning en op discontinuïteit met de eigenlijke terp kunnen wijzen. Er moet echter worden bedacht, dat slechts een zeer klein gedeelte van de terp kon worden onderzocht.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es en H. Halbertsma).

ZUID-HOLLAND

Hoornaar. Tijdens inwendige herstelwerkzaamheden in de herv. kerk te Hoornaar, eertijds aan St.-Dionysius gewijd, kwamen de resten te voorschijn van een tufstenen zaalkerkje, ter breedte van 7 meter. De noordelijke zijgevel van dit kerkje bevond zich ter hoogte van de noordelijke zijgevel van de huidige kerk en schijnt daarin te zijn opgenomen; de zuidelijke zijgevel lag daarentegen circa 2.5 m binnewaarts van de huidige zuidelijke zijmuur. De funderingen van het koor bleken geheel te zijn vergraven, doch die van de westgevel waren ten dele nog voorhanden op een afstand van 4.25 m ten oosten van de oostmuur van de tegenwoordige toren. Voordat de huidige kerk, een laat-middeleeuws bouwwerk, tot stand kwam, heeft Hoornaar nog een andere gekend, volgende op het tufstenen bedehuis. Deze tweede kerk was deels uit rode kloostermoppen opgemetseld, terwijl de voorgevel strookte met die van het tufstenen gebouw. De zuidelijke zijgevel liep echter tussen de zijgevels der tufstenen en die der tegenwoordige kerk in. De dikte van de fundering der tufstenen kerk, rustende op vast rivierzand, bedroeg 110 cm, die van de bakstenen opvolgster 55 cm. Voor de bouw van de tufstenen kerk schijnt zich ter plaatse geen grafveld te hebben bevonden, noch een houten kapel. De beweringen, welke reppen van een kerkstichting door Willibrord of een van diens gezellen, in het bijzonder op Swibert, gaan hoogst waarschijnlijk terzond op de pseudo-Vita S.-Suidberti, een vervalsing uit

de 15de eeuw door de Gorinchemse kanunnik Dirck Franckens. Pauw.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Voorschoten. De opgravingen van nederzettingen van de Vlaardingen-cultuur (VLA-cultuur) vanwege het I.P.P. te Voorschoten (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, *66-*67) werden van 11 okt.-11 nov. 1965 onder dagelijkse leiding van mejuffrouw W. H. Metz, assistente I.P.P., voortgezet. Het betrof ditmaal een stratigrafisch onderzoek van de tijdens de voorafgaande opgravingscampagne vastgestelde depressie in de oude duinen. Nadat door een dragline de bovengrond van de ca. 10 x 10 m grote werkput was verwijderd en een smalle sleuf voor de depressie langs was getrokken, werd het aldus ontstane profiel geleidelijk achteruitgezet, waarbij de vondsten per laag verzameld werden.

De onderste lagen bleken alleen materiaal van de VLA-cultuur te bevatten, aan *aardewerk* o.a. grote hard gebakken, sterk met kwartsgruis verschaalde, doorgaans zwartgrijze tot zwarte potten met knobbels, putjes en gaatjes onder de rand, fragmenten van versierde en onversierde bakplaten, een fragment van een kraaghalsflesje, aan *vuursteen* schrabbers, een pijlpunt, een fragment en afslagen van bijlen, voorts een halve gitkraal en stukjes ruw git. Boven dit lagenpakket bevond zich een laag met geëvolueerde VLA-ceramik (zacht gebakken okerkleurig, met aardewerkverschraling), naast vrij veel scherven van standvoetbekers (SVB-typen 1^b-1^c) en SVB-gebruiks-aardewerk. Hierboven bevond zich een laag met eveneens geëvolueerde VLA-ceramik, nu echter samengaan met scherven van hybride klokbekers (KB 2^{Ib}). Op grond van deze stratigrafische observaties kan thans de VLA-cultuur te Voorschoten worden verdeeld in drie fazen:

(a) een pre-SVB-fase,

(b) een (geëvolueerde) fase, contemporain met SVB, gevolgd door

(c) een (verder geëvolueerde) fase, gelijktijdig met de KB 2^{Ib}.

Vooraf in de venige lagen werden talrijke dierbotten — stuk geslagen om het merg er uit te halen — aangetroffen (van hert, ree, hond, rund, varken, schaap/geit, voorts de tand van een potvis, huidverbeningen van steur en oesterschelpen), kennelijk maaltijddresten van de neolithische bewoners. Bestudering van het

botmateriaal kan gegevens verschaffen over de verhouding tussen jacht en veeteelt in de voedselvoorziening van de dragers der VLA- resp. SVB-culturen, en de vervaardigers van de 2^{Ib}-klokbekers. Een voorlopig palynologisch onderzoek van de verschillende lagen verschaftte gegevens over het milieu ter plaatse tijdens de neolithische occupatie: op de zandruggen een vrij dichte begroeiing van eiken, waartussen iep, es en linde met aan de randen hazelaar; in de depressies vorming van rietzeggeveen, gevolgd door broekveen (els, berk, wilg). Naarmate de depressie opgevuld raakte met veen en stuifzand, vond geen veenvorming meer plaats. In plaats daarvan ontstonden humeuze banden tengevolge van (tijdelijke) begroeiing. Het voorkomen van pollenkorrels van granen, smalbladige weegbree, zuring, bijvoet, ganzevoetachtigen en samengesteldbloemigen wijst op het uitoefenen van landbouw en veeteelt. Dit geldt zowel voor de VLA- als voor de SVB-cultuur. De grote hoeveelheid houtskoolpartikels onderin de laag met de SVB-scherven kan veroorzaakt zijn door een zgn. *landnam*, waarbij het bos werd platgebrand teneinde open terrein te verkrijgen voor het uitoefenen van landbouw en veeteelt. C14-dateringen van veen, houtskool, eventueel ook van dierbotten, kunnen de waargenomen chronologische indeling wellicht nader adstrueren.

I.P.P., Amsterdam (W. Groenman-van Waateringe en W. Glasbergen).

NOORD-BRABANT

Bergeijk. In de Lage Heide tussen Bergeijk en Eersel werd mesolithisch vuursteenmateriaal ontdekt door W. Iven uit Duizel en G. v. d. Laar uit Rosmalen. De vindplaats wordt afgegraven ten behoeve van zandwinning.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Bij het bouwrijp maken van een nieuwe woonwijk langs de noordgrens van Eindhoven werd een groot aantal scherven gevonden van Romeins en inheems aardewerk. De vindplaats ligt in de omgeving van „de Tempel”. Tot het gevonden materiaal behoren fragmenten van wrijfschalen, kruiken, versierde terra sigillata, Jacobakannetjes, enz. Ook kwamen een paar fragmenten van terra cotta beeldjes aan het licht.

Meer naar het zuiden, in de omgeving van Eckart, werd een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— In de omgeving van Eckart, waar men bezig is met het bouwrijp maken van uitgestrekte terreinen, werd op een hoge, thans verlaten, akker langs de Dommel een groot aantal Romeinse en inheemse scherven aangetroffen. Het betreft hier ongetwijfeld een nederzetting uit de eerste eeuwen onzer jaartelling. Het meeste materiaal kan in de tweede eeuw gedateerd worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Enschot. Bij de aanleg van een verbindingsweg tussen de rijkswegen van Tilburg naar 's-Hertogenbosch en van Tilburg naar Eindhoven werd een hoge zandrug langs de westzijde van het riviertje de Ley doorsneden ter hoogte van Enschoot. De heer M. Hoogendoorn vond hier een groot aantal scherven en ander materiaal, daterend uit Neolithicum, IJzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen. Reeds vroeger was hier een perceel uitgezand, waarbij Romeinse kruiken aan het licht zijn gekomen. Het perceel heet sinds die tijd „de kruikenakker”. Het gevonden materiaal werd door de heer Hoogendoorn afgestaan aan het Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Ongeveer twee kilometer ten zuidwesten van Hilvarenbeek vond de heer A. Leenhouders een groot aantal vuursteenartefacten. Het vorige jaar had hij daar een stenen bijl gevonden. Het materiaal moet waarschijnlijk in het Neolithicum gedateerd worden en lijkt te behoren tot de Vlaardingencultuur. De vondsten worden bewaard in de oudheidkamer te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Knegsel. De heer G. Fonteyn te Eindhoven schonk aan het Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch een grote verzameling Romeinse en inheemse aardewerkfragmenten die hij enige jaren geleden vond op een perceel langs de Antwerpse Baan. Het materiaal is in hoofdzaak afkomstig uit de tweede eeuw.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. Ten zuidoosten van Leende werd dicht bij de grens van Soerendonk een concentratie van mesolithisch vuursteenmateriaal ontdekt. Het grote aantal bekende vindplaatsen in dit gebied werd daardoor weer met één vermeerderd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Netersel, gem. Bladel. Gedurende de laatste maanden werden ten noorden van Netersel op een zeer lange en hoge zandrug op vijf verschillende punten vindplaatsen ontdekt met mesolithisch en jong-paleolithisch materiaal. De vindplaatsen werden ontdekt door de heer Iven uit Duizel, de heer Van Kemenade uit Eindhoven en door ondergetekende. Op een der vindplaatsen vond de heer Van Kemenade ook een neolithische bijl van licht grijze vuursteen met spits toelopende zijanten. Het in facetten geslepen bijltje is, waarschijnlijk na beschadiging, secundair als kernstuk gebruikt voor het vervaardigen van kleinere vuursteenartefacten. Lengte 8.9 cm, breedte 4.9 cm, grootste dikte 2.6 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. Tijdens de uitvoering van grondwerkzaamheden voor de aanleg van een nieuwe provinciale weg van Vught naar St.-Michielsgestel zijn in maart en april in de buurtschap Halder, vlak ten zuiden van de Herlaarse weg en oostelijk van het Halsche Water oudheidkundige ontdekkingen gedaan, die alle betrekking hebben op de Romeinse tijd. Vooral dank zij de medewerking van de Provinciale Waterstaat (in het bijzonder van de heren J. de Haan en P. Th. van Herpen) en van de heer H. van Gerven te Halder hebben de gebroeders Celestinus en Arno van het Instituut voor Doven waardevolle observaties kunnen verrichten en vele vondsten geborgen. Tot de ontdekkingen behoren een vierkante houten waterput met dubbele wand, een langwerpige kuil met daarin een ca. 10-15 cm dik pakket houtskool en een min of meer vierkante kuil, waarin behalve Romeinse scherven opvallend veel stukken vuursteen van zuidelijke herkomst werden aangetroffen.

Als gevolg van de uitermate hoge stand van het grondwater is het voorlopig niet mogelijk de waterput en de merkwaardige kuilen verder te onderzoeken.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

St.-Oedenrode. In maart van dit jaar werd bij het gehucht Everse een perceel afgegraven waarbij een Harpstedturn werd ontdekt. Tevoren waren reeds enige crematieresten zonder urn aangetroffen, welke waren omgeven door duidelijk waarneembare kringgreppels. Het is waarschijnlijk dat het urnenveld zich voortzet in het naastgelegen perceel, waarvoor echter

ook reeds een vergunning voor ontgroning is aangevraagd. De urn is thans in het bezit van P. Wiros Heesters te St.-Oedenrode.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Soerendonk, gem. Maarbeeze. In de rand van een zandafgraving vond de heer W. Iven uit Dui- zel mesolithisch vuursteenmateriaal. Bij deze afgraving werd de westelijke punt van een smalle hoge zandrug, die langs een moerassig gebied is gelegen, aangesneden. Het ligt daar- om voor de hand dat de vindplaats zich nog verder in oostelijke richting voortzet.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Steensel, gem. Eersel. De heer G. Fonteyn uit Eindhoven schonk aan het Centraal Noord- Brabants Museum te 's-Hertogenbosch zijn verzameling mesolithische vuursteenartefacten welke hij in 1958 vond op een geploegd bos- perceel langs de weg naar Kneegsel.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Sterksel, gem. Maarbeeze. De heer R. W. Lam- mers, hoofd der school te Someren-Eind, is in het bezit van twee stenen bijlen, die tijdens een excursie met de schooljeugd even over de gemeentegrens van Someren, onder Sterksel, zijn gevonden. Het ene bijltje is vervaardigd van bruingrijze vuursteen en heeft een bijna ovale doorsnede, hoewel duidelijk slijpfacetten zijn te onderscheiden. Lengte 11.2 cm, breedte 6.3 cm, grootste dikte 2.2 cm. Het bijltje is aan één kant veel dunner dan aan de andere zijde als gevolg van de plaatselijk te diepe voorbereiding.

Het andere bijltje, van een korrelige don- kernrijze steensoort, heeft een ovale, bijna ronde doorsnede. Het werd niet ver van het vorige exemplaar gevonden. Lengte 6.8 cm, grootste breedte 4 cm, grootste dikte 2.5 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Op een zandweg langs de Dom- mel, zuidelijk van Valkenswaard, heeft de heer G. Fonteyn uit Eindhoven gedurende enige jaren veel mesolithische vuursteenartefacten verzameld welke hij afstond aan het Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Hertogenbosch.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Willemstad. Tijdens de uitvoering van de Vol- kerakwerken is bij graafwerk in een bouwput op een diepte van ongeveer 8 meter beneden het maaiveld, op de scheiding van een grind- afzetting en een veenlaag, een uit eikehout gesneden idool aangetroffen. De afmetingen van dit zeer primitief vervaardigde voorwerp bedragen circa 3.2 x 5.2 x 12.8 cm. Aan de on- derzijde is echter, naar het schijnt, een deel af- gebroken. De figuur bezit voor het overige geen ledematen of andere extremiteten, zodat de nadruk op het gelaat valt. De ouderdom van de veenlaag, welke het idool overdekte, is bepaald op 6000 à 10 000 jaar. De zeer op- merkelijke vondst is ter verdere conservering en determinatie door de Deltadienst van de Rijkswaterstaat aan de R.O.B. te Amersfoort opgezonden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* De meesterwerken van de Europese prentkunst 1410-1914 -13 juni
- *Toneelmuseum.* Een huis vol toneel -1 juli
- *Tropenmuseum.* Wah — landbouwgemeen- schap in de Pundjab
- *Museum Willet-Holthuysen.* Engels zilver 1600-1850 -20 mei
- *Joods Historisch Museum.* Het Joodse huwe- lijk -1 juni

APELDOORN

- *Gemeentemuseum.* Apeldoorn rond de eeuw- wisseling -eind sept.

CAMBRIDGE

- *Fitzwilliam Museum.* Verluchte handschriften -sept.

DELFSHAVEN

- *Zakkendragershuisje.* Delfshaven en de pil- grimfathers

DELFT

- *Ethnografisch Museum.* Bali, kringloop van het leven -31 mei

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Honderd jaar museum-

vrienden en kunststudies	-28 mei	MONNICKENDAM
Muziektheorie in de 18de eeuw	-31 mei	--- <i>Waag</i> . Majolica uit de verzameling Van Tijen -1 okt.
ENKHUIZEN		
— <i>Zuiderzeemuseum</i> . Oude tegels	-2 nov.	MUNSTER i.w.
— <i>Landesmuseum</i> . Het Liesborner altaar, de gedeelten uit de National Gallery te Londen en het Landesmuseum -30 mei
ESSEN		
— <i>Villa Hügel</i> . Europese veduten van Bernardo Bellotto gen. Canaletto	-30 juli	
HAARLEM		
— <i>Frans Halsmuseum</i> . Mozart-tentoonstelling	-23 mei	PARIJS
— <i>Musée de l'Orangerie</i> . Verzameling Jean Walter-Paul Guillaume -5 sept.
— <i>Musée Jacquemart André</i> . Kunstschatten uit Roemenië -23 mei
KEULEN		
— <i>Wallraf-Richartz-Museum</i> . Uit de wereld van de rococo, Duitse tekeningen en grafiek uit de 18de eeuw	-30 mei	ROTTERDAM
— <i>Historisch Museum</i> . Verborgene verleden, opgravingen in en om Rotterdam -18 juli
— <i>Maritiem Museum Prins Hendrik</i> . Gekeerd getij, archeologisch onderzoek in de IJsselmeerpolders -4 juli
— <i>Museum v. Land- en Volkenkunde</i> . Leven en dood op Sumba -1 juli
Wajan en gamelan; Oceanië, mythe en magie; Asmat, een koppensnellerscultuur
LAREN		
— <i>Singermuseum</i> . Verzameling B. Geus v. d. Heuvel	-30 mei	UTRECHT
— <i>Centraal Museum</i> . Belgische schilderkunst van 1890 tot heden -6 juni
LONDEN		
— <i>Arts Council</i> . Oosterse kunst uit de verzameling Seligman	-7 juni	
— <i>The Queen's Gallery</i> . Kunstwerken uit koninklijk bezit; George IV en de Franse kunst		

MEDEDELINGEN

VACATURES

DEN HAAG

Bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, wordt gevraagd een

HOOFD VAN DE ONDERAFDELING MUSEA

Vereist: academische opleiding, algemene culturele belangstelling, administratieve ervaring.

Leeftijd: 35-40 jaar.

Salaris: max. f 1843.— per maand, exclusief 6 % vakantie-uitkering. A.O.W.-premie voor Rijksrekening.

Schriftelijke sollicitaties onder vac. nr. 6-4131/7129 (in linkerbovenhoek env. en brief) zenden aan Bureau Personeelsvoorziening en Bemiddeling van de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag.

LEERDAM

Het bestuur van de Stichting Nationaal Glasmuseum te Leerdam roept sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

na een inwerkperiode te belasten met de leiding van het museum.

Gewenst wordt kunsthistorische opleiding, waarbij een zekere museale ervaring tot aanbeveling strekt.

Aanvangssalaris f 12 000.— per jaar.

Brieven aan de secretaris-penningmeester van de Stichting Lingedijk 28 te Leerdam.

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der Gemeente Utrecht kunnen geplaatst worden:

EEN CONSERVATOR V. D. AFD. SCHILDERIJEN.

Vereist zijn: doctoraal examen kunstgeschiedenis en kennis der moderne talen.

Gewenst zijn: museum ervaring en ervaring op publicistisch gebied.

EEN CONSERVATOR V. D. AFD. TOEGEPASTE KUNST.

Vereist zijn: adequate opleiding en/of ervaring voor het wetenschappelijk en praktisch beheer van deze afdeling; kennis der kunstgeschiedenis en kennis der moderne talen.

Gewenst is: doctoraal examen kunstgeschiedenis.

Salariëring, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot f 22116.— per jaar; 6% vakantie-toelage per jaar; de verschuldigde premie A.O.W./A.W.W. ad 10.2% komt voor rekening van de gemeente; verplaatsingskostenregeling is van toepassing. De gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1 te Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. In het westelijk uitbreidingsplan van Sexbierum, nl. op de tussen deze plaats en het naburige Pietersbierum gelegen terp, worden regelmatig vondsten gedaan. De Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden ontdekte enige brandplaatsen, waarbij scherven van bolpotten, op de draaischijf vervaardigde kannen van vroeg Duits steengoed, netverzwaringen, scherven van karolingisch vaatwerk en slakken werden aangetroffen. Scholieren vonden fragmenten van „Pingsdorfer” aardewerk en van met stempels versierde bolpotten.

B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Franeke. De Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden meldde dat bij graafwerk aan de Swanenburg de Veijestraat aan de westzijde van de stad aardewerk was gevonden. Het betrof hier voornamelijk fragmenten van streepband-aardewerk en van vaatwerk met gefaceteerde en gladde rand, derhalve van uit de 1ste en 2de eeuw daterend terpenaardewerk. Stratigrafische waarnemingen waren niet mogelijk.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Gaasterland. Dank zij een melding van de heer Verf uit Oudemirdum kon in de ruilverkaveling een vindplaats van zeer lichtgrijze, dunwandige kogelpotscherven in de omgeving van zijn woonplaats nader worden verkend. Niet onmogelijk is het, dat het hier de stortplek van een plaatselijke pottenbakkerij betreft.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Leeuwarden. Bij het maken van een bouwput voor het P.E.B. aan de Emmakade zijn vele scherven aan het licht gekomen van 16de- tot 18de-eeuws rood aardewerk, Friese majolica en glaswerk. Helaas is van deze vondsten pas melding gemaakt toen de bouwput klaar was en het materiaal verzameld moest worden op

de opslag van de uitgenomen grond. Het vermoeden is echter gewettigd dat men ook hier te maken heeft met een stortplaats van de 16de- en 17de-eeuwse Leeuwarder pottenbakkerij, aangevuld met afval uit de toenmalige stad zelve. Dat toch nog een en ander is gered, is te danken aan de redactie van de Leeuwarder Courant.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en de Plaatselijke Commissie kon in de ruilverkaveling Elsloo een onderzoek worden ingesteld naar een door de heer J. K. Boschker, Mildam, ontdekte vindplaats van paleolithische artefacten, aan de oostrand van een der essen nabij Tronde. De opgraving, op voorbeeldige wijze door de heer P. Houtsma te Waskemeer uitgevoerd, met hulp van de Kon. Ned. Heide Mij., leerde dat de vindplaats gelegen was onder een 50 tot 90 cm dik esdek, dat blijkens de daarin aangetroffen bolpot- en steelpanscherven, in de 11de à 12de eeuw ontstaan moet zijn. Door middel van een kruisvormige proefsleuf en een viertal vlakken werd de omvang van de vindplaats bepaald. Tevens kwamen enkele, veel houtskool bevattende hardplaatjes aan het licht, alsmede een aantal, helaas recente verstoringen. In de vulling daarvan, in de esgrond, maar ook nog in ongestoorde oude dekzandlagen werden zoveel artefacten gevonden, dat met zekerheid kon worden vastgesteld dat het hier een Hamburg-cultuur betrof. Tot de vondsten behoren, naast vele afslagen, een aantal kernen, enige typische stekers en krabbers, een krombeksteker e.d.

In een terreindepressie op ca. 40 m afstand van de vindplaats werd een gyttja-laag aangeboord. Behalve de paleolithische artefacten werden ook enkele mesolithische werktuigjes gevonden, zodat een C14-onderzoek van de gevonden houtskool noodzakelijk is voor de juiste datering van de hardplaatjes, daar

stratigrafisch geen duidelijk verband met de paleolithische, noch met de mesolithische artefacten kon worden aangetoond.

Op de scheiding van het ongestoorde dekzand en de esgrond werd een greppelsysteem aangetroffen, dat duidelijk verband hield met de aanleg van de es.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Sloten. Bij het uitgraven van een put in het stadscentrum vond de heer T. Klaster een klein middeleeuws kogelpotje, van een baksel dat over het algemeen veel in de zuidwesthoek voorkomt en wellicht in dit gedeelte van Friesland is vervaardigd.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Smallingerland. Door een der opzichters van de N.V. Grontmij werd de vondst gemeld van een middeleeuwse woonplaats in het veengebied ten zuiden van Oudega. Deze was aan den dag gekomen bij het graven van een wegcunet. Het betreft hier een der in deze omgeving reeds vaker aangetroffen staanplaatsen van middeleeuwse verveendershutten, gekenmerkt door een zeer flauwe welving in het terrein en door het voorkomen van een enkele aslaag en meestal enige 12/13de-eeuwse bolpot- en steelpanscherven. Ook de nieuwe vindplaats vertoonde dit beeld.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Wonseradeel. Bij het egaliseren van een terrein onder Schettens is door de heren Hoekstra uit Wijnaldum en Siekmans uit Tietjerk een merkwaardige vondst gedaan in de vorm van een uit terpaardewerk vervaardigd fopei in de vorm van een kievitsei. Fopeieren van terpaardewerk in de vorm van kippe-eieren zijn in verscheidene exemplaren uit Friesland bekend, maar in de vorm van een kievitsei nog niet. Helaas ontbreken begeleidende verschijnselen, zodat een juiste datering (nog) niet mogelijk is.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Terschelling. Dank zij de goede zorgen van ir. K. I. Ruige te Rotterdam, belast met de restauratie van de herv. kerk te Hoorn, zijn alle oudheidkundige vondsten in deze kerk gedaan, bewaard gebleven. In verband met een expo-

sitie werd al het materiaal nog eens doorgenomen. Het oudste betreft scherven van 12de-eeuwse bolpotten en steelpannen, terwijl ook veel latere stukken, vermoedelijk tijdens ophogingen in de kerkvloer terecht gekomen, zijn gevonden. Vermelding dienen vooral de talrijke fragmenten van gebrandschilderd glas die met romaanse bladmotieven zijn versierd. Opmerkelijk is het dat een aantal stukken gaaf is gebleven, zoals slechts 3 bij 3 cm metende, vierkante, vrij dikke ruitjes van verschillende kleur, driehoekige en boogvormige ruitjes, alsmede smalle lang-rechthoekige stukken. Getuige de sporen heeft een en ander deel uitgemaakt van een of meerdere kleurrijke glas-inlood vensters, samengesteld uit zeer kleine stukjes glas. Op het gevonden middeleeuwse baksteenmateriaal komen afdrucken van honde-, schape- en egelpootjes voor.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

DRENTHE

Rhee, gem. Vries. Bij de ontzanding van een perceel grasland in het Messenveld werden door de heer J. E. Musch uit Schipborg enkele concentraties van microlithische vuursteenafslagen, spitsjes, een klingetje, en kernsteenfragmenten aangetroffen. Bovendien kon de heer Musch de aanwezigheid van een typisch „hoefijzer-vormig grondspoor” vaststellen, dat door hem werd opgemeten en getekend. De kuil was vondstloos.

B.A.I., Groningen (J. D. v. d. Waals).

OVERIJSSEL

Enschede. In een bouwput aan de Langestraat 54 is een vierkante put (75 x 75 cm), bestaande uit planken wanden, gevonden. De bodem van de (water?)put ligt ca. 2.50 m beneden het huidige straatniveau. Het resterende opstaande stuk is 90 cm hoog. De put is waarschijnlijk in vroegere tijd leeggehaald. De vulling bestond uit betrekkelijk schone grond. Op de bodem zijn geen vondsten gedaan. Voor de datering is een stuk hout van de wand naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort gestuurd.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Oldenzaal. In de week voor Pasen hebben enige plaatselijke leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een

proefonderzoek verricht naar de fundering van een gedeelte van de stadsmuur. Er is een strook ten oosten van de z.g. Steenpoort, eertijds de zuidelijke toegang tot de stad, opengelegd. Bij afbraak van huizen in 1901 in de Steenstraat, hoek Hoogelucht, werd een gedeelte van de stadsmuur aangetroffen. Het café de Steenpoort is, vanuit de stad gezien, tegen een reststuk van de muur aangebouwd. Het grootste deel van de in 1901 te voorschijn gekomen muur is destijds vernietigd. Bij de afbraak van het café in 1965 werden nog één-steensmuurfragmenten weergevonden, die te zwak waren om geconserveerd te worden. Over een afstand van 13.25 m is de fundering van de muur, gebouwd van kloostermoppen, op een geringe diepte van 50-70 cm teruggevonden. Het onder de grond gelegen muurgedeelte is ca. 1.10 m breed. Op vijf punten zijn aanzetstukken voor bogen tegen de noordzijde van de muur gemetseld. Deze bogen ziet men op de foto, die in 1901 is gemaakt (J. W. F. van Harten, *Oldenzaal 1626-1926*, 8). Daar, waar de muur aan de westzijde ophoudt, sluit hij aan op het fundament van de Steenpoort. Deze fundering loopt onder het trottoir en onder de Steenstraat door. Het onderzoek zal op een later tijdstip worden voortgezet. Gemeentewerken van Oldenzaal hebben hun medewerking aan dit onderzoek verleend, door werkmateriaal beschikbaar te stellen.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Culemborg. Op de storthopen rond een ontzandingsput aan de Rietveldseweg, nabij de boerderij Den Heuvel werden in de zomer van 1965 scherven gevonden. Een bezoek ter plaatse deed een bijzondere bodemkundige situatie vermoeden. Bij een uitgebreide kartering bleek een oost-west verlopende zandrug (de „Schoonrewoerdse Rug”, een zgn. veenstroomrug) doorsneden te worden door een noord-zuid verlopende doorbraakgeul, welke beide komebieden ter weerszijden verbond.

Voor de monding werden zandlobben in de kommen neergelegd, bestaande uit verspoeld materiaal van de rug. Het is mogelijk twee fasen van sedimentatie, waartussen één van rust, te onderscheiden. De basis der zandlobben op ca. 190 cm diepte komt overeen met de top van een veenlaag; de verlanding van de geul begint met een sterk humeuze klei. Pol-

lenanalyse zal mogelijk een datering kunnen geven. Aan de basis van de geulopvulling, dus onder de humeuze klei, duiden turbulente structuren op een loopoppervlak. In dit niveau bevinden zich de vondsten.

Naast veel scherven, beenderen en hout zijn enkele bijzondere vondsten geborgen.

Het scherfmateriaal is gladwandig of besmeten en (zelden) versierd met kamversiering. Diverse typen S-vormige profielen komen voor evenals een opvallend type kom met een verdikking onder de rand. Tenminste één pot en een schaal zijn te reconstrueren. Het enige hele stuk vaatwerk is een zeer klein bakje.

Het prachtig bewaard gebleven beendermateriaal bestaat vnl. uit rund, varken en schaap/geit, aangevuld met paard, hond (3 schedels), een paar stukken gewei, twee beverkaakjes en enkele delen van menselijke schedels. De huisdierbeenderen zijn vrijwel steeds gebroken, wat ons doet denken aan slachtafval.

Het hout bestaat voornamelijk uit kleine stukjes schors en korte stukken van takken. Enkele rechtopstaande palen zijn aangepunt. Als bijzonderheden valt in de eerste plaats een zeer goed bewaard gebleven, slank, ijzeren dolkje op, voorzien van een koperen knopje. Voorts een doorboorde slagtang van een everzwijn, een benen priem, 2 typen weefgewichten, een fragment van een vuurstenen sikkels en een paar dikke met steentjes verschaalde scherven (Hilversum-Drakenstein-ceramiek; n.a.w. op een secundaire ligplaats).

Naast de geul is een oppervlakte van ca. 1/3 ha blootgelegd, waar zich een huisplattegrond aftekende, gelegen direct naast de geul, bij de vondstconcentratie. Een deel is verloren gegaan door de aanleg van latere sloten. Het driescapige huis is 8 meter breed met een middenschip van 3 meter. De lengte is meer dan 20 m. Tot de ijzertijdsporen behoren voorts twee greppels (waaruit weer een stukje vuurstenen sikkels, enkele paalgroepen, waaruit slechts één maal een bouwseltje van negen palen is te destilleren, nog twee van zulke bouwseltjes, en een groot aantal kuilen, uit een waarvan weer een stuk schedeldak).

Enkele middeleeuwse grondsporen bestaan uit een paar langwerpige kuilen en een deel van een vierkante gracht. Hierin Pingsdorferen kogelpotten-aardewerk. Hier overheen een slotensysteem met twee richtingen. Als losse vondsten vallen tenslotte nog drie Romeinse scherven, wat laat steengoed en weer enkele

bronstijdscherven te vermelden. Zeer belangrijk voor de datering van de rug zijn twee scherven met wikkeldraadstempel-versiering.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

LIMBURG

Elsloo. Tijdens de opgraving van bandceramische nederzettingssporen welke in 1959 vanwege de R.O.B. werd uitgevoerd, is men op een grafveld uit dezelfde cultuur gestoten. Er werden destijds 19 graven ontdekt. Voortzetting van dit onderzoek heeft lang op zich laten wachten, aangezien de eigendomsverhoudingen van het aangrenzende perceel zeer ongunstig waren. In 1965 werd de gemeente Elsloo eigenaresse van de grond, waardoor de weg geëffend was voor een opgraving, die van 14 maart tot 7 mei 1966 heeft plaatsgevonden door het Instituut voor Prehistorie der Rijksuniversiteit te Leiden.

Naar alle waarschijnlijkheid zijn thans de begrenzingen van het grafveld in n., o. en w. richting vastgesteld. Aan de zuidzijde verhindert de bestaande bebouwing voortzetting van het onderzoek, doch verder dan 50 m kan het grafveld zich niet hebben uitgestrekt, aangezien men dan weer in het opgegraven deel van de nederzetting belandt.

Het aantal bijzettingen is met een negentigtal vermeerderd. Een geheel nieuw aspect wordt geboden door het feit dat in ongeveer 40 gevallen de dode gecremeerd blijkt te zijn.

De rijkste bijgiften zijn aangetroffen bij de lijkbegrovingen, hoewel ook daarbij meerdere kuilen niets bevatten. Het beeld is in dit opzicht zeer gevarieerd. Min of meer algemeen is de oriëntatie van de grafkuilen, nl. n.w.-z.o. richting.

Indien de ligging van de dode in de kuil kon worden vastgesteld met behulp van een lijksilhouet, dan bleek deze meestal op de linkerzijde met opgetrokken benen te zijn neergelegd. Een andere regel (met uitzonderingen) is dat het vaatwerk bij het hoofd werd geplaatst. Voor het overige zijn er allerlei variaties aanwezig wat betreft het aantal en de soort van bijgiften.

Voor zover de versieringstypen van het aardewerk reeds bekeken konden worden, wijzen deze op de laatste fase van de lineaire bandceramiek.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

ZEELAND

Sint-Maartensdijk. Grenzend aan de bebouwde kom van Sint-Maartensdijk bevindt zich een terrein dat reeds lang de aandacht heeft getrokken. De verhoogde ligging en de overblijfselen van grachten bestempelden het — ook zonder onderzoek — reeds tot de plaats, waar het kasteel van Sint-Maartensdijk gelegen moet hebben. Achter op het terrein staat trouwens een huis, dat als laatste overblijfsel van het slot van Jacoba van Beieren beschouwd werd. De overlevering die hier aan ten grondslag ligt, geeft een ietwat vertrokken beeld van de werkelijkheid: Sint-Maartensdijk was namelijk een bezit van Frank van Borssele.

Tijdens de oorlog hebben bewoners van het „Slot” wel eens gegraven en funderingen aangetroffen. Een opgraving werd echter eerst urgent, toen het terrein van eigenaar verwisselde. Deze nieuwe eigenaar had geheel andere plannen met het terrein dan het verbouwen van aardappelen en groenten. Toen de vereiste goedkeuringen er waren, begon de bouw van een grote bungalow. Om nog iets van het „Slot van Jacoba” te weten te komen, moest een oudheidkundig onderzoek wel met bekwame spoed gebeuren.

Een najaarscampagne werd in november 1965 door de vroeg invallende vorst op een slecht moment onderbroken. Einde maart 1966 bleek de hervatting van het onderzoek mogelijk; het werd onlangs afgesloten. Het is thans duidelijk dat niet het hoofdkasteel, maar de voorburch teruggevonden is. Een gebouw, dat vele wijzigingen heeft ondergaan voordat het er uitzag, zoals Isaac Hildernisse het in 1696 tekende. Zijn uitbeelding geeft reeksen gebouwen tegen drie van de vier buitenmuren te zien. Oorspronkelijk echter waren deze zijden voorzien van een weergang op steunberen. Aan de zuidzijde was deze weergang trouwens onderbroken door een lang gerekt gebouw. Een bij gedeelten teruggevonden goot maakt het aannemelijk dat deze ruimte tot stal heeft gediend.

Twee poortgebouwen — aan de west- en aan de oostzijde — vertonen dezelfde architectonische bijzonderheden en zijn tijdens een periode van grote wijzigingen tot stand gekomen.

Aan de oostzijde werd een bijgebouw teruggevonden dat geheel vrij stond van de buitenmuur, maar dat kennelijk al vroeg door brand is verwoest.

Het schervenmateriaal wijst op een ontstaan in het midden van de 14de eeuw, zodat de

oudste bewoning op een naburig terrein gezocht zal moeten worden. De hoofdburcht lag trouwens — volgens de tekening van Hildernisse — op een stuk grond noordelijk van het onderzochte. Hier bevindt zich momenteel een

boomgaard, die opgravingen onmogelijk maakt. Bij steekproeven werd muurwerk aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De kunst der Papoea's
22 juni-26 sept.
- *Toneelmuseum*. Een huis vol toneel -1 juli

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Zo was het . . . Apeldoorn in de 19de en 20ste eeuw -1 okt.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Elck wat wils; klederdrachten -1 nov.
- *Gemeentemuseum*. Pyke Koch -5 sept.
- Gelderse molens -29 aug.

BREDA

- *De Beyerd*. Kunst uit Afrika, Oceanië en Amerika uit het Ethnografisch museum te Antwerpen -4 juli

BUREN

- *Boerenwagenmuseum*. Boerenwagens en sleden -15 sept.
- Prenten van Oud-Buren (in het *poortgebouw*) -15 sept.

CAMBRIDGE

- *Fitzwilliam Museum*. Verluchte handschriften -sept.

DELFT

- *Prinsenhof*. Oude kunst- en antiekbeurs
23 juni-15 juli

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Pieter Mondriaan, overzichtstentoonstelling 17 juni-8 aug.
- De vrije zee -1 aug.
- *Mauritshuis*. In het licht van Vermeer, vijf eeuwen schilderkunst 27 juni-5 sept.
- *Kon. Penningkabinet*. Wat deden zij met hun geld? vanaf 25 juni

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Oude tegels uit eigen bezit -1 nov.

ENSCHDEDE

- *Textielmuseum*. Indonesische doeken; weeftechnieken (ikatten), verftechnieken (batik, plangi, tritik) en gegevens over de handelsbetrekkingen; bruiklenen uit het Tropenmuseum te Amsterdam en het Museum voor Tropische Landbouw te Deventer
18 juni-17 okt.

ESSEN

- *Villa Hügel*. Europese veduten van Bernardo Bellotto gen. Canaletto -30 juli

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. 19de eeuwse Franse en Nederlandse kunst -2 okt.

HOORN

- *Westfries Museum*. Mode in Noord-Holland in miniatuur; verz. Jan Duyvetter -1 maart

LEENS

- *Borg Verhildersum*. De geschiedenis van wad en land -2 okt.

LEIDEN

- *Lakenhal*. 200 jaar Maatschappij der Nederlandse Letterkunde -20 juni
- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. De mens van toen -eind sept.

LONDEN

- *The Queen's Gallery*. Kunstwerken uit koninklijk bezit; George IV en de Franse kunst
- *Victoria and Albert Museum*. Aubrey Beardsley

MEPPEL

- *De Wheemie*. 100 jaar schilderkunst uit Meppele bezit

MONNICKENDAM

- *Waaq*. Majolica uit de verzameling Van Tijen -1 okt.

PARIJS

- *Musée de l'Orangerie*. Verzameling Jean Walter-Paul Guillaume -5 sept.
- *Petit Palais*. Hongaarse kunst van de 10de eeuw tot heden

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Schilderijen, beeldhouwkunst en grafiek van de Cobra-groep, 1948-1951 -17 juli
- Boheemse Gotiek 8 juli-11 sept.
- In hoog gezelschap; prenten van vorsten en hun naasten, 1500-1800 -1 aug.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Gekeerd getij, archeologisch onderzoek in de IJsselmeerpolders -4 juli
- *Historisch Museum*. Verborgten verleden; opgravingen in en om Rotterdam -18 juli
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Leven en dood op Sumba -1 juli

Wah, landbouwgemeenschap in de Pundjab
-26 sept.

STOCKHOLM

- *Nationaal Museum*. Koningin Christina van Zweden (1626-1689) en haar tijd. Elfde tentoonstelling, gehouden onder auspiciën van de Raad van Europa. Overzicht van het leven van Christina, haar jaren als koningin, troonsafstand, reis door Europa, opname te Innsbruck in de Katholieke Kerk, dertigjarig verblijf te Rome. De kunst uit Christina's tijd (o.a. het Barberinitheater, de zuideuropese kunst, de toegepaste kunsten, de noordeuropese schilderkunst). Klassieke beeldhouwwerken juli-okt.

TER APEL

- *Klooster*. Van metten tot vespers; tentoonstelling t.g.v. het 500-jarig bestaan van het klooster vanaf 18 juni

OPGRAVINGEN TE CUIJK, 1964-1966

Van 13 juli 1964 tot en met 9 juli 1965 en van 20 december 1965 tot en met 12 mei 1966 zijn te Cuijk, vlak ten westen van de Maas, in de naaste omgeving van de St.-Martinuskerk opgravingen verricht in aansluiting op onderzoekingen onder leiding van prof. dr. A. E. van Giffen in de jaren 1937, 1938 en 1948 (literatuur: A. W. Byvanck, *Excerpta Romana*, III, 70; A. E. van Giffen in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 oktober 1937 en 13 december 1938, *Algemeen Handelsblad* van 17/18 oktober 1937 en 2 december 1938; J. Willems in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* 1937-1940, 40-46; A. E. van Giffen-W. Glasbergen in: *L'Antiquité Classique* 18, 1949 [= *Archeologie* 1949], 422; *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1949, 36. Zie ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *176; 1964, *223 en *286).

De aanleiding tot de jongste opgravingen vormden de plannen van de provincie Noord-Brabant om een — inmiddels grotendeels voltooide — z.g. Maasboulevard aan te leggen. In verband daarmee was het noodzakelijk een strook grond aan de oostelijke zijde van het kerkhof van de St.-Martinuskerk te ontruimen en enige gebouwen ten zuiden daarvan, zoals een voormalige school, het oude raadhuis en het politiebureau, te slopen. Nadat het tracé van de nieuwe weg onderzocht was, kon de opgraving worden uitgebreid met talrijke sleuven op het overblijvende deel van het kerkhof, tussen de kerk en de zuidelijke muur van de pastorietaanbouw en op terreinen ten noorden en ten westen van het kerkhof.

Dank zij o.a. de gulle medewerking van het gemeentebestuur onder leiding van burgemeester mr. B. L. A. van Zwieten, de dienst van gemeentewerken, de gemeentelijke sociale dienst, de Kon. Ned. Heidemij., het kerkbestuur met als voorzitter deken-pastoor P. van den Acker, en de particuliere belanghebbenden, de heren G. van Dijk, N. A. M. van Hussen, C. Jacobs, H. Jacobs, G. Smits, diens zoon B. Smits en A. J. F. de Vocht konden aanzienlijke resultaten worden verkregen, die betrekking hebben op de prehistorie en de middeleeuwse, maar vooral op de Romein-

se geschiedenis van Cuijk. Overigens valt het zeer te betreuren dat enerzijds in het verleden tal van in archeologisch opzicht belangrijke grondsporen vernietigd zijn door de activiteit van de Maas — die in de Romeinse tijd meer oostelijk moet hebben gestroomd — en door menselijk ingrijpen, en dat anderzijds op de terreinen buiten het tracé van de boulevard in het algemeen slechts op beperkte schaal gegraven kon worden.

De oudste ontdekte sporen van mensen dateren uit het Mesolithicum en bestaan uit enkele vuurstenen werktuigen, o.a. een trapezoidale pijlpunt. Uit het Neolithicum zijn enige kuilen, waaronder een ongeveer noord-zuid gerichte, rechthoekige (1.20 x 1.90 m) z.g. woonkuil met een haardplek en tal van vuurstenen artefacten, o.a. spitsen, boren, klingen en schrabbers; vlak ten noorden daarvan werd het spoor gevonden van een paal die naar het zuiden gericht is geweest. Tot dezelfde tijd behoren naar alle waarschijnlijkheid twee, wellicht drie, verschillend georiënteerde vlakgraven, waarin slechts enkele vage sporen van lijksilhouetten te zien waren.

Uit de Bronstijd dateert een crematiëgraf (vlakgraf) waarin twee z.g. Drakenstein-potten zijn aangetroffen, die als urn en deksel waren gebruikt. Uit dezelfde periode zijn waarschijnlijk twee vlakgraven waarin duidelijke sporen van een lijksilhouet konden worden waargenomen (z.o.-n.w. en z.w.-n.o.; het hoofd resp. in het n.w. en het n.o.). Op een dieper niveau bleken in een van deze graven nog enkele stukken van het skelet, in het bijzonder een gedeelte van het schedeldak aanwezig te zijn. In dit laatste bevindt zich een nagenoeg rond gat (diam. 16-17 mm), dat mogelijk ontstaan is als gevolg van een trepanatie (zie hierover verder J. A. Brongers, "Evidence for Trepanning Practice in the Netherlands during Pre- and Protohistoric Times", te verschijnen in: *Berichten R.O.B.* 14, 1965).

Een op de schouder met nagelindrukken versierde urn, die beschouwd mag worden als een ontwikkelingsvorm van de Drakenstein-potten, stamt vermoedelijk uit de overgangperiode van de Bronstijd naar de IJzertijd. Uit het laatstge-

noemde tijdperk dateert een urn van het Harpstedter type, met kartelrand en „besmeten” wand; tussen de overblijfselen van de daarbij behorende crematie is wat brons gevonden, nl. twee ringetjes (gr. diam. 4 mm) en twee stukjes beslag. Tot de IJzertijd behoren hoogst waarschijnlijk ook de sporen van twee dicht bij elkaar gelegen, rechthoekige bouwsels in de vorm van twee rijen van drie en drie rijen van drie paalkuilen (opp. resp. 2.25 x 4.25 [w.z.w.-o.n.o.] en 3 x 3.30 m [w.-o.]. Vermoedelijk betreft het hier bergplaatsen voor graan, z.g. spijkers.

Volgens de bekende Tabula Peutingeriana heeft Cuijk in de Romeinse tijd Ceuclum geheten (wellicht te lezen als Cudiacum [M. Schönfeld], Ceudiaco,-cum [B. H. Stolte] of Ceucium [M. Gysseling]; zie B. H. Stolte in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 39, 1963, 95); de nederzetting Ceuclum was gelegen aan de grote weg van Atua(tu)ca (Tongeren) naar Noviomagi (Nijmegen), dicht bij de plaats van overgang over de Maas, op een afstand van 22 leugae of Gallische mijlen (1 leuga = 2.222 km) van Blariaco (Blerick) en van 3 (lees 6) leugae van Noviomagi.

Het ziet er naar uit dat het opgravingsterrein bij het begin van de Romeinse occupatie niet bewoond was. In de door Romeinse vondsten gekenmerkte grondsporen en -lagen komen slechts sporadisch „inheemse” scherven voor. Het begin van de bewoning in de Romeinse tijd moet naar het schijnt gedateerd worden omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr. tijdens de regering van keizer Claudius (41-54). Wel is een gering aantal voor-Claudische munten uit Cuijk bekend, maar onder de vondsten bevindt zich geen Arretijnse terra sigillata of ander typisch Augusteïsch of (vroeg-)Tiberisch materiaal.

De 1ste-eeuwse bewoningssporen hebben zeer waarschijnlijk alle betrekking op een uit hout en aarde opgebouwd castellum, dat bestaan heeft van ca. 50 tot het einde van de 1ste eeuw of tot in de 2de eeuw. Ten aanzien van tal van paalkuilen, standgreppels en goten die uit de 1ste eeuw dateren, kan men minstens drie perioden onderscheiden. De gevonden sporen van gebouwen (o.a. van barakken?) uit die tijd zijn overigens moeilijk te interpreteren, aangezien het voor de opgraving beschikbare terrein te klein was. Uit een kuil van de eerste periode — waarvan de overblijfselen zijn afgedekt door een duidelijk brandlaagje (een gevolg van de opstand der Bataven in 69-70?) — is een nagenoeg gave stekel-

beker van terra nigra afkomstig (vgl. J. H. Holwerda, *De Belgische waar in Nijmegen*, 53, 95 v. en pl. XIII, nr. 636-666). Tot de vondsten van dezelfde periode behoort verder een fraaie bronzen speld, een z.g. kapfibula.

Oostelijk van de kerk, aan de zuidzijde van het opgravingsterrein, zijn sporen ontdekt van enige vroege west-oost lopende grachten met een onderbreking voor een doorgang, waarvan de breedte niet meer bepaald kon worden. Het zijn respectievelijk een 9-9.60 m brede gracht en twee jongere smalle, min of meer komvormige, parallel lopende grachten. De brede gracht, waarvan de bodem tijdens het onderzoek om technische redenen niet bereikt kon worden, is uitgegraven in een dik pakket grind en moet reeds in een vroeg stadium, naar het schijnt met opzet, zijn gedicht, waarna in de vulling de twee smalle grachten zijn uitgegraven (onderlinge afstand — gemeten van hart op hart — 5.40 m). In de vulling van de grachten is 1ste-eeuws materiaal aangetroffen, maar uit een van de twee smalle grachten is ook een fragment afkomstig van een terra sigillata-bord Dragendorff 32, dat bezwaarlijk gefabriceerd kan zijn voor het midden van de 2de eeuw.

Aan de noordzijde van het opgravingsterrein, in de tuin van de heer H. Jacobs, vlak ten zuiden van de Groenedijk, zijn sporen gevonden van twee waarschijnlijk bij elkaar behorende, west-oost lopende spitsgrachten (onderlinge afstand — van hart op hart — 7.20 m), die voor zover daarin gevonden scherven een oordeel toelaten, uit de 1ste eeuw dateren.

Aangenomen dat de tot nu toe vermelde grachten bij elkaar behoren en deel hebben uitgemaakt van een castellum, dan is het terrein van deze versterking, van noord naar zuid gemeten, maximaal ca. 167.40 m lang geweest en binnen de grachten ca. 154.80 m (bij de metingen is steeds uitgegaan van het hart van de grachten). Het beloop van de westelijke grens van dit castellum is nog niet gevonden maar kan wel reeds worden vermoed; de oostelijke grens heeft oostelijk van het kerkhof gelegen en is niet meer op te sporen. Het tracé van de buitenste gracht van het castellum — dat hoogstwaarschijnlijk rechthoekig is geweest — kan worden aangeduid door een lijn die aan de zuidzijde over het zuidelijke deel van de St.-Martinuskerk naar het westen loopt, vervolgens ombuigt naar het noorden, vermoedelijk via het pand van de fa. H. Ghijssen, Grotestraat (o. zijde) 27, doorloopt tot in het fabriekscomplex van de fa. M. B. Regouin, en die ten

slotte op of vlak ten zuiden van de Groenedijk ombuigt naar het oosten in de richting van de Maas.

Het is verder mogelijk dat de aan de zuidzijde gevonden onderbreking van de grachten samenhangt met het begin van een der grote wegen in het castellum, bij voorkeur de *via principalis*, die — als men aanneemt dat het castellum naar de rivier gekeerd is geweest — van zuid naar noord door het kamp heeft gelopen en wellicht een onderdeel heeft gevormd van de grote weg van Tongeren naar Nijmegen.

Binnen het castellum, op vrij korte afstand van het vermoedelijke tracé van de binnenste gracht aan de westelijke zijde, tussen de Grotestraat en de Kerkstraat in de garage van de heer B. Smits, zijn hoogst interessante resten gevonden van een tweetal pottenbakkersovens met tal van scherven van misbaksels, zeer waarschijnlijk daterend uit de Claudische tijd. Minstens twee soorten aardewerk zijn ter plaatse vervaardigd: 1. terra nigra-kommen, imitaties van terra sigillata-kommen Dragendorff 29, met een raadsornament en vooral een zeer merkwaardige kamversiering (o.a. halve cirkels; vgl. *Beschreibung römischer Altertümer gesammelt von C. A. Niesen*, Keulen 1911³, 139 v. en Taf. XCVII, nr. 2981); 2. Licht roodbruine min of meer bolle potten (Belgisch aardewerk) met een enigszins schuin naar buiten staande rand en platte bodem, waarvan de wand aan de buitenzijde bedekt is met goudglimmer en met van binnen naar buiten gedrukte knobbels (vgl. E. Gose, *Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland*, nr. 236).

Tegen het einde van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw is op de plaats van het veronderstelde tracé van de *via principalis* een ca. 8 m brede van z.z.o. naar n.n.w. lopende grindweg aangelegd. Het is echter de vraag of het castellum toen nog bestond. In verband hiermee zijn twee kwesties van belang. Dit geldt in de eerste plaats de grote steen met inscriptie waarvan in 1937 twee fragmenten zijn gevonden, die secundaair „verwerkt” waren in twee laat-Romeinse paalkuilen en die zich thans bevinden in het Centraal Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch. Het opschrift maakt melding van keizer Traianus (in de nominativus), dateert hoogst waarschijnlijk uit de eerste jaren (98-102) van diens regering en staat in verband met de bouw of de stichting van een onbekend iets. Men kan niet meer vaststellen of het hier een militaire of een burgerlijke aangelegenheid betreft. Ongetwijfeld heeft zich in de loop van de tijd in de nabij-

heid van het castellum (vermoedelijk westelijk van de Grotestraat) een burgerlijke nederzetting (*vicus*) ontwikkeld.

Aan het castellum moet in de tijd van Traianus (98-117) of wat later een einde zijn gekomen, wanneer men althans aanneemt dat de resten van een tweetal stenen gebouwen betrekking hebben op rechthoekige, min of meer vierkante z.g. Gallo-Romeinse tempels, die bestaan hebben uit een cella, omgeven door een omgang met een colonnade en lessenaarsdak. Deze gebouwen hebben gelegen aan weerszijden van de grindweg en zijn vermoedelijk niet voor het midden van de 2de eeuw gebouwd. De oostelijke tempel was met zijn ingang naar de weg gekeerd; de westmuur van de colonnade was 17.70 m lang, die van de cella 9.50 m. De lengte van de colonnademuren van de tweede tempel heeft 8.80 en 9.65 m bedragen; de cella was aan de oostelijke zijde 4.70 m lang. Binnen de muurresten van de westelijke tempel is een kennelijk door vuur aangeast stuk van een groot bronzen beeld aan het licht gekomen. Het is mogelijk dat tussen de kerk en de pastoriëtuin fundamenten zijn gevonden van een derde Gallo-Romeinse tempel en dat deze zich verder uitstrekt over het terrein van de pastoriëtuin. Tot de periode van de tempels behoren verder — aan de oostelijke zijde langs de grindweg — de stenen fundering van een niet te determineren gebouw en waarschijnlijk ook drie op een onderlinge afstand van ca. 6 m parallel lopende en in grote paalkuilen eindigende greppels en een rij paalkuilen, vermoedelijk sporen van naar de weg gekeerde en aan de westelijke zijde open winkeltjes (*tabernae*), die minstens 8 m lang zijn geweest.

Al deze gebouwen zijn uit een periode die tot ver in de 3de eeuw heeft doorgelopen. Hierbij moet opgemerkt worden dat in tegenstelling tot de 1ste-eeuwse en laat-Romeinse vondsten opvallend weinig stukken aan het licht zijn gekomen die dateren uit de 2de of 3de eeuw. Uit de „mid-Romeinse” tijd stammen o.a. twee fragmenten van platte dakpannen of tegulae met stempels. Het eerste stempel luidt [C]TEC (holle letters in een cirkel; vgl. *C.I.L. XIII/6*, 12708, type 3 met kader β, en J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *6) en wijst op aanvoer van produkten van een particuliere pannenbakker uit Zuid-Limburg of de aangrenzende streek van België. Het tweede stempel is reeds in 1937 gevonden; het is van de *Exercitus Germanicus Inferior* (EXG/ER/I, reliëfletters in een soort hartvormig blad; vgl. *C.I.L. XIII/6*, blz. 124 v., type

6, kader η^1 en nr. 12521,4) en afkomstig uit de centrale pannbakkerij van het leger van de provincie Germania Inferior in Groesbeek-De Holdern (datering: ca. 150-260). In verband met de laatste vondst mag men zich afvragen of nadat de bezetting van het vroeg-Romeinse castellum was verdwenen en het militaire terrein — eerst na verloop van enige tijd? — beschikbaar was gesteld voor burgerlijke bewoning, aan de Maas te Cuijk niet een militaire politiepost gevestigd is geweest, een z.g. statio onder leiding van een beneficiarius consularis (vgl. J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull.* 1965, *75, over Haelen-Melenborg).

In de laat-Romeinse tijd heeft Cuijk wederom een grote militaire versterking, een castellum gekend. Over de tijd van de aanleg valt op grond van de vondsten en de vondstomstandigheden weinig met zekerheid te zeggen. Er zijn echter twee argumenten met behulp waarvan men ten aanzien hiervan wel aan de regeringsperiode van keizer Constantinus I of Constantijn de Grote (306-337) mag denken.

a. Uit een overzicht van alle momenteel uit Romeins Cuijk (omgeving St.-Martinuskerk) bekende munten (194, voor zover mogelijk gedetermineerd door het Kon. Penningkabinet, Den Haag; zie ook J. S. Boersma in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50, 1963, 33-38), dan blijkt dat deze een nagenoeg aaneengesloten reeks vormen vanaf Augustus tot en met Honorius en Arcadius. De jongste munten dateren uit de jaren 383-402. In de periode van 306 tot 402 zijn 128 munten geslagen (65.97 %; 1.3 per jaar). Zeker 33 exemplaren dateren uit de regeringstijd van Constantinus I (17.01 %; 1.06 per jaar); 64 of 65 zijn geslagen in de tijd van Constantinus I en diens zonen (306-± 350; ca. 33 %; 1.47 per jaar). Vergelijk hiermee de munten uit de tijd voor 100: 30, d.i. 15.46 % en 0.5 per jaar, als men er van uitgaat dat de Romeinse bewoning op zijn vroegst omstreeks 40 na Chr. is begonnen; uit de periode van ca. 100 tot 200 (tot en met Septimius Severus) zijn ongeveer 12 munten bekend, d.i. 6.18 % en 0.12 per jaar; de 3de eeuw (Caracalla tot en met Maximianus Herculeus) heeft ca. 23 munten opgeleverd, d.i. 11.85 % en 0.23 per jaar.

b. onder de recente vondsten bevindt zich een fragment van een tegula met het rechter gedeelte van een rechthoekig stempel met reliëfletters:]I0. Dit is vermoedelijk het einde van

een Capio(naci)-stempel. Indien dit juist is, wijst deze vondst op aanvoer van baksteenmateriaal dat in Trier gefabriceerd is in de tijd van Constantinus I (vgl. C.I.L. XIII/6, blz. 149, type 5 en 6 en H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland*, 77 v., n. 139). Het Cuijkse stempel is dan het enige tot nu bekende Nederlandse en het meest noordelijk en het verst van Trier gevonden stuk van dit soort.

Met betrekking tot het laat-Romeinse castellum moeten minstens twee bouwperiodes onderscheiden worden. Van de oostelijke zijde, aan de kant van de Maas, is niets bekend. Het ziet er naar uit dat de plattegrond vierkant of nagenoeg vierkant is geweest en het oppervlak bijna even groot als dat van het 1ste-eeuwse castellum. Het geheel was omgeven door twee parallelle spitsgrachten, waarvan sporen zijn gevonden aan de zuidzijde en aan de noordkant. Er is geen reden om te veronderstellen dat deze grachten niet in dezelfde tijd gegraven zouden zijn. De zuidelijke grachten waren op een afstand — hart op hart gemeten — van ca. 14.40 m van elkaar gelegen, de ruimte tussen de twee noordelijke grachten bedroeg 18.60 m. De afstand van het centrum van de meest noordelijke tot dat van de meest zuidelijke gracht was ca. 161 m. De meest zuidelijke gracht is uitgegraven in de vulling van de overeenkomstige gracht van het 1ste-eeuwse castellum; de meest noordelijke gracht is zeer waarschijnlijk gegraven ter plaatse van de vulling van de binnenste noordelijke gracht van het oudste castellum (terrein H. Jacobs).

Binnen de grachten van het laat-Romeinse castellum is de oudste bekende aanleg een parallel met de grachten lopende grote wal, met palissade en weergang, waarvan de buitenkant gelegen was op een afstand van 5-7 m van het hart van de noordelijke, en van 14-15 m van het hart van de zuidelijke binnenste gracht. Het wallichaam, waarvan zeer duidelijke sporen zijn gezien aan de westelijke zijde van het castellum (garage B. Smits), is 4-5 m breed geweest en was samengesteld uit hout en aarde. Allereerst zijn in drie parallelle rijen grote palen in de grond geplaatst (de paalkuilen hebben een diameter van 1 tot 1.50 m en zijn uitermate diep, soms tot 1.30 m in de vaste grond uitgegraven) op een onderlinge afstand van 2 tot 2.50 m. Tegen de binnenkant van de buitenste rijen palen moeten wel horizontaal liggende planken of stammetjes zijn aangebracht om de grond van de wal tegen te kunnen houden. Bij het „vullen” van de wal met grond schijnt men eerst binnenin tegen de buiten-

wanden muurtjes van kleiplaggen (roestige klei) te hebben opgebouwd, waarna de tussenruimte is opgevuld met zavelige grond. Op een hoogte van 15-40 cm boven de basis van de wal zijn aan de westzijde van het castellum (garage B. Smits) sporen ontdekt van dwarsliggers in de vorm van stammetjes met een diameter van 5-8 cm, die met hun uiteinden in de walletjes van kleiplaggen hebben gestoken. In een tweede daarop aangebrachte laag zavel ter dikte van minstens 50 cm waren ook nog sporen te zien van noord-zuid gerichte balken, die ongetwijfeld eveneens gediend hebben ter versterking van de walconstructie. Deze wal met zijn drie rijen grote palen mag uniek genoemd worden. Het is nog niet duidelijk hoe men zich het oorspronkelijke uiterlijk daarvan moet voorstellen; dit betreft met name de breedte van de weergang die erover heen heeft gelopen.

In een volgende fase zijn naar het schijnt reparatiewerkzaamheden uitgevoerd aan de binnenzijde van de wal, speciaal met het oog op het houtwerk. Aan de zuidkant en aan de westkant van het castellum zijn (resp. in 1937 en 1966) duidelijke sporen ontdekt van een greppel die parallel heeft gelopen met de wal en die de paalkuilen van de buitenste rij palen aan de binnenkant van de wal gedeeltelijk heeft gesneden. Daarin hebben palen gestaan en naar alle waarschijnlijkheid waren hieraan, aan de zijde van de wal, wederom horizontaal liggende planken of stammetjes bevestigd om de grond van de wal des te beter te kunnen keren.

Deze reparatiewerkzaamheden kunnen zijn uitgevoerd in de tijd waarin vlak tegen de wal, aan de buitenzijde, een ca. 1.50-1.90 m dikke muur is opgetrokken, die op bepaalde plaatsen versterkt is geweest met uitspringende halfronde torens. Sporen van deze muur zijn gevonden in het zuiden, westen en noorden van het opgravingsterrein. Reeds in 1937 waren de overblijfselen van een der halfronde torens (grootste straal ± 3 m) ontdekt, en wel aan de zuidzijde van het castellum, oostelijk van de gotische kerktoren. Tot de ommuring moeten ook hoektorens en poorttorens hebben behoord. Tijdens de laatste opgravingscampagne is vlak ten oosten van de gotische kerktoren, ca. 14 m westelijk van het hart van de in 1937 ontdekte halfronde toren, de aanzet van een tweede laat-Romeinse toren gevonden. Deze torens zijn gebouwd op een vloertje van secundair verwerkt steenmateriaal; de eigenlijke fundering heeft bestaan uit grote, secundair gebruikte en vooral aan de buitenzijde bijgehakte blokken tufsteen.

Wanneer men geen rekening houdt met de uitspringende torens, dan is het stenen castellum, van zuid naar noord gemeten, ca. 110 m lang geweest. Als het castellum een (min of meer) vierkante plattegrond heeft gehad — en dit is wel zeer waarschijnlijk —, dan heeft de oostmuur gelegen op een afstand van ca. 38 m oostelijk van de oostelijke muur van de gotische toren.

Ofwel gelijktijdig met de bouw van de stenen ommuring, ofwel in een iets later stadium is de wal aan de zuidzijde gedeeltelijk opgeruimd en is op de vrijgekomen plaats een groot zuid-noord gericht, drieschepig gebouw opgetrokken (buitenwerkse afmetingen ca. 14.50 x 26 m). De zuidelijke muur was tevens een deel van de zuidmuur van het castellum. De ruimte moet verdeeld zijn geweest door middel van twee rijen van vijf stiepen, die geplaatst waren op een onderlinge afstand van ca. 4 m (slechts van vijf stiepen zijn nog overblijfselen gevonden). Deze stiepen wijzen op een — althans gedeeltelijke — verdieping. Wellicht betreft het hier een magazijn of horreum, maar het kan geenszins uitgesloten worden geacht dat dit bouwwerk een meer militaire functie heeft gehad.

Alle gebouwen in het laat-Romeinse castellum hebben waarschijnlijk gestaan dicht bij of tegen de stenen ommuring, waarbij deze laatste vaak tevens als buitenmuur van een gebouw dienst zal hebben gedaan. Voor zover het middengedeelte van het castellumterrein is onderzocht, moest overal het ontbreken van sporen van laat-Romeins muurwerk geconstateerd worden. Wel zijn daar enkele malen overblijfselen van laat-Romeinse houten goten aangetroffen, die in doorsnede V- of U-vormig zijn geweest. De wanden daarvan hebben bestaan uit planken, die op hun plaats werden gehouden door twee rijen van paaltjes, die ofwel loodrecht naar beneden, ofwel twee aan twee met de punt naar elkaar toegekeerd in de grond waren geslagen. Tijdens de restauratie van de gotische toren in 1959 en noordelijk daarvan in 1966, zijn sporen gevonden van een in het opgaande metselwerk 1.13 m brede noord-zuid lopende muur van een gebouw, waarvan de zuidmuur moet zijn samengevallen met de zuidelijke castellummuur of daar tegenaan is geplaatst.

Een eigenaardig verschijnsel, dat op tal van plaatsen is waargenomen, betreft de verhouding tussen de fundering en het daarop rustende muurwerk van het laat-Romeinse castellum. Vaak bleek de fundering aanmerkelijk smaller te zijn

dan het opgaande muurwerk. Aanwijzingen voor twee verschillende perioden zijn in verband hiermee niet gevonden. Opmerkelijk is ook dat de specie in de 4de-eeuwse muren in verschillende lagen van hetzelfde muurwerk soms grijs was, dan weer sterk gemengd met stukjes baksteen, dan weer slechts spaarzaam van dergelijke bijmengsels voorzien bleek te zijn.

De bouw van de stenen ommuring en de laat-Romeinse gebouwen kan op stratigrafische gronden niet gedateerd worden. Men zou kunnen denken aan het verblijf van Julianus, als Caesar van Constantius II, in Gallia en in onze streken (356-359), vooral in de lente of de voorzomer van 358, toen deze veldheer (volgens Ammianus Marcellinus XVII 9,1) drie in een rechte lijn op de oever van de Maas gelegen versterkingen die door het vijandige optreden van barbaren reeds lang geleden vernield waren, liet herstellen. Er zijn overigens tijdens het onderzoek geen sporen gevonden van een gewelddadige verwoesting of brand in de 2de, 3de of 4de eeuw. Met meer recht mag men wat de bouw van het stenen castellum betreft denken aan de tijd van Valentinianus I en Valens (364-378). De munten suggereren zeer grote activiteit te Cuijk in die periode, waaruit niet minder dan 34 exemplaren bekend zijn (17.52 %; 2.42 per jaar). Uit de jaren 378 tot 402 zijn 21 (wellicht 24) munten (10.82-12.37 %; 0.87 of 1 per jaar). Daartegenover moet geconstateerd worden dat wellicht slechts 1 munt dateert uit de tijd van het verblijf van Julianus in onze streken: een barbaarse aes met een afbeelding van Constans of Constantius II (J. S. Boersma, *a.w.*, 37). Ook uit de tijd onmiddellijk na het vertrek van Caesar Julianus zijn de munten bijzonder schaars. Uit de periode van 350 tot 364 zijn maar 2 of 3 exemplaren uit Cuijk bekend.

De bouw van het stenen castellum lijkt dus het beste gezien te kunnen worden in samenhang met de vele activiteiten van keizer Valentinianus I in het gebied van de Rijn, welke rivier hij (volgens Ammianus Marcellinus XVIII 2, 1) omstreeks 369 van Zwitserland tot aan de Noordzee geheel versterkt heeft met grote militaire bouwwerken.

Wat de in Romeins Cuijk voor het bouwen gebruikte natuursteen betreft is het opvallend dat naast de meer gewone veld- of Maaskeien, tufsteen (uit het dal van de Brohl of de Nette, vaak toegepast ter bekleding van muurwerk) en oost-Franse kalksteen (uit het gebied van de boven-

loop van de Moezel, in de omgeving van Metz; vooral gebruikt voor het maken van beeldhouwwerk) ook veel materiaal is aangevoerd uit het gebied van de Maas, uit Zuid-Limburg en België: vuursteenknollen en stukken van een slechte kwaliteit mergel, maar vooral blauwgrijze kalksteen (kolenkalksteen) en grijsbruine kolenzandsteen.

De castella te Cuijk moeten wel in verband gestaan hebben met een plaats van overgang over de Maas, als belangrijk onderdeel van de grote weg van Tongeren naar Nijmegen; ze kunnen als een soort bruggehoofd dienst hebben gedaan.

In het verleden zijn vaak oostelijk van het opgravingsterrein, bij een lage waterstand van de Maas tal van palen gezien; bij de aanleg van de loskade (tussen 1950 en 1960) op de westelijke oever van de Maas zouden nog vele palen te voorschijn gekomen en verwijderd zijn. In verband daarmee hebben op 18 oktober en 15 november 1964 duikers van de Stichting voor Onderwateronderzoek (S.O.W.O.) gezocht naar eventueel nog in de Maas aanwezige palen. Daarbij is op een afstand van ca. 29 m uit de westelijke oever (loskade) een min of meer zuid-noord gerichte rij van acht zware palen aangetroffen (diam. \pm 40 x 40 cm), of een afstand van ongeveer 70 cm van elkaar. De koppen staken ca. 1 m boven de rivierbodem uit, die op ongeveer 8 m onder het wateroppervlak was gelegen.

Deze palen kunnen, o.a. op grond van het niveauverschil, bezwaarlijk overblijfselen zijn van de bovenvermelde laat-Romeinse wal. De kans bestaat dat ze behoord hebben tot de constructie van een Romeinse brug, maar het is ook heel goed mogelijk dat ze uit veel later tijd dateren en deel hebben uitgemaakt van een beschoeiing.

Van de kleinere vondsten uit de Romeinse tijd kunnen nog genoemd worden: een aantal bronzen voorwerpen, zoals spelden (een boogvormige fibula, een scharnierfibula met sterk geprofileerde beugel en een soort van rozetfibula met een ruitvormige schijf waarop een leeuwte is gelegen: een — naar het schijnt — voor ons land unieke vondst), stukken van leerbeslag en van armbanden, een gesp, een hangertje, een phallus, ringetjes, sleutels en een gedeelte van het deksel (met een halve bol) van een z.g. schminkdoosje; een fragment van een grote phallus van aardewerk; een oor van een amfoor met het stempel M].I.M (vgl. M. H. Callender, *Roman Amphorae*, nr. 1114); fragmenten van twee wrijfschalen met horizontale rand, waarop — in reliëfletters, retrograde en dwars op de rand — het zeldzame

stempel $\widehat{GANENNF}$ of $\widehat{GANEMIF}$ (vgl. J. E. Bo-gaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *334: een zelfde stuk uit Venlo); een fragment van een dergelijke wrijfschaal met op de rand — parallel daarmee — het stempel]RIATV[, zeer waar-schijnlijk aan te vullen tot VARIATVS of BRARIA-TVS (vgl. *C.I.L.* XIII 10006, 98 en 18); een wandscherf van een terra nigra-kom, die aan de buitenzijde op een bijzondere wijze versierd is met een reeks van afwisselend ingestempelde regelmatige vijfhoekjes (met punten) en cirkeltjes. Ook zijn er veel terra sigillata-scherven ge-vonden, waarvan een groot gedeelte behoort tot de laat-Romeinse met radstempels versierde waar. Hieronder volgt een overzicht van de op t.s.-bodemfragmenten voorkomende en met zekerheid leesbare stempels (determ. naar F. Oswald, *Index of Potter's Stamps on Terra Sigillata*). De meeste zijn van pottenbakkers die in de 1ste eeuw in zuid-Gallië te La Graufesenque hebben ge-werkt: $\widehat{OFALBANI}$ (op vorm Dragendorff 24/25; Claudius-Nero) $\widehat{OTBASSI}$ (Bassus; wrs. op Drag. 27; Tiberius-vroeg-Vespasianus), $\widehat{OFCALVI}$, [CAL] VI.M en CALVI (Calvus; op Drag. 18 of 18/31 en 27; Nero-Domitianus, vooral Vespasianus), $\widehat{COBNIIR}$ (Cobnertus; op Drag. 27; Vespasianus-Ha-drianus; Lezoux), $\widehat{CRICIRO}$ (Vespasianus-Traianus; Banassac), $\widehat{CRISPI.MA}$ (Crispus; Claudius-Domi-tianus, La Graufesenque en Montans), \widehat{OFFVS} (Fuscus; Nero-Traianus), \widehat{MOMMO} (Claudius-Vespasianus), [P]RIDIANVS (op Drag. 31; Trai-anus-Hadrianus; oost-Gallië), [P]RIMI (Primus; op Drag. 27?; Claudius-Vespasianus; Montans en La Graufesenque), $\widehat{SABINIO}$ (Sabinus; Nero-Domi-tianus; La Graufesenque en Montans), $\widehat{SACERFE}$ (Sacer; Traianus-Antonini; Lezoux).

De oudste sporen uit de na-Romeinse tijd zijn Merovingisch. Nadat in 1937 boven de toen ont-dekte resten van een laat-Romeinse uitspringende, halfronde toren reeds een kuil was gevonden die gevuld was met een opvallend grote hoeveelheid stukken van Merovingisch aardewerk, kon in 1964 en 1965 een soortgelijke kuil onderzocht worden. Daarbij is gebleken dat deze behoort heeft tot een rechthoekige (ca. 1.74 x 2.90 m), zich van west naar oost uitstreckende z.g. weef-hut, waarvan de vloer vrij diep onder het bijbe-horende looppniveau (dat wegens de versterking van de bovengrond niet meer bepaald kon wor-den) heeft gelegen. Van de constructie van de hut zijn buiten de kuil enkel nog de sporen van zes palen gevonden, nl. drie aan de beide korte

zijden van de grote kuil. Deze laatste bleek aan de noordzijde over een breedte van ca. 70 cm ongeveer 20 tot 25 cm dieper uitgegraven te zijn. Dit is kennelijk gebeurd om meer ruimte te scheppen voor de weefgewichten van het weef-getouw dat boven de kuil was geplaatst. Op de bodem van de kuil zijn nog fragmenten gevonden van een tweetal aarden, in het midden doorboor-de en in doorsnede min of meer biconische weef-gewichten, verder een ca. 7.8 cm lange, bron-zen (Romeinse?) naald met een oogje, een stuk van een bronzen Romeinse boogfibula, enige Ro-meinse scherven en een fragment van een maal-steen van basaltlava. Voor het overige was de kuil bijna geheel gevuld met scherven van Mero-vingische ceramiek, die vervaardigd moet zijn in de 7de eeuw (meded. J. Ypey, Amersfoort). Er zijn twee soorten aardewerk te onderscheiden: zeer hard gebakken ruwwandige, rode, onversier-de kookpotten (waarvan veel stukken van mis-baksels zijn gevonden) en gladwandige, zwarte, min of meer biconische potten, die veelal op de schouder versierd zijn. Van een pottenbakkers-oven uit de Merovingische periode zijn tijdens de opgraving geen sporen ontdekt.

Als gevolg van het onderzoek is hoogst waar-schijnlijk ook het terrein bekend geworden waar-op de Heren van Cuijk in de Vroege Middel-eeuwen gewoond hebben. Hierop zijn thans grotendeels de St.-Martinuskerk, de pastorie en het protestantse en het katholieke kerkhof ge-legen. Het was eenmaal omgeven door een 9 tot 12 m brede, droge, min of meer rond lopende gracht, waarvan de sporen een gebied omgeven van ca. 90 bij 95 m. Vlak langs de gracht was op dit terrein een muur gebouwd, voornamelijk van specie, keien en relatief lange stukken tuf-steen (l. 33-40, br. 15-17, h. 10-11 cm); de breedte van de fundering heeft ongeveer 1.50 m bedragen, die van het opgaande werk naar schat-ting 0.80 tot 1 m. Van het „kasteel” zelf zijn geen sporen gevonden; het heeft vermoedelijk gelegen op een verhoogde woonstede, gevormd door grond die was vrijgekomen bij het graven van de gracht. De jongste scherven uit de vul-ling van deze gracht geven de indruk dat deze voor het midden van de 12de eeuw gedicht is (meded. A. Bruijn, Amersfoort). De conclusie ligt voor de hand dat een en ander samenhangt met een gewelddadige gebeurtenis in het jaar 1132, toen Dirk VI, graaf van Holland, in zijn strijd tegen Herman II van Cuijk een inval deed in het land van Cuijk, waarbij naar verluidt kerk,

huizen noch inwoners gespaard werden en het slot geheel gesloopt werd. Bij die gelegenheid zal ook de grote gracht gedempt zijn.

Uit de tijd na 1136 moet wel dateren de romaanse pijlerbasiliek met versmald, recht gesloten koor en ingebouwde westtoren, waarvan in 1937 en 1938 een gedeelte is teruggevonden. Deze kerk is zeer waarschijnlijk 30 m lang geweest. De inwendige breedte van het middenschip bedroeg ongeveer 5 m, die der zijbeuken slechts 1.60 m. Merkwaardig is dat het koor — met een inwendige breedte van 6.40 m — iets breder is geweest dan het middenschip.

Tegen het einde van de 15de eeuw werd de romaanse pijlerbasiliek vervangen door een gotische kerk. Deze laatste is — met uitzondering van de na de jongste oorlog geheel gerestaureerde toren — in 1913 afgebroken na de voltooiing van de bouw van de huidige St.-Martinuskerk.

Op de plaats van het voormalige raadhuis is een rechthoekig fundament gevonden, voornamelijk bestaande uit kloostermoppen, waarbij stukken mergel als vulling van het muurwerk zijn gebruikt. Dit kan laat-middeleeuws zijn en behoort hebben tot een rechthuis of een steenhuis van een rentmeester, schout of baljuw. Alle andere opgegraven funderingen schijnen uit een nog jongere tijd te dateren.

Van de laat-middeleeuwse vondsten is speciaal

een zeldzame munt te vermelden, en wel een Vlaamse braspenning van Jan zonder Vrees, geslagen in 1409 en daarna voorzien van twee Westfaalse kloppen of contramerken, nl. van Münster en Iserlohn (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag; vgl. H. Krusy in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 39, 1952, 32).

Ten slotte kan nog opgemerkt worden dat voor een volgende opgravingscampagne, die zich in de eerste plaats zou dienen te concentreren op het onderzoek van de westelijke begrenzing van het vroeg-Romeinse en die van het laat-Romeinse castellum, twee terreinen uitermate gunstig gelegen lijken te zijn. De twee westelijke grachten van beide castella kunnen naar alle waarschijnlijkheid het beste opgespoord worden in de tuin van de heer G. Smits, tussen de Grotestraat en de Kerkstraat. Spectaculaire resultaten mogen ook verwacht worden van een onderzoek van het parkeerterreintje tegenover de pastorie van de St.-Martinuskerk, aan de westzijde van de Kerkstraat. Daar doet zich nl. naar het zich thans laat aanzien een uitmuntende gelegenheid voor om de overblijfselen van de zuidwestelijke hoektoren van het laat-Romeinse, stenen castellum aan het licht te brengen en tevens het verband te bestuderen tussen de zuidwestelijke hoek van de laat-Romeinse wal en de jongere ommuring.

J. E. BOGAERS
(R.O.B., AMERSFOORT)

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dokkum. De restauratiewerkzaamheden in de hervormde, eertijds de H.H. Paulus en Bonifatius gewijde kerk stelden ons in de gelegenheid de onderzoekingen met de spade, binnen de muren van dit gebouw in de zomer van het vorige jaar verricht, af te ronden. Het staat thans vast dat het tufstenen kerkje, waarboven de huidige, laat-middeleeuwse, bakstenen kerk gebouwd werd, geen toren heeft bezeten. De bescheiden afmetingen van dit kerkje met zijn versmald rechthoekige koor — breedte ca 6 m, lengte ca. 16 m, muurdikte 70 cm — laten een betrekkelijk hoge ouderdom vermoeden, welke die van de naastgelegen, aanzienlijk grotere voormalige abdijkerk, eveneens een tufstenen bouwwerk met dwarspand, rechtgesloten koor

en een muurdikte van ca. 1,20 m, zal hebben overtroffen. De kloosterkerk kan eerst zijn gebouwd nadat de Witheren zich te Dokkum, vanuit Mariengaarde, waren komen vestigen, dat wil zeggen omstreeks het jaar 1190. Vgl. hierover nader ons opstel „Bonifatius' levens-einde in het licht der opgravingen”, *Berichten R.O.B.*, 10-11 (1960-1961), 395 e.v. Bovendien *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1965, *40, *81, *102 en *119.

Evenmin als in 1954 of 1965 konden „sepulchrum” of „fons” worden teruggevonden, doch de mogelijkheden deze alsnog op te sporen zijn niet uitgeput. De „tumulus” of zodenheuvel, na het jaar 754 opgeworpen teneinde een tegen overstromingen beveiligd terrein voor kerk, priesterhuis en kerkhof te bekomen,

werd ook nu weer duidelijk herkend, terwijl verscheidene, in kisten zowel als uitgeholde eiken boomstammen bijgezette geraamten werden blootgelegd, daterende uit een tijdvak, aan de bouw van de tufstenen parochiekerk voorafgaande. Bovendien stiet men op twee zware posten, gesteld in een rij, juist in het verlengde en ten westen van de zuidelijke muur van vermelde kerk. Mogelijk zijn er meer van dergelijke posten geweest, welke bij het uitgraven van de funderings sleuf en het storten van het zwerfkeienbed ten behoeve van de tufstenen kerk werden opgeruimd. Onder één van deze posten bevond zich evenwel toch nog weer een begraving, zodat het hier niet de overblijfselen van het eerste houten kerkje, na een verwoesting door de heidenen door Liudger herbouwd, kon betreffen.

Het onderzoek duurt voort.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Bourlange, gem. Vlagtwedde. Door de „Werkgroep Bourlange”, die zich restauratie der voormalige vestingwerken van het dorpje van dezelfde naam ten doel stelt, werd voor het maken van een bestemmingsplan aan het B.A.I. der R.U. te Groningen verzocht, het voor een zeer groot gedeelte verdwenen grachtenstelsel van dit voormalige fort te lokaliseren. Uit tal van historische kaarten, kadasterminuten, luchtfoto's etc. werden vanwege de hoge mate van betrouwbaarheid de kaart, vervaardigd door Covens en Mortier in 1742 en de kadastrale minuten van \pm 1828 en 1888 gekozen om, na op juiste schaal te zijn gebracht, geprojecteerd te worden in de jongste kadastrale opmeting Vlagtwedde sectie C, genaamd Bourlange. In het bijzonder op die enkele plaatsen, waar deze plattegronden onderling verschilden, zou door archeologische methoden zekerheid omtrent de vroegere loop der grachten moeten verkregen.

Derhalve werd van 18 tot 22 april en van 27 april tot 1 mei een zes en zestigtal grondboringen verricht. Uit de op deze wijze verkregen gegevens bleek in het algemeen de hoge mate van betrouwbaarheid van de naar historische bescheiden vervaardigde tekening der vermoedelijke loop van dit grachtenstelsel; op detailpunten — de onderlinge verschillen der drie historische kaarten — werd eveneens duidelijkheid verkregen. Door de genoemde werkwijze konden uiteraard de juiste vorm en an-

dere defensiewerken (staketsels enz.) der bastions, ravelijnen etc. niet worden vastgesteld; bij een eventuele reconstructie zal daarvoor nog gelegenheid bestaan.

De 18de- en 19de-eeuwse vesting Bourlange bestond uit een gebastioneerde vijfhoek met grachten van \pm 30 m breedte; voor de n. en n.w. courtine een ravelijn en voor de z.o. hoek een kroonwerk voorzien van twee ravelijnen. Van een tweede 12-20 m brede gracht rond het gehele fort en kroonwerk — en met de 20-25 m brede gracht van dit laatste in verbinding staande — is alleen aan de n. zijde nog een gedeelte aanwezig: het later gekanaliseerde Stobbenkanaal.

Reeds werd van 17-22 september 1965 ten behoeve van dezelfde werkgroep assistentie verleend bij een reeds met behulp van een dragline op eigen houtje begonnen doch vastgelopen reconstructie van de voormalige „Backovenschan”, \pm 1 km noordelijk van Bourlange gelegen. Deze fortresten met een gracht van 7-10 m breed, bezat een parallellogramvormige aanleg met een oppervlakte van \pm 40 x 46 m binnenwerks; aan de n. zijde bevond zich een 65 m lang gedeelte van een niet voltooide tweede gracht. Ook hier werd alleen het grachtenstelsel opgespoord en kon noodgedwongen niet naar verdere verdedigingswerken worden gezocht.

B.A.I. en Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Ter Apel. Bij de slopingswerkzaamheden van het aan de stad Groningen behorende café-restaurant „de Poort” in Ter Apel, gelegen naast de plaats, waar het voormalige poortgebouw van het in 1465 gewijde kruissherenklooster heeft gestaan, kwam in de fundering een 10.65 m lange en 75 cm brede muur aan het licht, aan één zijde bekleed met grote blokken Bentheimer zandsteen van verschillende grootte en voor de rest bestaande uit baksteen (formaten 31/32 x 15/15.8 x 7.2/7.5 cm). Nabij de weg, onder een hoek van \pm 45° op deze muur, stond een daarmee in verband gemetselde tweede, slechts 1 m lange muur, die eindigde in een meer recent gegraven gat, dat naast een op zijn plaats liggend blok enkele niet in situ gelegen blokken natuursteen bevatte. Enige figuratie kon uit deze restanten niet worden opgemaakt.

Zeer waarschijnlijk hebben deze funderingsresten behoord tot de huizen en poort, die nog

volgens de kadasterminuut van \pm 1830 in dezelfde richting op deze plaats staan aangegeven.

Gelukkig kon een reeds bekende, doch als versterking van de rand van een beerput dienende, in gotisch opschrift met het jaar 1511 gedateerde steen, worden gered. Historisch is bekend, dat dit voorwerp het voormalige poortgebouw sierde.

Het formaat van de gevonden bakstenen wijst eveneens naar een eind 15de-16de-eeuwse datering.

B.A.I. en Gron. Museum, Groningen (J. W. Boersma).

UTRECHT

De Bilt. Bij het aanleggen van een riolering door een gedeelte van De Bilt is men ter hoogte van de Kloosterlaan gestuit op middeleeuws bouwpuin, bestaande uit brokken tufsteen zowel als kloostermoppen van uiteenlopende formaten. Men heeft hier kennelijk te doen met overblijfselen van het voormalige, in 1113 gestichte Benedictinessenklooster Nova Curia, een dochterinstelling van de naburige Benedictijnenabdij Nova Bethlehem te Oostbroek. Voorshands zijn wij de mening toegedaan dat zich onder de Kloosterlaan, op korte afstand ten oosten van het K.N.M.I., de resten bevinden van de twee tufstenen weststorens, waarmee de abdijkerk was verrijkt, terwijl de kerk met de aansluitende gebouwen, pandhof en begraafplaats de zandige, nog duidelijk waarneembare heuvel innamen welke zich ten oosten van de Kloosterlaan bevindt. Door de gemeente De Bilt is een bescheiden bedrag ter beschikking gesteld, teneinde de oudheidkundige waarnemingen binnen het kader der dagelijkse werkzaamheden te kunnen uitbreiden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Den Helder. Te Den Helder is aangebracht een groot stuk scheepshout met uitgesneden versiering. Het betreft vermoedelijk de ondersteuning van een boegspriet, versierd met drakenfiguur, zoals deze op de voorsteven van een schip bevestigd geweest moet zijn. Het is een fraai scheepsonderdeel van vrij ongebruikelijke vorm, dat ouder aandoet dan de 16de of 17de eeuw.

Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

ZUID-HOLLAND

Spijkenisse. Tussen Spijkenisse en Geervliet werden in bouwputten van een in aanleg zijnd kanaal voor de binnenscheepvaart belangrijke overblijfselen van bewoning, zowel uit de Romeinse tijd als uit omstreeks de 11de eeuw aangetroffen.

Op 7 en 8 juni is hiernaar een klein onderzoek ingesteld dat tot goede resultaten heeft geleid. Zo was het onder meer mogelijk het volledige grondplan van een woning of boerderij uit de 2de eeuw na Chr. te ontgraven en op te tekenen. Het gevonden huistype stemt overeen met vroeger ontdekte huisplattegronden te Ouddorp en Haamstede. De Romeinse cultuurlaag ligt op een verlande kreek (Duinkerke-I-afzettingen).

Ook uit omstreeks de 11de eeuw zijn overblijfselen van houten opstanden te voorschijn gekomen. Het was ons echter tot nu toe niet mogelijk hiervan een constructief beeld te vormen. Tussen de Romeinse en de 11de-eeuwse cultuurlaag bevindt zich een min of meer dun dek van Duinkerke-II-afzettingen. De middeleeuwse bewoning is waarschijnlijk door een overstromingsramp getroffen, getuige de in stroomgeulen aangetroffen menselijke skeletten, die evenals de middeleeuwse cultuurlaag door een dik kleipakket (Duinkerke III) zijn afgedekt. De onderzochte Romeinse vondsten werden opgemerkt door het A.W.N.-lid G. H. Stam uit Spijkenisse. Deze stelde de heer C. Hoek (stadsarcheoloog van Rotterdam en correspondent van de R.O.B.) ervan op de hoogte. De Directie van de Kanaalwerken en de Gemeente Rotterdam, in het bijzonder in de persoon van de heer Hoek, verleenden alle mogelijke medewerking. Bovendien hebben verscheidene leden van de A.W.N. veel tijd en energie opgeofferd om de Romeinse vondstenlaag nauwkeurig op scherven etc. te doorzoeken.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

ZEELAND

Aardenburg. Ongeveer 200 m ten zuiden van de St.-Bavo is een begin gemaakt met een nieuw onderzoek naar overblijfselen uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de middeleeuwen. Op het te onderzoeken perceel worden binnenkort bungalows gebouwd. Het terrein is bijzonder belangrijk omdat het nagenoeg aansluit op een perceel dat in 1961-1963 geheel is onderzocht en waarbij overblijfselen van Romeinse gebou-

wen, een fundering van een tempeltje, Romeinse bestratingen en vele andere interessante zaken aan het daglicht kwamen.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

's-Heer Hendrikskinderen, gem. 's-Heer Arendskerke. Bij machinale graafwerkzaamheden ter verbetering van het kerkterrein rondom de hervormde kerk van 's-Heer Hendrikskinderen zijn vele skeletresten te voorschijn gekomen. Het gemeenteraadslid van 's-Heer Arendskerke, de heer C. M. Bierens, stelde de R.O.B. hiervan telefonisch op de hoogte met de mededeling dat volgens de draglinemachinist vier schedels bij elkaar zouden zijn gevonden met een rond gat in het voorhoofd. Een en ander leek belangrijk genoeg een nader onderzoek in te stellen (op 23 juni).

Tot onze grote teleurstelling waren de schedels „herbegraven”. Het bleek ondoenlijk te zijn de plaats van „herbegraving” op het grote kerkhofterrein terug te vinden, zodat niet geverifieerd kon worden of de waarneming omtrent de schedels met ronde gaten er in juist was. Tijdens het korte onderzoek op 23 juni zijn enige skeletten ten dele geborgen. Het skeletmateriaal vertoonde geen afwijkingen. Op vele beenderen en schedels werden groenblauwe sporen van vroegere (geheel vergane) bronzen (koperen) sieraden gevonden.

Tijdens het diepspitten door de graafmachines werden nu en dan oude uitbraak- of puinsleuven van de vroegere kerk van 's-Heer Hendrikskinderen zichtbaar.

In 1805 is de oude kerk afgebroken en de tegenwoordige kerk tegen de bewaard gebleven toren aangebouwd. Tussen het puin in de ondergrond bevonden zich kloostermoppen van het formaat 30|32 x 16 x 7.5 cm. De kerk van 's-Heer Hendrikskinderen wordt reeds in 1275 genoemd (Litt.: A. de Smit, *De Burgerlijke en Kerkelijke Geschiedenis van 's-Heer Arendskerke*, I, 's-Heer Arendskerke 1957, 50).

De kerk ligt vlak bij de plaats waar het indrukwekkende kasteel 's-Heerhendrikskinderenburg heeft gelegen. Funderingen hiervan zijn enige jaren geleden teruggevonden. Het kasteelterrein ligt nu midden in een bouwplan. Een bevredigend onderzoek heeft helaas door een samenloop van omstandigheden nog niet plaats kunnen vinden.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In sectie J. is een versierde, aardewerken potdeksel gevonden van uitzonderlijk groot formaat.

Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Gerard Terborch en zijn tijdgenoten -19 sept.
- Papoea-kunst -25 sept.
- *Stedelijk Museum*. 50 jaar zitten, stoelen van 1916-1966 -5 sept.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Zo was het . . . Apeldoorn in de 19de en 20ste eeuw -1 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Gelderse molens, prenten en tekeningen -28 aug.
- Pijke Koch, schilderijen -4 sept.
- *Openluchtmuseum*. Elck wat Wils, klederdrachten -1 nov.

BADEN-BADEN

- *Kunsthalle*. Achterglasschilderkunst uit Roemenië -24 juli

BAZEL

- *Kunsthalle*. Alberto Giacometti -28 aug.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Meesters uit de 16de eeuw en documenten, handschriften etc. van de Friese taalgeleerde Gysbert Japicx: Wurd en Byld -31 aug.

BORDEAUX

- *Musée des Beaux-Arts*. 125 Franse meesterwerken uit Amerikaans bezit -15 sept.

BRUSSEL

- *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*. Oud-Iraanse Kunst -7 aug.
- *Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*. *Moderne Kunst*. Meesterwerken van de Belgische schilderkunst van de 19de en de 20ste eeuw -11 okt.

- *Koninklijke Bibliotheek*. De roos in beeld
-20 aug.
- BUREN
— *Boerenwagenmuseum*. Boerenwagens en sleden -15 sept.
Prenten uit Oud-Buren -15 sept.
- CAMBRIDGE
— *Fitzwilliam Museum*. Verluchte handschriften -sept.
- CORVEY
— Kunst en cultuur in het Wezergebied 800-1600 -15 sept.
- DELFT
— *Ethnografisch Museum*. Bali, kringloop van het leven -1 okt.
- DEN HAAG
— *Gemeentemuseum*. De Vrije Zee -15 aug.
Mondriaan -8 aug.
— *Meermanno-Westreenianum*. 1000-jaar bloem-illustratie -1 okt.
— *Mauritshuis*. In het licht van Vermeer, vijf eeuwen beeldende kunst 27 juni-5 sept.
— *Koninklijk Penningkabinet*. Wat deden zij met hun geld? (de munt in het dagelijks leven van de 17de eeuw)
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum*. Oude tegels uit eigen collectie -1 nov.
- ENSCHEDIJ
— *Textielmuseum*. Doeken uit Indonesië -17 okt.
- ESSEN
— *Villa Hügel*. Europese veduten van Bernardo Bellotto gen. Canaletto -30 juli
- GENT
— *Museum voor Schone Kunsten*. Tekeningen van George Minne -aug.
- GOUDA
— *Catharina Gasthuis*. 19de eeuwse Franse en Nederlandse kunst -2 okt.
- HAARLEM
— *Teylers Museum*. Schetsboeken van Isaïc Israëls -1 sept.
- HELGOLAND
— Steensculptuur uit de ijstijd in het Noordzeegebied
- HOORN
— *Westfries Museum*. Mode in Noord-Holland in miniatuur; verz. Jan Duyvetter -1 maart
- HULST
— *Boekhandel van Geyt*. Oude kaarten en gravures 1 juli-1 sept.
- KEULEN
— *Wallraf-Richartz-Museum*. Werken van de Rubens-graveurs -27 juli
- LAREN
— *Singer-Museum*. De kunst van het verzamelen (keuze uit twee Nederlandse collecties, schilderijen, tekeningen, ceramiek) -19 sept.
- LEEK
— *Rijtuigmuseum*. Weense Karossen -1 okt.
- LEENS
— *Borg Verbildersum*. De geschiedenis van wad en land -2 okt.
- LEEWARDEN
— *Princessehof*. Uit de prentencollectie Nanne Ottema -5 sept.
- LEIDEN
— *Lakenhal*. Gabriël Metsu (1629-1667) 23 juni-5 sept.
— *Rijksmuseum van Volkenkunde*. De mens van toen -1 okt.
- LONDEN
— *The Queen's Gallery*. Kunstwerken uit koninklijk bezit; George IV en de Franse kunst
— *Victoria and Albert Museum*. Aubrey Beardsley -18 sept.
- MARBACH
— *Schiller-Nationalmuseum*. Auch ich in Arcadien. Kunstreizen naar Italië van 1600 tot 1900 -31 okt.
- MECHELEN
— *Kultureel Centrum*. Retrospectieve tentoonstelling Rik Wouters 6 aug.-2 okt.

MIDDELBURG

- *Kunstzaal van Benthem en Jutting*. Historische kaarten van Nederland, België, Luxemburg en het voormalige Frans-Vlaanderen -30 sept.

MONNICKENDAM

- *Waaq*. Majolica uit de verzameling Van Tijen -1 okt.

PARIJS

- *Musée de l'Orangerie*. Verzameling Jean Walter-Paul Guillaume -5 sept.
 — *Musée des arts décoratifs*. Japanse prenten -3 okt.
 — *Bibliothèque Nationale*. Madame de Staël en Europa Parijs gisteren en morgen
 — *Musée du Louvre*. Pastels en miniaturen uit de 19de eeuw

RECKLINGHAUSEN

- *Ikonenmuseum*. Ikonen uit Polen -31 juli

ROCHEFORT

- *Museumschatten* uit het oude decanaat van Rochefort 25 juni-18 sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. In hoog

gezelschap; portretten van vorsten -1 aug.
 De Boheemse Primitieven (Gotische kunst in Tsjechoslowakije, 1350-1420)

- 9 juli-11 sept.
 — *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Wah, een landbouwgemeenschap in de Pandjab -26 sept.
 Leven en dood op Sumba -14 aug.
 — *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Gekeerd Getij -5 sept.

STOCKHOLM

- *Nationaal Museum*. Christina, koningin van Zweden. Elfde tentoonstelling gehouden onder auspiciën van de Raad van Europa -okt.

TONGEREN

- *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Romeins Keulen -11 okt.

ZUTPHEN

- *Stedelijk Museum*. Kijkspelen van de 18de tot de 20ste eeuw 17 juli-3 okt.

ZWOLLE

- *Bethlehemkerk*. Verborgten bezit. Collectie schilderijen uit het Overijsselse Museum te Zwolle 16 juli-6 aug.

VACATURES

DEN HAAG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vacert met ingang van 15 augustus de post van

SECRETARESSE

van het hoofd van de afdeling beschrijving.

Behalve steno-, type-, en administratief werk in verband met de opstelling van de nieuwe monumentenlijsten bestaat de taak uit het assisteren bij het verzorgen van artikelen en andere publikaties.

Het salaris bedraagt f 485.— min. tot f 672.— max. per maand. De salarissen zijn exclusief 6 % vakantie-uitkering. A.O.W.-premie voor Rijksrekening.

Schriftelijke sollicitaties aan: het hoofd van de afdeling beschrijving bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg.

DEN HAAG

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg vraagt voor zo spoedig mogelijk een

BIBLIOTHECARESSE

Salaris: f 647.— - f 922.— per maand, vacanti toeslag 6 %.

Schoolopleiding op middelbaar niveau en bibliotheekervaring vereist.

Brieven aan de hoofd-directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg.

DEN HAAG

De afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vraagt een

JURIST

ter vervulling van de functie van wnd. hoofd van de Onderafdeling Monumentenzorg.

De functionaris zal betrokken worden bij alle beleidszaken aangaande de Monumentenzorg, w.o. het restauratiebeleid, het verlenen van subsidies, de toepassing van de Monumentenwet.

Vereist: juridische en administratieve ervaring alsmede culturele belangstelling en goede schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid.

Salaris: max. f 1553.— per maand, exclusief 6 % vakantie-uitkering. A.O.W.-premie voor Rijksrekening.

Schriftelijke sollicitaties onder vac.no. 6-4616/7129 (in linkerbovenhoek env. en brief) zenden aan Bureau Personeelsvoorziening en Bemiddeling van de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1 te Den Haag.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 17 JUNI 1966 DES AVONDS TE 9 UUR IN RESTAURANT „DE BOLDERIJ” TE GRONINGEN

Volgens de presentielijst zijn 48 leden en introductés aanwezig. De bestuursleden Buurman, Meischke, Ozinga en Terwen hebben bericht van verhindering gezonden. Als vertegenwoordiger van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk woont mr. drs. O. ter Kuile de vergadering bij. De Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan wegens verblijf in het buitenland niet aanwezig zijn.

De waarnemend-voorzitter, prof. Th. H. Lun-singh Scheurleer, opent de vergadering. Hij herdenkt de overleden voorzitter, mr. J. K. van der Haagen, en leest daarna de namen voor van de leden, die de Bond in 1965 door de dood zijn ontvallen. Ditmaal valt het heengaan te betreuren van:

H. W. Alings te Amsterdam
Mevrouw M. Beelaerts van Blokland-Schorer te 's-Gravenhage
C. H. de Bever te Eindhoven
J. Boelens te Assen
Mr. F. Bordewijk te 's-Gravenhage
Dr. Ir. J. Emmen te 's-Gravenhage
G. D. Gratama te Haarlem
Prof. Mr. J. A. van Hamel te Baarn
Mr. H. C. Hintzen te Rotterdam
Prof. Mr. P. W. A. Immink te Haren (Gr.)
P. C. Klein Molekamp te Haarlem
A. ter Meer Derval te 's-Gravenhage
Mejuffrouw I. C. E. Peelen te Zeist
P. Postma te Amsterdam
J. H. van Stolk te Rotterdam.

Staande verwijlt de vergadering enkele ogenblikken bij de nagedachtenis van de overleden leden, van wie velen trouwe bezoekers van de vergaderingen en excursies waren.

„Bij herhaling, aldus de waarnemend-voorzitter, wordt ons de vraag gesteld wat de taak is van de Bond in de huidige tijd en, sterker nog, of de Bond nog wel zin van bestaan heeft. Wij zouden geen goede Nederlanders zijn als we niet van tijd tot tijd ons gemoed luchtten. Zo is de kritiek op het gezapige karakter, dat volgens som-

migen de Bond zou kenmerken, dan ook te verstaan. Voor hen, die zo redeneren, kan het echter wellicht nuttig zijn de inhoud van artikel 3 van de nieuwe ontwerp-statuten, die zo straks aan uw vergadering ter beoordeling zullen worden voorgesteld, eens onder de loep te nemen. Daarin wordt gezegd dat de Bond zijn doel onder meer tracht te bereiken door het uitgeven van een nieuwsbulletin en van een wetenschappelijk orgaan. Het is wel voor geen tegenspraak vatbaar dat dit wetenschappelijk orgaan, dat thans reeds vele jaren onder de naam „Bulletin” verschijnt, een orgaan is waar wij met gegronde redenen trots op mogen zijn.

Artikel 3 van de statuten zegt voorts dat de Bond ijvert voor het in goede staat brengen en houden van monumenten en van stads- en dorpsgezichten. Wanneer wij ons zelf als bestuur de vraag stellen: hééft de Bond het afgelopen jaar in actieve mate geijverd voor dat in goede staat brengen of houden, dan moet het antwoord ontkennend luiden. Waarom? In de eerste plaats bestaat in Nederland een voortreffelijk geoutilleerde Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die zich veel actiever en efficiënter dan de Bond ooit zal kunnen doen van deze taak kwijt. En in de tweede plaats zijn wij ons als bestuursleden volkomen bewust van de financiële problemen die de Monumentenzorg beheersen. Niet alle monumenten kunnen tegelijkertijd aan bod komen en men kan nu eenmaal niet verder springen dan de financiële polsstok lang is. Reeds jaren lang is het door het Rijk voor restauraties beschikbaar gestelde bedrag te laag en door de gestaag toenemende geldontwaarding kan men met deze gelden, ook na de recente verhoging, steeds minder doen. We zullen ons in ernst moeten afvragen of het niet mogelijk is naast die bedragen van het Rijk andere bronnen aan te boren om gelden voor restauraties bijeen te krijgen.

Artikel 3 van de statuten vermeldt verder als doel van de Bond het houden van bijeenkomsten en excursies. Vaak wordt daar in enigszins smalende vorm over gesproken. Naar mijn mening ten onrechte; onze excursies plegen zelden te ont-

aarden in een gezellig onderonsje en zij hebben in feite wel degelijk een verderstrekkend doel. Zij die zich alleen maar in denigerende zin over onze excursies uitlaten, zien over het hoofd dat deze een gunstig klimaat scheppen en het begrip „monumentenzorg” in brede kring bekendheid verschaffen. Samenwerking met verenigingen, die een gelijkgericht doel nastreven, hebben wij in de nieuwe statuten ook als een taak van de Bond opgenomen, maar laten we ons op dit gebied geen illusies maken! Een lokale vereniging, die een eigen terrein bestrijkt, wil in ieder geval een eigen bestaan leiden en heeft daar ook recht op. Naar mijn mening dient de Oudheidkundige Bond de problemen, die met de monumentenbescherming samenhangen, op een andere manier te benaderen dan de verschillende andere verenigingen, die hetzelfde doel voor ogen hebben, dat wil zeggen niet zozeer in de breedte als wel in de diepte. Ons Bulletin zal daarbij ook in de toekomst een belangrijk middel blijven en ik zou hier hulde willen brengen aan de hoofdredacteur, die er steeds weer in slaagt een belangwekkend en waardig nummer het licht te doen zien.

Ik heb gemeend al deze opmerkingen eens openhartig te moeten maken, omdat de stemmen, die zich in negatieve zin over de Bond uiten, noodzakelijkerwijze een tegenwicht behoeven. In elk geval kan ik U de verzekering geven dat het bestuur voor de Bond zeker nog een belangrijke taak ziet weggelegd en dat het bereid is met vol enthousiasme daaraan uitvoering te geven!”

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 26 februari 1966 te Amsterdam gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 maart 1966, blz. *37 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat de Bond een request bij Provinciale Staten van Zuid-Holland heeft ingediend naar aanleiding van het ter visie leggen van het ontwerp-streekplan „Rijnstreek-West”. Het in dit plan geprojecteerde tracé van rijksweg 11 houdt namelijk in de aanleg van een zesbaans autoweg op een vijf meter hoge dijk, die op een afstand van dertig meter van het 18de eeuwse huis „Berbice” te Voorschoten het tot dit buiten behorende park zal doorsnijden. De Bond heeft in zijn bezwaarschrift doen uitkomen dat het te verwachten zware snelverkeer op de fundering van het gebouw een vernietigende invloed zal hebben, waardoor de bewoonbaarheid binnen korte tijd illusoir wordt gemaakt. De Bond meent te moeten aandringen op het integrale behoud

van de buitenplaats „Berbice” als één geheel, opdat zij haar recreatieve taak zal kunnen blijven vervullen. De Bond heeft tenslotte verzocht, de mogelijkheid te onderzoeken het tracé van rijksweg 11 naar het noorden op te schuiven, zodat de nieuwe weg om het park heen kan worden gelegd.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

De lotgevallen van de Bond in 1965 werden overschaduwd door de ernstige ziekte van de voorzitter. De noodlottige afloop daarvan op 4 januari 1966 had wel niemand kunnen voorzien. Terstond na zijn benoeming in de op 18 juni 1965 te Dordrecht gehouden vergadering was Van der Haagen aan de slag gegaan, scherpzinnig, objectief en met volledige inzet des persoons, zoals van hem te verwachten viel. Juist door zijn langdurig verblijf in het buitenland, waarbij hij, zoals hij zelf stelde, de verrichtingen van de Bond slechts uit de verte had kunnen volgen, bleek hij de bij uitstek aangewezen figuur, de Bond voor te gaan en de weg te wijzen in de nieuwe tijd, nu alom een nieuwe aanpak wenselijk en noodzakelijk wordt geacht. Problemen waren er voor een voorzitter van allure als Van der Haagen te over en hij ging ze zeker niet uit de weg. Zo bleek alras dat de Bond reeds enige jaren zijn rechtspersoonlijkheid had verloren, omdat destijds — zoals later uitkwam ten onrechte — was aangenomen dat een goedgekeurde wijziging van de statuten automatisch verlenging van de rechtspersoonlijkheid medebracht. Nu deze derhalve opnieuw diende te worden aangevraagd, leek het zinvol, de van kracht zijnde statuten van de vereniging aan een herziening te onderwerpen en aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden. Het is de grote verdienste van Van der Haagen geweest dat hij kort voor zijn overlijden in een scherpzinnige analyse zijn visie heeft vastgelegd op de taak van de Bond in de moderne tijd. De door het bestuur ingestelde commissie voor de redactie van de nieuwe statuten — wier arbeid zo straks aan uw vergadering ter beoordeling zal worden voorgelegd — heeft met de door Van der Haagen in zijn nota neergelegde denkbeelden haar voordeel kunnen doen en het stemt slechts tot droefenis dat de auteur aan het redigeren van de tekst niet meer heeft kunnen medewerken. Een andere zaak, die Van der Haagen zeer ter harte ging, n.l. de intensivering van het contact van de Bond met op hetzelfde terrein werkzame lokale verenigingen, heeft hij wel aangevat, maar daar het hier een kwestie van langzaam naar elkander

toegroeiën betreft, kan nog slechts van een geringe vooruitgang worden gesproken. Ook in dit opzicht betekent zijn onverwacht heengaan voor de Bond een gevoelig verlies.

In de vergaderingen van het bestuur kwamen enkele problemen aan de orde, die in wijder kring bekendheid behoeven. De plannen van het gemeentebestuur van Delft, aan de Phoenixstraat een leeszaalcomplex te stichten, houden in dat in deze historische omgeving een zeer modern gebouw zal verrijzen, dat een herstel van den tuin van het Prinsenhof in zijn oude omvang onmogelijk zal worden en tenslotte dat het uit 1845 daterende kerkje aan de Schoolstraat zal moeten worden afgebroken. In een aan het gemeentebestuur gericht adres, gepubliceerd in het *Nieuwsbulletin* van 15 april 1966, blz. *47 e.v., heeft de Bond verzocht, het leeszaalgebouw elders in de stad te situeren, de Prinsenhof in zijn oorspronkelijke vorm te herstellen en het kerkje te behouden en een nieuwe bestemming te geven. Het antwoord van het gemeentebestuur luidde afwijzend, terwijl het kerkje inmiddels is gesloopt. De Bond acht het een onbevredigende toestand dat in de onmiddellijke nabijheid van een monument blijkbaar van alles gebouwd mag worden, want niet alleen in Delft doen zich dergelijke problemen voor. Indien de bescherming van de omgeving van een monument wettelijk niet mogelijk is en deze aangelegenheid geheel en al een kwestie van welstandstoezicht zou zijn, is er naar onze mening sprake van een leemte in de Monumentenwet. Ter voorkoming van misverstand zij hierbij aangetekend dat de Bond in beginsel zeker niet tegen de moderne architectuur is, maar wel tegen moderne architectuur in extreme vorm in de naaste omgeving van een monument.

Een ander probleem, dat in de vergaderingen van het bestuur ter discussie is gesteld, betreft de bescherming en de inventarisatie van de restanten van de Nederlandse cultuur in de vroegere koloniale gebieden. De gedachte is niet nieuw: bij de oprichting van de Bond heeft mr. dr. J. C. Overvoorde hiervoor reeds een lans gebroken. De feitelijke situatie is nu zo, dat b.v. op Ceylon de door de Nederlanders gebouwde kerken en aangelegde kerkhoven te gronde dreigen te gaan omdat geen instantie zich geroepen voelt, iets aan het onderhoud ten koste te leggen. De toekomst zal leren of op dit terrein voor de Bond een taak is weggelegd, in samenwerking met de enige jaren geleden opgerichte stichting „Cultuurschiedenis van de Nederlanders Overzee”.

De Bond betuigde adhesie met een door de

Bond Heemschut ontwikkeld initiatief, te trachten door middel van het inschakelen van de televisie meer bekendheid te geven aan doel en streven van de organisaties, die zich op het terrein van de algemene (derhalve niet de lokale) monumentenzorg bewegen. Het kan alleen maar nuttig zijn indien ook de positieve kanten van de monumentenzorg eens via de beeldbuis worden uitgedragen.

De periodiek aftredende bestuursleden werden in de ledenvergadering van 18 juni 1965 opnieuw benoemd met uitzondering van de heren Braat en Van Swigchem, die niet herkiesbaar waren. In hun plaats wees de vergadering als nieuwe leden van het bestuur aan de heren mr. J. K. van der Haagen en drs. H. Halbertsma. Mr. Van der Haagen volgde dr. W. C. Braat op als voorzitter. Het bestuur kwam in 1965 drie maal in vergadering bijeen. Hiertoe uitgenodigd maakte het bestuur een voordracht op van drie leden (de heren mr. J. K. van der Haagen, mr. R. Hotke en ir. R. Meischke), die voor de Bond zitting zouden kunnen nemen in het op te richten Nederlands Comité van de Conseil International des Monuments et des Sites (ICOMOS). In dit comité zijn ook de Bond van Nederlandse Architecten, de Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen, de Bond Heemschut en de Monumentenraad vertegenwoordigd. Het bestuurslid prof. dr. M. D. Ozinga nam namens de Bond zitting in de door de Oudheidkundige Vereniging „Fleहितte Amersfoort opgerichte commissie voor de Eemvallei, welke zich ten doel stelt het behoud en de leefbaarheid van deze streek te bevorderen. De voorbereidingen voor het nieuwe deel van het Repertorium, dat de gedurende de periode 1951-1960 verschenen tijdschriftartikelen zal omvatten, vorderen onder de toegewijde zorg van mejuffrouw M. Kossmann naar behoren. De op elk terrein stijgende kosten maakten de financiering van het Bulletin tot een zorgelijke zaak — de penningmeester zal U daarover aanstonds opening van zaken geven. De laatste jaren valt een verblijdende aanwas van nieuwe leden te constateren; dit verschijnsel hield gelukkig in 1965 aan. Want alleen een gestadige toeneming van het aantal leden zal de financiële zorgen, waarmee de Bond en meer in het bijzonder de exploitatie van het Bulletin te kampen heeft, kunnen verlichten!

De penningmeester, mr. G. J. Wit, zegt dat zijn *financieel verslag* over het jaar 1965 in mineur moet zijn gesteld. De sterk gestegen onkosten, welke aan de uitgave van Bulletin en

Nieuwsbulletin zijn verbonden, hebben tengevolge gehad dat het kapitaal negatief is geworden. Het is te betreuren — maar het is onvermijdelijk — dat de van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in de kosten van de exploitatie van het Bulletin te ontvangen bijdrage in het gunstigste geval pas omstreeks een jaar na het afsluiten van het boekjaar betaalbaar kan worden gesteld, want inmiddels dienen de drukkosten van het orgaan over het lopende jaar te worden betaald, welke kosten de Bond derhalve moet vóórfinancieren. Het exploitatietekort over het jaar 1965 kan voorlopig op f 18.000.— worden geraamd. Het is duidelijk dat aan een contributieverhoging niet is te denken. Daarnaast zijn de onkosten van de vergaderingen en de excursies dermate gestegen, dat voortaan van de deelnemers hierin een extra bijdrage zal moeten worden gevraagd. De heer T. H. Kimm vraagt of niet staande de vergadering tot verhoging van de contributie kan worden besloten. De voorzitter antwoordt ontkennend; een hierop betrekking hebbende wijziging van het huishoudelijke reglement moet tenminste veertien dagen tevoren aan de leden worden medegedeeld.

Namens de commissie voor het nazien van de rekening over het verenigingsjaar 1965 deelt de heer P. L. de Vrieze mede dat de commissie de boeken heeft nagezien en slechts lof heeft voor het gevoerde beheer. Zulks neemt niet weg dat zij bezorgd is over de financiële situatie van de Bond. De exploitatie van het orgaan vertoont een groot tekort, de bijdragen van de leden in de onkosten van de excursies zijn onvoldoende. De posten voor honoraria kunnen nauwelijks worden opgebracht. Een contributieverhoging lijkt daarom onafwendbaar. Spreker geeft het bestuur in overweging al deze punten in een bestuursvergadering nader te bekijken. Intussen wil de commissie de vergadering gaarne voorstellen de penningmeester décharge te verlenen over het door hem in 1965 gevoerde beheer. De vergadering hecht hieraan haar goedkeuring.

De voorzitter stelt dan het ontwerp voor de nieuwe *statuten* van de Bond aan de orde, hetwelk alle leden onder dagtekening van 15 mei j.l. is toegezonden. Spreker brengt hulde aan de leden Wit en Van Swigchem, die blijmoedig de veelomvattende taak van het ontwerpen en redigeren op zich hebben genomen. Uit de vergadering komen geen opmerkingen, zodat de voorzitter opgelucht vaststelt dat de nieuwe statuten ongewijzigd zijn aanvaard.

De vergadering wordt dan voor enige tijd ge-

schorst; tijdens dit intermezzo wordt de door Esso Nederland vervaardigde documentaire „Dit is Groningen” vertoond.

Na heropening komt het ontwerp voor het nieuwe *huishoudelijke reglement*, waaraan de heren Wit en Van Swigchem eveneens hun beste krachten hebben gegeven, ter tafel. Nadat de penningmeester er op heeft gewezen dat lid d van artikel 2 een verhoging van de contributie voor student-leden inhoudt (van f 5,— op f 7,50 per jaar), aanvaardt de vergadering ook dit ontwerp.

De voorzitter verstrekt een toelichting op het volgende punt van de agenda, dat op de *bestuursverkiezing* betrekking heeft. Het lid van het bestuur, de heer Van der Haagen, is overleden. Ingevolge artikel 6 van het huishoudelijke reglement zijn aan de beurt van aftreden de heren Bernet Kempers, Buurman, Oosterbaan, Ozinga, Terwen en Wit, van wie slechts de penningmeester, de heer Wit, herkiesbaar is. Het bestuur is van mening dat de vervulling van niet minder dan zes vacatures de continuïteit van het beleid voor grote problemen zal stellen. Daarom geeft het bestuur de ledenvergadering in overweging dispensatie toe te staan van de desbetreffende bepaling van het huishoudelijke reglement en het aantal te vervullen vacatures ditmaal te beperken tot twee. Het lot heeft de heer Terwen aangewezen, zijn plaats in het bestuur ter beschikking te stellen. Mitsdien stelt het bestuur voor, de heren Bernet Kempers, Buurman, Oosterbaan, Ozinga en Wit opnieuw te benoemen. In de vacature-Van der Haagen stelt het bestuur kandidaat dr. ir. C. L. Temminck Groll en in de vacature-Terwen mr. J. Korf. De vergadering betuigt met applaus hiermede haar instemming. De nieuwbenoemde heren hebben doen weten dat zij bereid zijn een benoeming te aanvaarden. Op voorstel van de voorzitter wijst de vergadering prof. dr. W. Ph. Coolhaas tot voorzitter aan. De heer Coolhaas is bereid zich voor één jaar beschikbaar te stellen.

Het overgangsartikel van het zojuist door de ledenvergadering aanvaarde huishoudelijke reglement voorziet in het aftreden van de heren Lunsingh Scheurleer, Meischke, Ozinga en Van de Waal als lid van de commissie van redactie voor het Bulletin. Voorgesteld wordt het lidmaatschap van de andere zittende leden te continueren. De vergadering gaat daarmede accoord.

De vergadering benoemt tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1966 de heren

mr. F. W. van den Berg, C. Wijdooge en P. Knuttel (reserve).

De voorzitter stelt de vergadering voor de *wintervergadering* in 1967 te beleggen te Amsterdam en daaraan zo mogelijk een bezoek aan het Koninklijk Paleis te verbinden, en de *zomervergadering* in dat jaar te Haarlem of omgeving, waarna een tocht zal kunnen worden gemaakt langs enkele historische buitenplaatsen in Kennemerland (Beeckestein, Waterland, Scheybeck, Akerendam, Marquette). De vergadering betuigt haar instemming met dit plan. Nadat de heer K. Koster de waarnemend-voorzitter hulde heeft gebracht voor de wijze, waarop hij gedurende de thans voorbijge interim-periode leiding aan de Bond heeft gegeven en nadat dr. F. Mühlen de beste wensen van de vrienden uit Munster heeft overgebracht, wordt de vergadering gesloten.

Die middag was het gezelschap tegen twee uur samengekomen in het koor van de Martinikerk, dat, nu de ten behoeve van de restauratie aangebrachte steigers zijn verwijderd, zijn rijzig en weids interieur heeft herkreten. Na een begroetingswoord door de president-kerkvoogd, prof. dr. E. H. 's Jacob, geeft architect P. L. de Vrieze een uiteenzetting van de problemen, die zich bij de restauratie van de kerk voordoen; de heer J. Otter, die in het bijzonder is belast met de conservering van de muur- en gewelfschilderingen, verstrekt een toelichting. Onder leiding van de heren Overdiep, Van der Veen en De Vrieze volgt dan een wandeling door de stad, welke langs het Pepergasthuis en de tuin van het Prinsenhof met de befaamde zonnwijzer naar het huis Ossemarkt 6 voert, dat door de bewoner, de zenuwarts W. A. Hofman en zijn echtgenote, gastvrij ter bezichtiging is gesteld. Langs de Nieuwe- of Noorderkerk gaat de wandeling door de Oude Boteringstraat en langs de Grote Markt naar het Provinciehuis. In de Statenzaal heet de waarnemend-commissaris der Koningin, mr. J. J. Prins, het gezelschap welkom. In zijn rede doet hij de verheugende mededeling dat Gedeputeerde Staten zojuist hebben besloten tot de instelling van een commissie, die tot taak heeft het beleid ten aanzien van de bescherming en de restauratie van de monumenten in de provincie Groningen te coördineren. In zijn dankwoord haakt de waarnemend-voorzitter op deze mededeling in; spreker acht het tot stand gekomen besluit van groot gewicht. Onder het genot van een verfrissing blijft het gezelschap nog enige tijd bijeen, waarna men

zich om half acht in restaurant „De Bolderij” aan tafel begeeft voor het gemeenschappelijk diner.

Zaterdag 18 juni vertrekken de bussen om half negen precies voor de excursie door de Ommelanden. De heren Kimm, Van der Veen en De Vrieze kwijten zich met enthousiasme van hun taak, onderweg toelichting te geven. De met zorg uitgekozen landelijke route voert over Zuidwolde-Bedum-Onderdendam (met het gerestoreerde Waterschapshuis)-Middelstum (waar, al rijdende, een blik wordt geworpen op de prachtig gelegen kerk en daartegenover op de op restauratie wachtende 18de eeuwse bakkerij) naar Huijzinge. Het kleine romano-gotische dorpskerkje is niet het doelwit van het bezoek. Architect R. Offringa vertelt iets over de restauratie. Tegen tien uur komt men aan in de monumentale kruiskerk van Loppersum. Hier dienen architect Offringa en de heer Otter weer van voorlichting, laatstgenoemde in het bijzonder met betrekking tot de schilderingen in het interieur. Daarna is de kerk van Zeerijp aan de beurt; het interieur heeft hier na de restauratie een overwegend rode uitmontering gekregen, die op de bezoekers een verrassende indruk maakt. Als vierde kerk in successie wordt de kerk van 't Zandt bekeken, waarvan de restauratie thans nog in volle gang is. Door een prachtig landschap rijden de bussen langs Leermens en Tjamsweer naar huize Ekenstein, waar in het schathoes de koffiemaaltijd gereed staat. In het park van Ekenstein is het goed toeven, zodat het gezelschap om twee uur uitgerust aan het middagprogramma begint. Buiten het centrum van de stad Groningen om gaat de tocht over Vierverlaten en Lettelbert naar Midwolde. De Hervormde kerk met het praalgraf voor de familie von Inn- und Knipphausen trekt hier aller aandacht. De meeste deelnemers geven de voorkeur aan een wandeling door de Midwolder allee naar het landgoed Nienoord. Daar heet de conservator van het Nationale Rijtuigmuseum, drs. H. B. Vos, zijn gasten welkom, waarna de excursionisten zich verspreiden: voor de bezichtiging van het huis en de bijgebouwen met de geexposeerde karossen of voor een wandeling door het park met een bezoek aan de schelpengrot of alleen maar uitrusten en theedrinken op het terras van de Nienoord. Om half zes wordt de terugtocht naar Groningen aanvaard, waarmee het einde van deze, door prachtig zomerweer begunstigde excursie is gekomen.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
 REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Goor. In een bouwput, gegraven met het oogmerk uitbreiding te geven aan de cafetaria „t Schild”, Schild no. 8 te Goor, in eigendom toebehorende aan de heer Visser, heeft men de stadsgracht aan de zuidoostzijde van het Schild aangesneden. Op 21.50 m afstand van de voorzijde van het pand is men op zware, aangepunte palen gestuit, die vermoedelijk als funderingspalen langs de binnenzijde van de gracht voor opstellen dienst hebben gedaan. De vaste grond werd aangetroffen op 4 m beneden het vloerpeil van het bestaande huis, waarin de cafetaria is gevestigd. Op 23.30 m van de straatzijde van het pand lag de vaste grond op 4.90 m beneden het genoemde vloerpeil. Verder verloop van de gracht naar de buitenzijde is niet vastgesteld, omdat het einde van de bouwput was bereikt. Het schervenmaterieel, voornamelijk bestaande uit Siegburger steengoed, dateerde grotendeels uit de 14de-16de eeuw.

Oudheidkamer „Twente”, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Nijmegen, Mariënborg. Bij het graven van een bouwput voor het nieuw te bouwen politiebureau in de n.o. hoek van het Mariënborg werd door het RMvO een onderzoek ingesteld. In het o. gedeelte van het terrein, grenzend aan de Mariënborgsestraat, werd een, deels door latere ingraven gestoorde woonlaag vastgesteld, vermoedelijk aansluitend aan reeds vroeger gevonden sporen in meer oostelijke richting (Kelfkensbos). Het vondstenmateriaal is in de 1ste eeuw te dateren; genoemd dienen te worden twee munten:

1. as, vz. Divus Augustus, kz. altaar, gesl. na 22 n. Chr., RIC p. 95,6.

2. Vespasianus, as, gesl. 77/78, portret Domitianus, kz. Spes, BMC 873 (determ. Kon. Penn. Kabinet).

De n. wand en een gedeelte van de w. wand van de bouwput gaven een (vroeg?) Romeins niveau te zien; een nadere datering laat het zeer spaarzame vondstenmateriaal niet toe. Bo-

ven dit Romeinse niveau bevond zich een vondstloze donkere laag vuile aarde.

In de n.o. hoek van de bouwput (hoek Raadhuisstraat-Mariënborgsestraat) bleken in de noordelijke wand van de put gedeelten van de eerste Nijmeegse stadsmuur, na 1230 opgetrokken van mergelblokken, bewaard te zijn. Twee haaks op elkaar staande muurtjes doen een in de gracht uitstekend waltorentje vermoeden.

De dwars door de bouwput lopende (Oude) Stadsgracht leverde nagenoeg geen vondsten op; onder uit de grachtvulling kwamen enkele 14de- en 15de-eeuwse scherven. De gracht vertoonde aan de veldzijde een langzaam oplopend, aan de stadzijde een zeer steil profiel. Het onderzochte terrein heeft, getuige het ontbreken van enige sporen, b.v. van grachten, niet behoord bij een veronderstelde vroeg- of laat-Romeinse aanleg (Valkhof?).

Tevens is gebleken, dat het laat-Romeinse grafveld uit de binnenstad zich niet tot dit gedeelte van het Mariënborg heeft uitgestrekt, zoals een in 1952 gegraven sleuf tussen Raadhuisstraat en Oude Stadsgracht, even ten westen van de huidige bouwput, reeds deed vermoeden.

S. L. Wynia, Amsterdam.

Legerplaats 10de legioen. Sedert het vorige bericht (*Nieuwsbull.* febr. 1966, *16.*17) is er in de eerste helft van dit jaar vooral gegraven naar het hoofdgebouw, de *principia*; verder werd gewerkt aan de completering van het onderzoek naar de ten z.o. daarvan liggende gebouwsporen in de moestuin van „Mater Dei”. Een perceel aan de Huygensweg, waarop binnenkort een woning gebouwd zal worden, werd voorts mede in het onderzoek betrokken.

1. De *principia*. Fundamentresten van dit gebouw, aansluitend aan de reeds gevondene, werden bloot gelegd in de tuin van de heer M. Froeling, Huygensweg 3. Achter het woonhuis werd daarbij de in februari reeds genoemde *basilica* verder geëxploreerd. Van dit ongeveer 47 bij 23 m grote bouwwerk bleek de naar de binnenplaats van de *principia* gekeerde lange muur niet, zoals eerst gedacht, 2.80 m

breed te zijn: de werkelijke breedte van het fundament is in aanleg 1.80 m, maar bij het uitbreken van de bijna 1 m diep in de vaste grond reikende steenmassa is aan weerszijden een royale greppel gegraven, waarin men het ongetwijfeld moeilijke slopingswerk heeft kunnen voltooien. De funderingsaanleg, in de vorm van een strook leem met veldkeien en ander steenmateriaal, werd in het midden van de 2.80 m brede „uitbraakgreppel” teruggevonden. Van een ingangspartij tegenover de hoofdingang van de principia was niets te zien. Wel liggen van de door Holwerda gevonden rij pijlers de beide middelste verder uiteen dan de rest, evenals de overeenkomstige van de thans ontdekte rij (bij benadering 4.25 m tegenover 3.25 m); van deze tweede rij konden 5 van de 8 pijlers onderzocht worden. Met de gehele legerplaats moet ook dit gebouw reeds in de 2de eeuw door de Romeinen zijn afgebroken. Daarbij zijn ongetwijfeld de funderingen voor een deel in de grond achtergebleven. In de 30-jarige oorlog (1618-1648) werd de aanvoer van tufsteen uit Duitsland bemoeilijkt, zodat het de moeite loonde om overal, waar in eigen omgeving tufsteen aanwezig was, deze te verzamelen. Zelfs overeind staande, in gebruik zijnde gebouwen ontsnapten niet altijd aan zulke activiteiten: men gaf wel verlof om delen ervan af te breken, mits die in baksteen weer werden bijgewerkt. Zulks gebeurde o.a. met het Valkhof. Een gevolg van dit uitgraven van Romeinse fundamenten was het vinden van oudheden uit dezelfde periode. De sedert 1618 in Nijmegen wonende predikant Joh. Smith (Smetius) zag het belang in, ook van minder spectaculaire vondsten, en zo ontstond dan zijn beroemde verzameling, die hem tot een van de grondleggers van de Romeins-provinciale archeologie maakte. Zie over het graven naar tufsteen o.a. zijn *oppidum Batavorum* van 1644, 33. De jaartallen, genoemd bij enkele van zijn vondsten, liggen meest tussen 1626 en 1636. In diezelfde tijd werd ook bij het „Kattepad”, dat is dus in de omgeving van ons opgravingsterrein, tufsteen gedolven. Wij lezen, dat Smetius, kort voor 1644, in gezelschap van Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk, daarvan getuige was (Daniëls, *Noviomagus*, 155). In 1633 waren hier zelfs 300 tonnen (hoeveel dit in moderne maat is, is mij niet bekend) tufsteen gegraven en verder nog 42 tonnen (zie Daniëls, *i.a.p.*) in het H. Geestland, d.i. het land ter weerszijden

van de tegenwoordige Huygensweg — deze weg zelf inbegrepen. Inderdaad heeft men wel zeer weinig tufsteen voor ons overgelaten! De scherven in de „uitbraaksleuven”, die er dus bij het weer aanvullen toevallig in geraakt zijn, stemmen in datering goed overeen met de genoemde gegevens: late middeleeuwen en eerste kwart der 17de eeuw. Vooral de geweldige fundamenten van de basilica zullen toen wel de grote quanta geleverd hebben!

De basilica schijnt overigens secundair in de principia te zijn ingebouwd, waarschijnlijk tegelijk met het grote, secundaire gebouw ten z.o. daarvan. De afmetingen der pijlers en de ongewone diepte van de funderingen stemmen althans bij beide gebouwen overeen. Wij hebben onlangs (*Nieuwsbull.* okt. 1965, *125-*127) een vierkant gebouwtje dat door het genoemde secundaire gebouw overdekt en doorsneden wordt, als een tribunal trachten te verklaren. Na de bouw van de basilica was deze laatste de aangewezen plaats voor rechtszittingen, waarbij een ouder tribunal inderdaad afgebroken kon worden! Overigens is dit nog geen bewijs voor de juistheid van de toen gegeven interpretatie.

Na het voltooien van het onderzoek in de achtertuin van de heer Froeling werd in diens voortuin voor het eerst de n.w. vleugel van de principia, parallel aan de Huygensweg, aangesneden. Het gehele gebouw blijkt volkomen symmetrisch aangelegd te zijn. Opvallend is niet in de symmetrie passend zijn een paar verzwaren of steunberen aan weerszijden van de lengtes van de basilica in de sluitmuur aan deze zijde. Deze zouden een spoor van een ingang aan de ene korte zijde kunnen zijn. Tevens bevinden zich daar pijlers, tegen deze muur geplaatst tegenover de beide centrale pijler-rijen, iets wat aan de andere korte zijde niet het geval is. Overigens is de n.w. vleugel op dezelfde wijze in vertrekken onderverdeeld als de tegenover liggende z.o. vleugel.

Andere delen van deze vleugel zijn vervolgens aangetroffen in de voortuin van het huis Huygensweg 1, eigenaar de heer W. H. Pluimen, die wij ook op deze plaats onze hartelijke dank betuigen voor zijn onbaatzuchtige en geïnteresseerde medewerking. In beide tuinen kwamen ook sporen van oudere, houten gebouwen voor den dag, naar het schijnt zowel uit vroeg-Flavische als uit Augusteïsche tijd. Het prehistorisch kringgreppurnenveld had hier blijkbaar een 7 m breed „lang bed”, met grep-

pels van 1.50 m breedte en 1.00 m diepte. Een door de Romeinen aangetroffen en vernielde urn bleek opnieuw, maar op ongewoon hoog niveau, te zijn bijgezet, blijkens tussen de scherven aangetroffen tufsteensplinters tijdens de bouw van de stenen principia. Een crematie, op 2 m afstand, maar op grotere diepte, midden tussen de beide greppels gevonden, zou tevens de oorspronkelijke plaats van de urn kunnen geweest zijn. Een rij paalgaten, niet evenwijdig tussen beide greppels verlopend, vormt waarschijnlijk een spoor van bewoning in latere (prehistorische) tijd.

In de achtertuin van het reeds genoemd huis Huygensweg 1 werden twee pijlerfunderingen van een porticus aan de n.o. zijde van de principia-binnenplaats aangetroffen, onmiddellijk naast de hoofdingang en as van het gebouw.

2. In de moestuin van „Mater Dei” werd gezocht naar de verdere resten van de daar in 1965 aangetroffen gebouwen in twee perioden. Van het secundaire gebouw werd de z.w.-sluitemuur vastgesteld, alsmede de lengte daarvan. De afmetingen van het gebouw zijn nu definitief bepaald op 77 bij 45½ m; de binnenplaats (± 30 bij 60 m) wordt omgeven door een porticus van 9 bij 5 pijlers; daarachter, in het rond, een reeks grotendeels even grote vertrekken. Het zou een armamentarium kunnen zijn, dat een ouder van overeenkomstige vorm, maar kleiner en zonder porticus, vervangt. Van dit laatste is eveneens de z.w. afsluiting gevonden: het blijkt 42½ m lang geweest te zijn; de breedte zou nog door een aanvullende graving in dezelfde tuin vast te stellen zijn. Van de in het vorige bericht genoemde grafsteen zijn helaas geen verdere fragmenten aangetroffen. Wij moeten het dus met de toen gegeven lezing van de inscriptie doen.

3. Van het perceel bouwterrein aan de Huygensweg (toekomstig no. 23?), waar de oudminister prof. dr. J. Gielen een huis gaat bouwen, is een groot deel reeds uitgegraven. Wij zijn Zijne Excellentie zeer erkentelijk voor het royaal gegeven verlot om ook zijn terrein in het onderzoek van de castra te betrekken. Ietwat excentrisch ten opzichte van de as der principia kwam hier een Romeinse grintweg te voorschijn, alsmede sporen van houten gebouwen en lichte stenen funderingen, alles uit zeker twee, misschien meer perioden. Het beeld is hier nog niet duidelijk.

Van de mobiele vondsten dienen enkele af-

zonderlijk genoemd te worden. Zowel in het losse puin van de uitgebroken funderingen als in de nog vast liggende delen daarvan worden telkens fragmenten van in kalksteen gebeeldhouwde architectonische sierdelen gevonden. Dikwijls zijn zowel de breuken als de versieringen met kalkmortel bedekt. Ze zijn dus in het metselwerk opgenomen geweest als vulling, geheel onzichtbaar. Wij hebben ze tot nog toe beschouwd als afbraak van oudere gebouwen. Het gaat hier om stukken van gecanneleerde zuiltrommels van verschillende diameter, basementen en kapitelen van verschillende grootte. Fragmenten van wat groter omvang doen zien, dat het kapiteel C van H. Kähler (*Die röm. Kapitele des Rheingebietes*, 1939) toegepast was. Nu kennen wij dit o.a. uit de Neronische legerplaats Vetera. Deze castra lag na 70 in puin, een nieuwe werd op enige afstand gebouwd en het spreekt vanzelf, dat het bouw materiaal opnieuw gebruikt is. Daarbij werd de legerplaats voor twee legioenen vervangen door een voor 1 legioen. Van de overvloed van puin zou men zeer zeker ook in Nijmegen een deel in de funderingen gebruikt kunnen hebben. Echter viel onlangs ons oog op de door dr. B. H. Stolte weer eens geciteerde inscriptie C.I.L. XIII 4624: een afdeling (vexillatio) van het 10de legioen delft Franse kalksteen aan de Moezel te Norroy, ergens tussen Metz en Nancy (*Numaga XIII*, 1966, 14). Uit de op de inscriptie vereerde keizer blijkt, dat dit reeds onder Vespasianus gebeurde. Klaarblijkelijk is men al vóór 79 begonnen de constructie van stenen gebouwen voor te bereiden. Uit de aangevoerde kalkstenen blokken hakten de „fabri” van het legioen series zuiltrommels, basementen, kapitelen enz., lang voor het bouwen begon; wat daarbij mislukte geraakte bij de splinters en afval van de steenhouderswerkplaats en verdween later in funderingen en vullingen van de (tufstenen) muren. De inscripties C.I.L. XIII 7698 en 7699 bewijzen, dat soldaten van het 10de legioen in de tufsteengroeven van het Brohltal werkzaam waren, vóór het legioen zijn bijnamen P(ia) F(idelis) D(omitiana) kreeg, dus vóór het jaar 89.

Onder de dakpanstempels is in de eerste plaats te noemen een rond stempel met het opschrift VEX. EX. GER in reliëfletters. Dit werd overigens aangetroffen bij de bewerking van de vondsten uit het horreum (II), opge-

graven in 1964/65. Zie hierover en over de hiermee samenhangende problemen Bogaers, *Numaga* XII, 1965, 98-106. Uit de principia afkomstig is een stempel van het XVde legioen: L.XV.PR.LSN: Legio XV Primigenia, met de voor ons niet verstaanbare toevoeging LSN. Behalve dit van vóór 70 daterende stempel kwam daar ook een na 120 dagtekenend fragmentarisch exemplaar van het 30ste legioen voor den dag (LEG.XXX.V.V.).

Een terra cotta-lamp met oor en twee zijdelingse uitsteeksels, tuit afgebroken, dateert blijkbaar uit de tijd van Augustus. Op de spiegel de voorstelling van een man, lopend naar rechts, over zijn linkerschouder een stok, waaraan twee manden hangen. De linkerhand ondersteunt de draagstok, in de rechter een wandelstok. Een goed nevenstuk vond ik nog niet. Een bronzen *haakfibula* heeft de vorm van *Buchem* Pl. V, 3; 1. 10.3 cm, vrijwel onbeschadigd; om de naald een benen kraal.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

In een tuin aan de Straalmanstraat werd een bronzen munt (dupondius of as) van keizer Augustus gevonden (RIC 362, 364). Op de voorzijde is deze munt voorzien van een klop TIB.

Bij het oorlogsmonument in Berg en Dal werd een as gevonden, waarvan de voorzijde waarschijnlijk keizer Domitianus vertoont, terwijl op de keerzijde Moneta met cornucopiae en weegschaal is te zien (verg. BMC p. 170,5; determinatie Kon. Penningkabinet).

Beide munten werden aangekocht door het Rijksmuseum G. M. Kam.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

NOORD-BRABANT

Bergeijk. In de omgeving van de Witrijt werd een urnenveld ontdekt dat waarschijnlijk door P. N. Panken in 1845 werd genoemd als „liggende een half uur gaans ten westen van de Weebosch”.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Boxmeer. In de Waranda te Boxmeer ligt een hoge ronde, kunstmatig opgeworpen heuvel. Misschien is dit een middeleeuwse vluchtheuvel geweest, maar gezien de Romeinse graf-

vondsten in de omgeving zou het ook een Romeinse tumulus kunnen zijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Tijdens het onderzoek van een Bronstijdgrafheuvel te Eersel kon ook de plaats worden vastgesteld waar vroeger een aantal urnen is gevonden. Het betreft vindplaatsen die slechts een paar honderd meter van elkaar liggen. Mogelijk behoren de vondsten tot één uitgestrekt urnenveld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. De bouwterreinen in het noordelijk gedeelte van Eindhoven worden regelmatig gecontroleerd op archeologisch materiaal door de heer G. Fonteyn uit Eindhoven, correspondent van de R.O.B.

Blijkens de verspreiding van de grote hoeveelheden aardewerkscherven is het aantal nederzettingen uit de Romeinse tijd in dit stadsdeel reeds tot zes opgelopen. Ook zeer veel middeleeuws materiaal kwam hier te voorschijn. Op drie plaatsen werden concentraties van mesolithische vuursteenartefacten aangetroffen. Bij Eckard werd een fragment van een vuurstenen neolithische bijl gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Esch. In een bouwput werd een drietal middeleeuwse putten ontdekt. Twee dezer putten bestonden uit holle eike stammen. De derde put was vierkant en van dikke planken vervaardigd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Westelijk van „de IJzeren Man” werden in een zandafgraving talrijke Romeinse en middeleeuwse aardewerkscherven aangetroffen. Langs de Rijksweg Eindhoven-Weert werd een neolithisch pijlpuntje gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heeze. De vondst van twee met crematieresten gevulde Romeinse potten in de omgeving van de Meelakkers wijst erop, dat hier een grafveld in de Romeinse tijd heeft gelegen.

Ongeveer drie kilometer ten zuid-westen hiervan moet een nederzetting uit diezelfde periode zijn geweest, gezien het grote aantal scherven van Romeins aardewerk dat hier werd aangetroffen. Op deze laatste plaats werd ook veel mesolithisch vuursteenmateriaal gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. Bij Opwetten en bij Boord werd in twee der talrijke zandafgravingen in deze omgeving een grote hoeveelheid Romeinse en middeleeuwse aardewerkscherven gevonden. Op de laatste vindplaats lag ook een aantal mesolithische vuursteenartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. In de heide, zuidelijk van Oirschot, werden door de heer G. van Kemenade uit Eindhoven op een tiental plaatsen concentraties van mesolithische vuursteenartefacten ontdekt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Reusel. In de Lindestraat werd in de tuin van de familie Hendriks een stenen bijl gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Behalve van het uitgestrekte urnenveld in de buurtschap Geenhoven zijn er te Valkenswaard ook urnvondsten bekend langs de Dijkstraat. Op het gemeente-archief worden van deze vindplaats scherven bewaard van urnen uit de La-Tène periode. Een der urnen heeft een merkwaardige uitwijkende voet, gelijkend op het Hunsrück-Eifeltype.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Echt. In de eerste week van maart van dit jaar vond de heer Th. H. Hendriks, Roermond, op een akker, ca. 400 m ten zuiden van de St.-Antoniushoeve ten zuidoosten van Echt, twee vuurstenen artefacten uit het Midden-Paleolithicum. Het zijn een Levallois-spits, met enige retouche langs de zijden, van grijswitte vuursteen (punt afgebroken) en een pseudo-Levallois-spits, eveneens langs de rand geretoucheerd, van bruingele silex (voor de terminologie cf.: H. Müller-Beck, *Alt-Thüringen* 3, 1957/8, 144-5).

De vindplaats is gelegen op de westelijke helling van een depressie, het Heiselaar Broek. Het is niet zeker dat het Midden-Paleolithicum hier in situ aanwezig is. Totdat een nader onderzoek heeft plaatsgevonden, moet de mogelijkheid worden open gelaten, dat de beide stukken met grond van elders, zij het dan vermoedelijk uit de directe omgeving, zijn aangevoerd.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

ZUID-HOLLAND

Voorschoten. Door mejuffrouw W. H. Metz, assistente bij het I.P.P., werd op 21.12.1965 een verkenning uitgevoerd naar aanleiding van een vondstmelding van de heer C. Eggink Czn. (A.W.N.-lid en correspondent R.O.B.) te Voorschoten. Het betrof de vondst van een geslepen vuursteen bijl die verwant is aan de bijlen van het *Vlaardingen-type* (vgl. Bakker & Van Regteren Altena, *Helinium* 2, 1962, 240-243). De afmetingen van de bijl bedragen: grootste lengte 15.1 cm, gr. breedte 7.2 cm, gr. dikte 4.8 cm. De breedte is ongeveer die van de bijlen van het *Vlaardingen-type*, de lengte daarentegen een kwart geringer, hetgeen door herhaald slijpen van de snede kan zijn veroorzaakt. Gezien zijn wat onregelmatige vorm lijkt de bijl van een niet geheel geschikt stuk vuursteen te zijn gemaakt, mogelijk mede een reden voor de afwijkende lengte.

Andere reminiscenties aan het *Vlaardingen-type* vormen: de vuursteensoort met zijn vele lichtere incrustaties; de zijranden — meestal meerdere facetten omvattend — die hier uit één dun facet bestaan; het geslepen oppervlak waarin hier en daar de niet geheel weggeslepen retouches van het halffabriektype zijn te zien en bovendien de bij het slijpen van de snede, van top tot snede ontstane „rug” vertoont, zij het vaag en asymmetrisch (vgl. afbeelding bijl uit Buren, *Helinium* 2, 241); tenslotte de top met zijn retouches, al zijn er daaronder, die een recente indruk maken.

De bijl was tevoorschijn gekomen bij het harken van een stukje grond van ca. 10 × 5 m op het gemeentelijk sportveldcomplex. Enkele boringen ter plaatse van de vondst maakten duidelijk dat het terrein tot ca. 1.80 m beneden maaiveld geheel verstoord was. De ongestoorde ondergrond bestond uit lichtgeel zand. Bij navraag bleek dat inderdaad enige jaren geleden door een dragline de grond ter plaatse geheel was omgezet. Een boring, ca. 50 m vanaf de vindplaats, waar de grond slechts tot ongeveer 0.50 m beneden het maaiveld was verstoord, leverde evenmin een bewoningslaag op.

Met deze bijl wordt wederom een punt toegevoegd aan de reeks vindplaatsen van de *Vlaardingen-cultuur* op de zandrug die zich van Wateringen naar Voorschoten uitstrekt (vgl. Pons, *Helinium* 3, 1963, 97-120, spec. 100-101 en 111).

De vondst moet wel in direct verband wor-

den gebracht met de op ca. 700 m in zuidwestelijke richting aangetroffen nederzettingen van de Vlaardingen-cultuur (vgl. Glasbergen & Groenman-van Waateringe, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, *66-*67; Groenman-van Waateringe & Glasbergen, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1966, *54).

De bijl bevindt zich thans in het gemeentehuis te Voorschoten.

I.P.P., Amsterdam (W. Groenman-van Waateringe) en R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

ZEELAND

Aardenburg. Van 16-23 juli is te Aardenburg een

archeologisch werkkamp gehouden, georganiseerd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.) met medewerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De 44 deelnemers hebben actief medegewerkt aan het grote opgravingsproject ten zuiden van de St.-Bavo. De uit alle windstreken van Nederland afkomstige A.W.N.-leden en de R.O.B. mogen op een succesvolle week terugzien. De opgedragen werkzaamheden werden met grote nauwkeurigheid en enthousiasme uitgevoerd, hetgeen tot goede resultaten heeft geleid.

R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Tekeningen van de familie Terborch -17 sept.
- *Papoea-kunst* -25 sept.
- *Stedelijk museum.* 50 jaar zitten, stoelen van 1916-1968 -5 sept.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum.* Zo was het ... Apeldoorn in de 19de en 20ste eeuw -1 okt.

BRUSSEL

- *Museum voor moderne kunst.* Meesterwerken van de Belgische schilderkunst van de 19de en de 20ste eeuw
- *Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis.* Oud-Iraanse kunst -7 aug.
- *Koninklijke Bibliotheek.* De roos in beeld -20 aug.

BUREN

- *Boerenwagenmuseum.* Boerenwagens en sleden -15 sept.
- *Prenten uit Oud-Buren* -15 sept.

CORVEY

- *Kunst en cultuur in het Wezergebied 800-1600* -15 sept.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Dertig eeuwen Russische kunst 16 sept.-18 nov.

- *Meermannano - Westreenianum.* 1000-jaar bloem-illustratie -1 okt.
- *Mauritshuis.* In het licht van Vermeer, vijf eeuwen schilderkunst -5 sept.
- *Koninklijke Penningkabinet.* Wat deden zij met hun geld? (de munt in het dagelijks leven van de 17de eeuw) -31 dec.
- *Letterkundig museum.* Letterkundige documenten van 1750 tot heden (eigen coll.)

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum.* Oude tegels uit eigen collectie -1 nov.

ENSCHEDÉ

- *Textielmuseum.* Doeken uit Indonesië -17 okt.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis.* 19de eeuwse Franse en Nederlandse kunst -2 okt.

HOORN

- *Westfriesmuseum.* Mode in Noord-Holland in miniatuur; verz. Jan Duyvetter -1 maart

LAREN

- *Singer-museum.* De kunst van het verzamelen (keuze uit twee Nederlandse collecties, schilderijen, tekeningen, ceramiek) -19 sept.

LEEK

— *Rijtuigmuseum*. Weense karossen -1 okt.

LEENS

— *Borg Verhildersum*. De geschiedenis van wad en land -2 okt.

LEIDEN

— *Lakenhal*. Gabriël Metsu (1629-1667) -5 sept.
— *Rijksmuseum van Volkenkunde*. De mens van toen -1 okt.

MARBACH

— *Schiller-Nationalmuseum*. Auch ich in Arcadien. Kunstreizen naar Italië van 1600 tot 1900 -31 okt.

MECHELEN

— *Kultureel Centrum*. Retrospectieve tentoonstelling Rik Wouters -2 okt.

MIDDELBURG

— *Kunstz. van Benthem en Jutting*. Historische kaarten van Nederland, Luxemburg en het voormalige Frans-Vlaanderen -30 sept.

MONNICKENDAM

— *Waag*. Majolica uit de verzameling Van Tijen -1 okt.

MUNSTER

— *Landesmuseum*. De Meester van Katharina van Kleef vanaf 11 juni

PARIJS

— *Musée de la Manufacture des Gobelins*. Drie eeuwen tapisseriën -30 okt.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-van Beuningen*. De Boheemse Primitieven -11 sept.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Gekeerd *Getij* -5 sept.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Wah, een landbouwgemeenschap in de Pandjab -26 sept.

STOCKHOLM

— *Nationaal museum*. Christina, koningin van Zweden. Elfde tentoonstelling gehouden onder auspiciën van de Raad van Europa - okt.

TER APEL

— *Klooster*. Van Metten tot Vespers -9 sept.

TONGEREN

— *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Romeins Keulen -11 okt.

UTRECHT

— *Centraal museum*. Oud-Iraanse kunst uit de verzameling van J. van Lier en K. Kreuve 2 sept.-7 nov.
— *Goud- en zilvermuseum*. Eetgerei van het steenen tijdperk tot heden -19 sept.

ZUTPHEN

— *Stedelijk museum*. Kijkspelen van de 18de tot de 20ste eeuw -3 okt.

VACATURE

DEVENTER

Burgemeester en Wethouders van Deventer roepen sollicitanten op naar de op 1 oktober vacant komende betrekking van

ASSISTENT(E)

aan de gemeentemusea „De Waag” en „De Drie Haringen”.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot maximaal f 772.— bruto per maand, vermeerderd met 6% vacantiëtoeslag. Premie AOW-AWW voor rekening van de Gemeente.

Vereisten: middelbare schoolopleiding en diploma typen. Praktijk in het rondleiden van schoolklassen strekt tot aanbeveling.

Sollicitaties binnen 10 dagen bij de Directeur van de Gemeentelijke Personeelsdienst, Grote Kerkhof 22.

Zonder ervaring in museumwerk onnodig zich te melden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Angelsloo, gem. Emmen. Van 13 juni tot en met 6 juli heeft te Angelsloo een aanvullend onderzoek plaatsgevonden in het gebied van de beide hunebedden D 46-47, waar tijdens nieuwbouw en wegeaanleg in 1964 en 1965 vlakgraven uit het Neolithicum en grafheuvels, een urnenveld en een nederzetting uit de Bronstijd zijn onderzocht (zie blz. *14.*16). Het betrof terreingedeelten die vorig jaar ontoegankelijk waren door opslag van bouwmaterialen e.d. Naar aanleiding van aldaar vroeger bij huizenbouw gevonden resten van twee vlakgraven van de laatste fase van de Trechterbekercultuur werd ten o. van het hunebed D. 47, aansluitend bij het terrein van dit hunebed, een vlak schoongemaakt waarin nog een vlakgraf van de Trechterbekercultuur werd aangetroffen. Helaas is dit vlakgraf voortijdig door onbevoegden uitgeruimd, zodat omtrent de structuur niets kon worden vastgesteld. Het heeft een diepte bezeten van ca. 0.80 m onder maaiveld. In de uitgeworpen grond werd nog een 60-tal veelal vrij platte bijgewerkte granietstenen met een doorsnede tot ca. 0.30 m gevonden die erop wijzen dat tenminste een soort vloer aanwezig is geweest. In het graf werden gevonden twee vuurstenen bijlen, een in diepsteektechniek versierde emmervormige pot, een onversierd kraaghalsflesje, een onversierde éénorige kruik met cilindrische hals en fragmenten van nog enkele potten, die een datering in de fase van de ontwikkelde Drouwener stijl van de Trechterbekercultuur mogelijk maken. De vondst werd dankzij de hulp van de recherche van de Gemeentepolitie te Emmen achterhaald.

In het oostelijk randgebied van de bronstijdnederzetting werd een huisplattegrond onderzocht waarvan vorig jaar enkele paalgaten waren gevonden. Het huis had een van de overige huizen geheel afwijkende o.-w. oriëntering; het vertegenwoordigt een nieuwe variant van het drieschepige type, gekenmerkt

door vrij zware dubbele wandpalen, afgeronde hoeken en twee tegenover elkaar gelegen ingangen in het midden van de lange zijden. De afmetingen van het naar verhouding brede huis bedroegen 19.5 x 7.5 m.

Ten z.o. van het hunebed D. 46 werd een vlak onderzocht waarin een fragmentaire plattegrond van het uiteinde van een huis type Elp-Angelsloo werd aangetroffen. Bovendien werd hier een grafheuvelzool gevonden, die blijkens de resten van een vrij onregelmatige enkelvoudige wijdgestelde paalkrans nog in de tijd van de nederzetting in gebruik was geweest. Waarschijnlijk aan dat tijdvak voorafgaand was de eerste periode van de heuvel, waartoe twee excentrisch gelegen graven kunnen hebben behoord. In het ene graf werd het silhouet aangetroffen van een n.o.-z.w. gericht skelet met opgetrokken knieën, hoofd in het z.w., gezicht naar het z.o., zonder grafgiften. Het tweede graf, dat iets dieper reikte, toonde het silhouet van een eveneens n.o.-z.w. gericht skelet van een koe, die daar met de kop aan de n.o. zijde en de poten naar het n.w. was neergelegd. De kiezien waren voldoende bewaard voor een betrouwbare determinatie van het beest. Bij gebrek aan grafgiften kan men deze graven slechts bij benadering dateren in het Late Neolithicum, of in het begin van de Vroege Bronstijd.

Het onderzoek in het uitbreidingsplan Angelsloo is hiermede waarschijnlijk beëindigd.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

Emmen. Vanaf 13 juni 1966 werd, ter verkrijging van de nodige praktische ervaring, door studenten in de prehistorie aan de Rijksuniversiteit te Groningen een groot deel van een door wegeaanleg bedreigde grafheuvel opgegraven, gelegen aan de oostrand van de Emmendennen, ten z. van Emmerschans, gem. Emmen. Het onderzoek, waarvoor de gemeente Emmen welwillend haar toestemming gaf en waaraan ook Staatsbosbeheer alle mede-

werking verleende, vond plaats onder auspiciën van het B.A.I. te Groningen. De met bomen begroeide, geelzandige heuvel bleek ten gevolge van diepploegen in zijn bovenste niveaus geheel verstoord. Bovendien bevond zich in het centrum een grote recente ingraving. De in het vlak waargenomen sporen van randconstructies, tezamen met de schaarse aanwijzingen uit de profielen, kunnen als volgt geïnterpreteerd worden.

Mogelijk betrof het hier een twee-perioden heuvel. Tot de, in het Laat-Neolithicum of in de Vroege Bronstijd te dateren, eerste periode behoort een ondiep schachtgraf, aanvankelijk omgeven door een intermediaire steenkrans en waarschijnlijk bedekt met een laag heuvel-tje. In zijn voltooiden vorm werd de daartoe vergrote heuvel van zijn eerste periode begrensd door een brede ringsloot. In het graf werden geen resten van een bijzetting, noch van bijgiften aangetroffen. Een eventuele tweede periode kon alleen uit een randconstructie worden afgeleid. Ter plaatse van de inmiddels dichtgeraakte ringsloot was nl. op een hoger niveau een steenkrans aangetroffen. Een bij deze periode behorend graf is niet gevonden. Met de mogelijkheid dat het hier afgedelen resten van een steenmantel betreft, dient eveneens rekening gehouden te worden.

Mobiele vondsten waren uiterst schaars, secundaire graven ontbraken geheel.

Het door het B.A.I. voltooid onderzoek werd op 8 juli afgesloten.

B.A.I., Groningen (O. H. Harsema).

ZUID-HOLLAND

Alphen. Ten noordwesten van de Alphense bank, tussen de Castellumstraat en de St.-Jorisstraat en ten westen van de Julianastraat, is in de eerste helft van juli een bouwput uitgegraven voor een nieuw bankgebouw.

Aangezien het terrein behoort tot het gebied van het ongetwijfeld terecht veronderstelde castellum Albanianis (vgl. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *58, *84 en *98 v.), valt het te betreuren dat het niet mogelijk is geweest ter plaatse een opgraving te verrichten. Wel konden van 13 tot en met 29 juli de profielen van de bouwput bestudeerd en grotendeels getekend worden. Onder een pakket bovengrond van 1-2 m dikte was een 80-90 cm dikke Romeinse laag (onderkant: ca. 0-30 cm + N.A.P.) waar te nemen, die voornamelijk bestaat uit kleiige grond met fosfaatsporen.

Hier en daar komen er ook concentraties van houtskool en verbrande leem in voor. Verder zijn er wat inheems-Romeinse scherven in aangetroffen, alsmede enige Romeinse scherven die dateren van ca. het midden van de 1ste tot in de 3de eeuw. Bij de Romeinse laag behoren de op een dieper niveau gevonden resten van enige grotere en kleinere palen en planken. De vaste grond bestaat uit een rivierafzetting van humeuze klei, waarin verspreide stukjes hout voorkomen.

Van de vondsten zijn te vermelden twee werpkogels van gebakken aarde; de ene is roodbruin en min of meer rond (diam. ca. 6 cm), de andere is geelgrijs en „citroen”-vormig (l. 7.5 cm; br. ca. 5 cm). Verder een twaalfstal stukken van dakpannen met stempels of gedeelten daarvan. Zeven zijn van de Ex(ercitus) Ger(manicus) Inf(erior). Een exemplaar is identiek met J. H. Holwerda-W. C. Braat, *De Holdeurn bij Berg en Dal*, pl. XXIX, 29), twee van Vex(illarii) Ex(ercitus) Ger(manici) Inf(erioris). Dakpannen met deze stempels zijn gefabriceerd in de centrale militaire pannbakkerij te Groesbeek-De Holdeurn.

Een voorheen onbekend dakpanstempel (rond, met reliëfletters) luidt: IECCLAA = Leg(ionis) I M(inerviae).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Bodegraven. De heer J. Biesheuvel heeft op een diepte van 50-75 cm onder het maaiveld tal van scherven uit de Romeinse tijd gevonden in sleuven die voor de aanleg van een nieuwe gasleiding gegraven waren in de Koningsstraat, de Willem III-straat en vooral de Mauritsstraat. Het betreft stukken die globaal dateren uit de tweede helft van de 1ste en uit de 2de eeuw na Chr., o.a. terra sigillata-scherven van de typen Dragendorff 18 (met het stempel PATRIC, Patricius van La Graufesenque; Nero-Domitianus), 27, 31 en 37, verder fragmenten van kruiken en kruikamforen, een ruwwandige wrijfschaal met een horizontale rand, terra nigra-achtige kookpotten met rond omgeslagen randen, ruwwandige kookpotten met een dekselgeul of met een platte rand, geverniste bekers, inheems-Romeinse „besmeten” aardewerk en een blauwe slijpsteen.

Al deze stukken zijn afkomstig uit een brandlaag van nog onbekende dikte, waarin behalve veel klei en houtskool ook nog puin, vooral in de vorm van fragmenten van Ro-

meinse dakpannen en tegels, is aangetroffen.

Het terrein van de vondsten, dat ca. 175 bij 125 m groot is, wordt aan de noordzijde begrensd door de Oude Rijn met zijn oeverwal en aan de westzijde door de Oud-Bodegravense Wetering, een geul die dient om water af te voeren uit het ten zuiden van de Oude Rijn gelegen veengebied.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Zijderveld, gem. Everdingen. Sedert 1 juni j.l. wordt het in 1965 begonnen archeologisch onderzoek voortgezet (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1965 *138). Op korte afstand van de in 1965 onderzochte nederzettingkern uit de Bronstijd is thans een tweede aangetroffen met overeenkomstige kenmerken. Het ronde huttype doet zich ook hier voor.

Een nieuw facet is aan het onderzoek toegevoegd door de ontdekking van bewoningsporen en -resten uit de voor-Romeinse IJzertijd. Het betreft een bijna volledige uiterst fraaie plattegrond van een boerderij met een lengte van 15 en een breedte van 7 m. Bij deze boerderij hoort een uit negen palen bestaande spijker ter grootte van 4.25 x 4.50 m. Tot dezelfde periode mag een met de spade bewerkte akker worden gerekend. Hieruit is o.m. een fragmentarische houten steel van een kokerbijl te voorschijn gekomen.

De opgraving duurt voort.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

GELDERLAND

Aalten. In een ontgraving bij grenssteen 171a zijn enige prehistorische vondsten gedaan. Een aantal aardewerkscherven dateert uit de IJzertijd. Daarnaast wijzen enkele vuursteenfragmenten op een oudere bewoning. Hiertoe behoort een krabber, van welke de kenmerken een toeschrijving aan de Tjonger-kultuur waarschijnlijk maken. In het profiel van de afgraving tekent zich op een diepte van 1.10-1.45 m een horizont af, vermoedelijk de zgn. laag van Usselo. In deze horizont werd een met humeuze grond en stukjes houtskool opgevulde kuil aangetroffen, die verder geen vondsten heeft opgeleverd.

De vindplaats is ontdekt door de Stichting voor Bodemkartering te Bennekom.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Arnhem. Bij het bouwrijp maken van het terrein waarop het invalidencentrum „Het Dorp” ver-

rijst, zijn ca. 50 scherven gevonden van aardewerk uit de voor-Romeinse IJzertijd. Deze zijn ten dele voorzien van Kalenderbergversiering, kamversiering en nagelindrukken.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ede. In een tuin aan de Hoogakker te Bennekom is een fragment gevonden van een van kwartsiet vervaardigde zgn. Walzenbeil.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ermelo. Op de Driesche Berg en aan de rand van de Ermelosche Heide zijn door de heer A. van Sprang te Voorthuizen talrijke fragmenten gevonden van een bijna complete klokbeker.

Op grond van de volledige contractie der versierde zones en het ontbreken van versiering op de tussenliggende stroken kan deze beker worden ingedeeld in de groep 21c volgens Van der Waals (cf. J. D. van der Waals en W. Glasbergen, „Beaker Types and their Distribution in the Netherlands”, *Palaeohistoria* 1955, 5-46). De versiering, welke is aangebracht met een getande spatel, bestaat uit lijnen in een zigzagpatroon en uit verticale lijnen, in horizontale omlopende banen. In afwijking van een der voor genoemde groep kenmerkende eigenschappen is de hoogte van de beker geringer dan de grootste breedte; deze bedragen resp. 168 en 210 mm.

De vindplaats ligt vlak bij een reeks grafheuvels, t.w. de heuvels 9-12, XXVII en 13, en wel ten oosten van deze laatste, vermeld door P. J. R. Modderman, in: „Grafheuvelonderzoek in midden-Nederland”, *Berichten R.O.B.* 1954, fig. 2.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

St.-Michielsgestel. In aansluiting op het bericht op blz. *55 (lees aldaar St.-Michielsgestelweg i.pl.v. Herlaarse weg), kan het volgende worden medegedeeld over in de buurtschap Halder gedane oudheidkundige vondsten.

Op 1 augustus j.l. zijn de werkzaamheden voor de aanleg van de nieuwe provinciale weg van Vught naar St.-Michielsgestel hervat. Tot die datum zijn de broeders Celestinus en Arno met hun medewerkers nog in de gelegenheid geweest om ter plaatse van het tracé van de weg tal van waarnemingen te verrichten, op kleine schaal onderzoekingen te doen en zoveel mogelijk vondsten te bergen.

De reeds in het vorige bericht vermelde vierkante eikehouten waterput bleek slechts een enkele wand te hebben. Aan de binnenzijde zijn in de vier hoeken sporen van palen geconstateerd, waaraan de horizontale planken van de putwand met spijkers bevestigd zijn geweest. Tot de vulling behoren scherven van Romeins aardewerk (1ste/3de-eeuws, o.a. fragmenten van terra nigra-achtige kookpotten met rond omgeslagen rand), inheemse potten en een stuk van een met stro verschaalde pot met een dikke en ruwe wand en een gekartelde rand (vgl. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *54). Uit de insteek zijn afkomstig een scherfje van een terra sigillata-kom Dragendorff 37, vervaardigd te La Graufesenque, waarschijnlijk in de tijd van Domitianus, een randfragment van een soort kurkurn en inheemse scherven.

Van een tweede waterput was het hout volkomen vergaan; de constructie is vermoedelijk min of meer gelijk geweest aan die van de eerste put. De vulling heeft 1ste-eeuws Romeins aardewerk, alsmede veel inheemse scherven opgeleverd.

Uit de reeds eerder vermelde langwerpige kuil (grootste afmetingen: 2.10 x 1.20 m), waarin een 10-15 cm dik pakket houtskool was aangetroffen, zijn verder 2de/3de-eeuwse scherven te voorschijn gekomen, o.a. t.s.-scherven (Drag. 37), stukken van terra nigra-achtige kookpotten met rond omgeslagen rand en dikke ruwwandige scherven met stroverschraling en gekartelde rand.

In de kuil waarin aanvankelijk opvallend veel stukken vuursteen waren gevonden, zijn op een dieper niveau o.a. aan het licht gebracht: 1ste/3de-eeuwse t.s.-scherven, een fragment van een ruwwandige wrijfschaal met een horizontale rand en het — parallel met de rand aangebrachte — stempel VERERIVS (vgl. *C.I.L.* XIII 10006, 103 en *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1964, *140: Maastricht) en enige scherven van terra nigra-kommen, nabootsing van het terra sigillata-type Drag. 29, met een raadjesornament en kamversiering in de vorm van halve cirkels. Deze kommen zijn vermoedelijk in de Claudische tijd vervaardigd te Cuijk (zie blz. *67).

Op dezelfde vindplaats is tenslotte ook nog een tonput ontdekt (grootste diam. 1.04 m). Dit is de helft van een houten vat, dat in tweeën is gezaagd en waarvan de ene helft tot kuip (met twee handvaten) is vermaakt. In een derde stadium is de kuip gebruikt als

waterput. Daarvoor is eerst een kuil gegraven; nadat de van zijn bodem ontdane kuip daarin was geplaatst zijn de wanden van de kuil boven de einden van de duigen, die ca. 90 cm lang zijn, bekleed met zoden.

De kuip telt 20 duigen. Op de buitenzijde van sommige duigen zijn tekens te zien. In een drietal is in horizontale richting een pijl ingekrast, die wijst naar het bomgat. Op een duig zijn de volgende, wellicht met een stempel aangebrachte letters te zien: $\overline{\text{AMCNCR}}$. In een andere duig is de letter A ingekrast. Op weer een andere duig zijn twee tekens ingestempeld, wellicht de cijfers 3 en 9; hierin zijn ook de letters mv ingekrast.

Aan de buitenzijde van de kuip zijn tal van resten van hoepels aangetroffen. Deze bestaan uit gekloofde stammetjes. De lassen zijn telkens omwonden met bast.

Op 1.35 m onder het maaiveld is boven de kuip, nog voordat het hout zichtbaar was geworden, een vrijwel compleet t.s.-bord Drag. 31 gevonden met het stempel COSIRVFIN (Cosius Rufinus uit La Graufesenque; Flavii).

Een gedeelte van de zodenwand is na verloop van tijd in de houten put gevallen. Boven deze zoden is een groot aantal scherven aangetroffen van 16de/17de-eeuws geglazuurd aardewerk (bruin-geelachtig; loodglazuur). Onder de in de put gestorte zoden zijn naast fragmenten van Romeins aardewerk ook enige bruin en groen geglazuurde, 16de/17de eeuwse scherven en een mes met een benen heft aan het licht gekomen.

De tonput, die op grond van de vondstomstandigheden wel uit de 16de of 17de eeuw moet zijn, vormt een zeer eigenaardig verschijnsel op een terrein waar tot nu toe vrijwel alleen vondsten zijn gedaan die uit de Romeinse tijd dateren.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Geysteren. Voor de vierde keer heeft de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een werkkamp georganiseerd om het archeologisch-architectonisch onderzoek van het voormalige kasteel Geysteren verder te brengen. Het kamp vond plaats van 8 tot en met 20 augustus. Ook nu weer werd hoofdzakelijk op de hoofdburcht gewerkt. De resultaten zijn dit maal wel bijzonder spectaculair. Een deel van de ronde toren uit de eerste periode (funderingen, bestaande uit ijzeroer-

steen) completeerde het beeld van de oudste aanleg.

De tweede grote periode (fundamenten, opgetrokken uit mergelblokken) kreeg nu eerst goed vorm en gestalte. Al bleken niet alle details bereikbaar, o.a. door het opvullen van kelders tijdens de vele verbouwingen in de loop der tijden, de grote lijnen van deze periode staan thans vast.

De grote vierkante toren, tot de verwoesting van december 1944 ingangspartij, blijkt een onderdeel van een bouwplan te zijn, uitgevoerd in baksteen. De daarin opgenomen vernieuwing van de ringmuur schijnt reeds in de 15de eeuw te hebben plaats gevonden. Het was een grote verbouwing, wanneer men in aanmerking neemt, dat bedoelde toren met ringmuur ongeveer driekwart van het kasteelplein omvatte. Iets later kwam de — in de 17de eeuw buiten gebruik gestelde — toegangspoort aan de zuidzijde tot stand.

Vele profielen hebben uitsluitsel kunnen geven over de juiste opeenvolging van de bouwactiviteiten, terwijl het overigens spaarzame schervenmateriaal bijdroeg tot het opstellen van een chronologie.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Heel. In de eerste helft van juli zijn volgens een mededeling van het gemeentebestuur op een perceel aan de noordzijde van de Panheelderweg (nr. 20) op een diepte van 50-60 cm onder het maaiveld enige brandgraven uit de Romeinse tijd ontdekt. Dit is gebeurd bij het maken van funderingssleuven ten behoeve van de bouw van een woning voor de heer A. H. Brons. De graven behoren tot het grafveld waarvan reeds in 1964 een groot gedeelte is onderzocht (43 graven op de percelen Panheelderweg 24 en 26; zie J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *136 v., *155 en *224).

Thans betreft het vier kuilen waarin zich betrekkelijk weinig crematie, veel houtskool en talrijke, vaak secundair verbrande scherven van aardewerk bleken te bevinden. De meeste „bijgaven” zijn kennelijk in gebroken toestand in de graven gedeponeerd.

Tot de vondsten, die globaal in de 2de eeuw gedateerd mogen worden, behoren o.a. terra sigillata-fragmenten van de typen Dragendorff 31 (met het stempel FIISTVSM Festus van Lezoux; Traianus-Antonini), 32, 33 en Curle 15, stukken van gevegniste bekers, kruiken, ruwandige borden en kookpotten, ijzeren spijkers en tegulae.

In de bouwput is ook een randfragment van een tegula gevonden waarop een graffito voorkomt: BP.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Maastricht. Tijdens restauratiewerkzaamheden in de z.o. kelder van het pand Stokstraat 51 zijn overblijfselen ontdekt van een ongeveer west-oost lopende Romeinse muur met een 20 cm brede versnijding aan de zuidelijke zijde. Het metselwerk bestaat voornamelijk uit stukken kolenzandsteen, wat mergel en grijze specie. Het opgaande muurwerk is ca. 60 cm breed; de grootste breedte van de fundering bedraagt ongeveer 86 cm.

— In de vulling van een muur in het gebied van de Stokstraat zijn een fragment en een geheel gaaf exemplaar (32 x 20 x 3.7/4 cm) van een eestegel aangetroffen. Deze dateren zeer waarschijnlijk uit de Late Middeleeuwen en hebben deel uitgemaakt van een van onderen verwarmde vloer, waarop mout, graan of andere stoffen gedroogd zijn.

— Bij graafwerkzaamheden op het terrein van het voormalige perceel Havenstraat 6 — in verband met een uitbreiding van het gebouw van De Nieuwe Limburger — zijn drie aan elkaar passende fragmenten gevonden van een rechthoekige benen kam (10.1 x 5.9 cm), die dateert uit de Romeinse of uit de Merovingische tijd (determ. J. Ypey). Hij is samengesteld uit vier, maximaal 4 mm dikke, naast elkaar gelegen delen, waaraan — in het midden, aan de boven- en onderkant — een 1.5 cm brede benen strip is bevestigd door middel van zes ijzeren klinknageltjes. Aan de twee lange zijden zijn tanden uitgezaagd. Het middelste gedeelte is versierd met tal van door een cirkeltje omgeven punten.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Sted. Museum*. Keuze uit eigen bezit -1 okt.

ALMELO

— *Waag*. Nederl. schilderkunst uit de 17de eeuw -10 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Papoea-kunst -25 sept.
— *Willet Holtbuysen*. Eigen coll. en verz. Weesperporcelein uit het Gemeentemuseum Weesp

APELDOORN

— *Gemeentemuseum*. Zo was het . . . Apeldoorn in de 19de en 20ste eeuw -1 okt.

ARNHEM

— *Openluchtmuseum*. Klederdrachten -1 nov.

AUBEL (PROV. LUIK)

— *Abdij Val-Dieu*. Kunstschatten; ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan -25 sept.

BERLIJN

— *Slot Charlottenburg*. Duitse schilders en tekenaars van de 17de eeuw. Labyrinth, schilderijen, aquarellen, tekeningen, beeldhouwwerken en fantastische architectuurontwerpen van de 16de eeuw tot heden -16 okt.

BRUSSEL

— *Museum voor Moderne Kunst*. Meesterwerken van de Belgische schilderkunst van de 19de en de 20ste eeuw.

CADIER EN KEER

— *Gemeentehuis*. Tentoonstelling van schilderijen, foto's, tekeningen en oudheidkundige vondsten ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Cadier en Keer.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Oude tegels uit eigen collectie -1 nov.

ENSCHEDÉ

— *Textielmuseum*. Doeken uit Indonesië -17 okt.

GOUDA

— *Catharinagasthuis*. 19de-eeuwse Franse en Nederlandse kunst -2 okt.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Dertig eeuwen Russische kunst -18 nov.
— *Meermanno-Westreenianum*. 1000 jaar bloem-illustratie -1 okt.
— *Penningkabinet*. Wat deden zij met hun geld? -31 dec.
— *Letterk. Museum*. Letterk. documenten van 1750 tot heden
— *Haags expositiecentrum*. Antieke trant in kinderland

COLMAR

— *Musée d'Unterlinden*. Meesterwerken van religieuze kunst in de Elzas -eind sept.

HOORN

— *Westfries Museum*. Mode in Noord-Holland in miniatuur -1 maart

LEEK

— *Rijtuigmuseum*. Weense karossen -1 okt.

LEENS

— *Borg Verhildersum*. De geschiedenis van wad en land -2 okt.

LEIDEN

— *Rijksmus. v. Volkenk.* De mens van toen -1 okt.
— *Rijksmus. v. Oudb.* Kunst v. d. eeuwigheid; Egyptische schilderijen en tekeningen op papyri en ostraca -10 okt.

MARBACH

— *Schiller-Nationalmuseum*. Kunstreizen naar Italië van 1600 tot 1900 -31 okt.

MECHELEN

— *Kultureel Centrum*. Rik Wouters -2 okt.

MIDDELBURG

— *Van Benthem en Jutting*. Historische kaarten -30 sept.

NANCY

— *Musée des Beaux-Arts*. Lotharingen in het artistieke Europa van de 18de eeuw

PARIJS

— *Louvre*. Pastels uit de 19de eeuw

— <i>Musée Jacquemart-André</i> . Van Reynolds tot Lawrence, portretten	STOCKHOLM	— <i>Nationaal Museum</i> . Christina van Zweden
— <i>Musée des arts décoratifs</i> . Japanse prenten		
	-3 okt.	TONGEREN
— <i>Bibliothèque Nationale</i> . Parijs gisteren en morgen		— <i>Gallo-Romeins Museum</i> . Romeins Keulen
		-11 okt.
— <i>Gobelinmuseum</i> . Drie eeuwen tapisserieën		
	-30 okt.	UTRECHT
		— <i>Centraal Museum</i> . Oud-Iraanse kunst
		-7 nov.
ROTTERDAM		
— <i>Museum v. Land- en Volkenk.</i> Wah, een landbouwgemeenschap in de Pundjab		ZUTPHEN
	-eind 1966	— <i>Sted. Museum</i> . Kijkspelen van de 18de tot de 20ste eeuw
		-3 okt.

MEDEDELINGEN

CURSUS VOOR MUSEUMASSISTENTEN

De Vereniging „De Museumdag” heeft het initiatief genomen tot het organiseren van een cursus voor museumassistenten, voorzover deze *niet* academisch gevormd zijn. Deze cursus duurt 2 jaar en zal van oktober tot mei elke dinsdagmiddag worden gehouden, hetgeen neerkomt op 27 middagen per jaar. De eerste les zal plaatsvinden te Den Haag, Kazernestraat 3, op dinsdag 4 oktober 1966 van 14-17 uur; de laatste les op 2 mei 1967. Het aantal cursisten kan ten hoogste 17 bedragen, zodat van selectie sprake kan zijn. Voorkeur genieten zij, die reeds aan een museum werkzaam zijn of zij, die een uitgesproken belangstelling voor een museale werkring hebben. Gegadigden kunnen zich voor nadere inlichtingen of aanmelding wenden tot het centrum van organisatie: het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, Den Haag.

VACATURE

ALKMAAR

Bij het Stedelijk Museum kan worden geplaatst een

TECHNISCH ASSISTENT OF TECHNISCH ASSISTENT A

voor de materiële verzorging van het museumbezit en van de gemeentelijke kaart- en prentverzameling.

Vereist wordt: serieuze ervaring in deze werkzaamheden. Aanstelling — aanvankelijk op proef — kan, afhankelijk van bekwaamheid, geschieden in de rang van technisch assistent, salarisingrenzen f 513—672 of technisch assistent A, salarisingrenzen f 672—822 per maand. De gebruikelijke rechtspositie-regelingen zijn van toepassing.

Sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Alkmaar.

SOLLICITATIE

De heer Michael B. Owen, Curator of the Roman Baths and Museum te Bath, zou zich gaarne gedurende langere tijd geplaatst zien bij een Nederlands archeologisch museum of de archeologische

afdeling van een ander museum. Hij behaalde zijn „Arts and Archaeological Degree” aan de universiteit van Cardiff en is reeds vijf jaar verbonden aan het museum te Bath, waar hij voornamelijk de „public relations” behartigt, o.a. door het houden van lezingen op archeologisch gebied. Zijn leeftijd is 27 jaar. Het adres van de heer Owen is: Skara Brae, 101, Dovers Park, Bathford, Bath, Somerset.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Ubbena, gem. Vries. Bij het ontginnen van een deel van een veentje in een slag woeste grond op ruim 1 km ten oosten van Ubbena heeft buldozermachinist J. Oosterloo uit Hijken, werkende in regie voor Bosma's Ingenieursbureau te Assen, dank zij grote oplettendheid twee grote massieve uit één deel vervaardigde eikehouten schijfwielen met vast naaf in vele stukken en brokken vrijwel volledig kunnen verzamelen. De wielen moeten op een onderlinge afstand van ca. 4 m en op een diepte van ca. 1 m onder in het veentje gelegen hebben, in „zwart veen”, vlak boven het zand, mogelijk in een in het veen gegraven gat.

Deze wielen, die van hetzelfde type zijn als het wiel van Nieuw-Dordrecht, zullen ongetwijfeld (evenals hun soortgenoten) uit het Late Neolithicum, omstreeks 2000 v. Chr., blijken te stammen. Het veen is ter plaatse bemonsterd voor stuifmeelonderzoek; ook een C14-datering behoort tot de mogelijkheden.

Prov. Museum van Drenthe, Assen en B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

OVERIJSSSEL

Goor. In de tweede helft van juli is met behulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis het vorig jaar begonnen onderzoek op het terrein van het voormalige borgmannenhuis Olidam voortgezet.

Op de woonheuvel zijn de restanten van de fundering alleen aan de zuidzijde opengelegd. Een grondverkleuring duidde de plaats aan, waar een natuursteen samen met twee nog aanwezige veldkeien de zuidwesthoek van het gebouw moeten hebben gesteund. Gezien de diepte van een gedeelte van de fundering aan de zuidzijde, bestaande uit acht baksteenlagen (ca. 60 cm) en gezien de situering van een vleilaag van trapsgewijs gestapelde bakstenen, moet met grote mate van waarschijnlijkheid worden aangenomen, dat de ingang aan de zuidzijde geweest is. Dit in afwijking met het

bericht in dit bulletin van 15 december 1965, *144, waar werd verondersteld, dat de ingang aan de oostzijde is geweest.

De vrij hoge wal, die aan de west- en zuidkant van de woonplaats tussen de buiten- en binnengracht is opgeworpen, gaat in zuidelijke richting over in een kunstmatig verhoogd voorterrein, dat thans de vorm heeft ongeveer van een gelijkzijdige driehoek. Dit voorterrein was vroeger aan drie zijden door grachten omgeven, zoals ter plaatse gegraven proefsleuven aantonen. Of er opstallen gestaan hebben, is thans niet meer vast te stellen. De cultuurlaag was zo gering, dat moet worden verondersteld, dat het terrein is afgevlakt, waarschijnlijk om de waterlopen aan twee zijden te dichten. De derde noordelijke waterloop ligt nog open. Bij het graven van een sleuf over dit voorterrein van west naar oost is wel gebleken, dat de vorm en gesteldheid oorspronkelijk anders geweest zijn. Er zijn grondverplaatsingen geconstateerd. Centraal gelegen werd over een lengte van ca. 1.50 m een donkere band van ca. 60 cm breedte op een diepte van ca. 1.20 m aangetroffen, die een boogvormig verloop had. Geen enkel stuk scherf of ander vast materiaal is ter plaatse gevonden. Tijdgebrek verhinderde op die plaats verder onderzoek.

Er zijn aan de noord- en oostzijde straalsgewijs op ca. 20-25 m, gemeten vanuit het midden van de gracht rondom de woonheuvel, acht proefsleuven uitgezet. Gebleken is, dat aan deze zijden geen hoge wal aan de buitenzijde van de binnengracht heeft gelopen, zoals aan de west- en zuidzijde. Wel is vastgesteld, dat de binnengracht aan de oostzijde van de woonheuvel oorspronkelijk 15-20 m breed was. Daar buiten heeft een singel gelegen van 8 m breedte. Buiten deze singel bestaande uit wit zand, is het verloop van een 5 m brede steekgracht teruggevonden, die met een wijde boog oostelijk om de woonheuvel heeft gelopen.

In een latere fase is de 15-20 m brede gracht aan de oostzijde door demping tot ca.

5 m breedte versmald en aan de gedempte zijde van een beschoeiingswerk voorzien. Deze beschoeiing is vorig jaar teruggevonden.

Uit de opgravingen is gebleken, dat het grachtenstelsel in het stroomgebied van de Poolsbeek gedurende de loop van de eeuwen verschillende wijzigingen rondom Olidam heeft ondergaan. Een volledige reconstructie van dit stelsel is derhalve nog niet mogelijk. Daaraan dient een volgend onderzoek gewijd te worden. De weersomstandigheden waren dit jaar bijzonder slecht. Het gevonden materiaal, bestaande uit potscherven, ijzer en glas, dateerde van de 15de-17de eeuw.

De dagelijkse leiding van het kamp berustte bij de heren W. F. G. Meurs te Amsterdam en D. W. Mulder te Heerde, die hun taak serieus hebben vervuld. De eigenaar en de gebruiker van het terrein hebben wederom hun welwillende medewerking verleend, evenals de nieuwe bewoners van de boerderij Olidam.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Driel, gem. Heteren. Bij Driel is een rand/schouderfragment van z.g. Elmpeter Keramiek (13de-/14de-eeuws) gevonden. De scherf, die uit de Rijn afkomstig is, heeft deel uitgemaakt van een grote blauwgrijze voorraadpot en is voorzien van gefacetteerde groeven, vingertop-indrukken en een strak golvende groeflijn, deze laatste op de binnenwand onder de rand.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Driel, gem. Heteren. Tijdens graafwerkzaamheden voor de nieuwe stuwdam in de Rijn heeft de heer P. Hamelink, Arnhem, in de uiterwaard op een diepte van ongeveer 9 m onder het maaiveld drie scherven gevonden die tezamen een groot gedeelte uitmaken van een Romeinse gladwandige lichtbruin-gele kruik, zeer waarschijnlijk uit de 1ste eeuw na Chr. (de voet, het oor en de monding ontbreken geheel; de scheiding tussen de hals en de buik is door een duidelijke knik gemarkeerd; de grootste omvang — 29.5 cm — ligt vrij ver boven het midden van de buikhoogte).

Op de buik bevindt zich een graffito in cursief schrift: *sallioscturmsmi* (het is mogelijk dat de laatste i slechts een beschadiging is). Men zou kunnen lezen: *Sallios C(ai) turm(a) s(olvit) m(erito)*, en vertalen: *Sallios (?), be-*

horend tot de turma van Caius, heeft {door deze kruik (met een onbekende inhoud) aan de (onbekende) godheid te schenken zijn gelofte} ingelost, met reden.

Sallios kan een Galliër zijn geweest die als ruiter dienst heeft gedaan in een afdeling hulp-troepen van de Romeinen, en wel in een cohors equitata of een ala (ter sterkte van nominaal 500 of 1000 man). Een turma was de kleinste tactische eenheid (ca. 20-40 man) van de Romeinse ruiterij; ze stond onder bevel van een decurio (in dit geval wellicht een zekere Caius).

De vondst is geschonken aan het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Groesbeek. Op de Holdeurn onder Berg en Dal heeft de heer O. de Louw gevonden: een fragment van een terra sigillata-bord met het stempel *BOVDVS FEC*, vorm Drag. 18/31, uit Lavoye, tijd Hadrianus-Antonini, een terra sigillata-wandfragment met het graffito *---R. FVC---*; een versierd handvat van een schaal-tje van rossig aardewerk met rossige engobe; een tegelfragment met het stempel *EX GER INF* in cirkel (Holwerda-Braat, *Opgravingen Holdeurn*, pl. XXXIV, 2); een tegelfragment met het stempel *LFGIM[ANTO]*, retrograde (Holwerda-Braat, o.c., pl. XXXIII, 1), een dakpanfragment (misbaksel) met het stempel *LEGI M---*; en een lang smal ijzerfragment, waarschijnlijk van een slot van een kistje.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

Nijmegen. In de tuin van het huis Ubbergseveldweg 19 is door de heer R. Schurink een aantal fragmenten van terra sigillata gevonden met de volgende stempels: *OF CEN*, vorm waarschijnlijk Dragendorff 31, uit La Graufesenque, Flavische tijd; *OF CREA* retrograde, vorm Drag. 27; *[O]F LABI* uit La Graufesenque, tijd Claudius-Nero; *SIIXT*, vorm Drag. 18/31, uit Lezoux, tijd Traianus-Antonini; *OF VITAL*, vorm Drag. 18/31, uit La Graufesenque, tijd Claudius-Domitianus.

Verder verschillende fragmenten van versierde terra sigillata, waaronder een van een klein exemplaar van de vorm Drag. 30. Op dezelfde plaats werd een bronzen fibula gevonden (vgl. Van Buchem, groep 23, draadfibulae met in doorsnede driehoekige beugel, pl. XIII, 1-5).

Bij het bouwen van nieuwe huizen aan de Kometenstraat, Hees werden gevonden: een terra-sigillata-bord in fragmenten met het stempel AFRI M (vorm Drag. 18/31) uit La Graufesenque, tijd Claudius-Nero; fragmenten van een kruik van gladwandig geelwit aardewerk, waarvan het oor reeds in antieke tijd is afgebroken (vorm als Brunsting, *Grafveld Hees*, pl. 4, type 5a.) Laatstgenoemde stukken werden aangekocht door het Rijksmuseum Kam.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

Nijmegen. Naar eerst thans bekend is geworden, is een niet meer te bepalen aantal jaren geleden op de Kopse Hof een schoenleestbijl van het hoge type gevonden. Het voorwerp draagt volgens prof. dr. P. J. R. Modderman, Instituut voor Prehistorie te Leiden, alle kenmerken van een dissel uit de lineaire Bandceramiek.

De bijl, die zo goed als gaaf genoemd kan worden, bezit de volgende afmetingen: 113 x 25 x 32 mm.

Het ontbreken van gegevens betreffende de vondstomstandigheden doet zich in dit geval, waarbij de vindplaats in hoge mate perifeer is t.o.v. het verspreidingsgebied van de genoemde vroeg-neolithische cultuur, als zeer pijnlijk gevoelen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Velp, gem. Rheden. Bij werkzaamheden ten behoeve van de uitbreiding van de kelder onder een wijnhandel aan de Rozendaalselaan werd op 1 september j.l. een potbeker gevonden. Dank zij de volle medewerking van de eigenaar konden ter plaatse uitgebreide waarnemingen worden gedaan.

Onder de 50 cm hoge poeren van het huis bevond zich het 30 cm dikke restant van het oorspronkelijke pakket zwarte enkeerd grond. Slechts 10 cm hieronder werd eerst de bodem van de pot aangetroffen, die omgekeerd in de grond geplaatst bleek te zijn. Begeleidende vondsten ontbraken. De afmetingen van de inmiddels gerestaureerde beker bedragen: hoogte 35-36 cm, diameter van de rand 29-31 cm, wanddikte 0.9 cm. De beker is naar vorm en decoratie een representant van het type halsoptbeker (cf. L. Th. Lehman, „Placing The Potbeker”, *Helinium*, 5 (1965), 3-31).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

ZUID-HOLLAND

Alphen. In aansluiting op het bericht op blz. *92 kan nog het volgende worden medegedeeld.

Op een terrein in de gemeente Bodegraven, dat gelegen is ten noorden van de Oude Rijn en oostelijk van de Karel Doormanstraat, is een hoeveelheid grond gestort die o.a. Romeins puin bevat en aargevoerd is van de bouwput welke gegraven is voor het nieuwe gebouw van de Alphense Bank te Alphen.

De heer J. Biesheuvel, Bodegraven, heeft daarin onder meer gevonden fragmenten van een terra sigillata-bakje Ritterling 9 met het stempel ROGATI-OF (Rogatus van La Graufesenque; Tiberius-Claudius) en een t.s.-kommetje Drag. 27 met het stempel MACERF (Macer van La Graufesenque; Nero-Vespasianus) en — aan de onderzijde op de voet — het graffito ARRVTI (genitivus van het nomen gentilicium Arruntius; cf. Pauly Wissowa, *Realencyklopädie*, s.v.); uit de tijd van Claudius-Nero daterende scherven van gladwandige kruiken, t.s.-borden Drag. 15/17 (Ritterling 4) en een t.s.-bakje Drag. 24/25 (Ritterling 6); fragmenten van twee t.s.-bekers Drag. 30, die ca. 50 gefabriceerd zijn te La Graufesenque, resp. door Masclus en Ingenuus (?) (determ. drs. C. G. A. Morren, Apeldoorn).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

Voorburg. Naar eerst thans bekend is geworden, werd in de uitgeworpen grond naast de bouwput voor het recreatiegebouw van het Diaconessenhuis te Voorburg (zie ook *Westerheem*, 14 (1965), 174-175; *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1966, *18) een fragment (ca. 6.2 x 4.7 cm) gevonden van een versierde bakplaat van de Vlaardingen-cultuur (dikte ca. 1.4 cm; geschatte diameter 27-30 cm; grijs tot okerkleurig; verschraling: kwarts met aardewerk). De versiering bestaat uit een de rand begeleidende zigzaglijn, vijf met een puntig stokje ingestoken, een deel van een boog (cirkel?) vormende putjes, waarbinnen drie, waarschijnlijk met hetzelfde stokje ingedrukte, naar één zijde toe zich verdiepende groeflijntjes. Deze vondst representeert een combinatie van twee reeds bekende, doch tot nu toe gescheiden optredende versieringsmotieven op bakplaten van de Vlaardingen-cultuur, nl. een de rand begeleidende zigzaglijn (zie J. A. Bakker, 1962, 218-219, Fig. 12: 4, in: J. F. van Regteren Altena e.a., *Helinium*, 2-3, 1962-63), en ingedrukte putjes (Bakker, l.c., Fig. 12: 5, 6, 7). Een dergelijke

combinatie was wel reeds bekend van een bakplaat, gevonden in een megalithisch graf bij de Bognaesgaard te Herslev bij Kopenhagen (Th. Mathiassen, *Danske Oldsager II*, 191; zie ook J. F. van Regteren Altena en J. A. Bakker, *In het Voetspoor van A. E. van Giffen*, tweede druk 1966, 171).

I.P.P., Amsterdam (*W. Groenman-van Waateringe*), A.W.N.-Werkgroep Den Haag e.o. (P. Stuurman).

NOORD-BRABANT

Sint-Michiëlsgestel. Van de op blz. *45 vermelde vindplaats in de buurtschap Halder (zie ook *49 v.) is nog een Romeinse munt afkomstig, nl. een as die geslagen is in de tijd van Domitianus (81-96; kz. staande Virtus, vgl. BMC pl. 79, 1; determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag).

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Brunssum. In de late namiddag van 12 september is op een hoog gelegen, van z.w. naar n.o. afhellend terrein in het n.w. deel van de gemeente Brunssum, vlak ten oosten van de gemeente Merkelbeek en ten zuiden van de gemeente Schinveld, ca. 400 m ten westen van de provinciale weg van Brunssum naar Schinveld, een Romeins graf, een z.g. askist met tal van bijgaven ontdekt. Dit gebeurde op een stuk land dat eigendom is van de gemeente Brunssum, tijdens machinaal uitgevoerde graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van een industrieterrein (Kling - Rode beek). Het werk wordt onder directie van het Ingenieurs- en Architectenbureau v.h. J. van Hasselt en de Koning, Nijmegen (hoofdopzichter W. Hagevoort) uitgevoerd door de aannemersfirma Gebr. De Vos uit Oude Tonge met behulp van scrapers, bulldozers en draglines.

Tegen het einde van de werktijd bemerkte de bulldozermachinist J. M. Buijs dat de voor hem rijdende scraper een stenen kist had vernield. 's Avonds stelde hij tezamen met de familie A. J. F. Smulders, Brunssum, een nader onderzoek in op de plaats van de vondst. Daarbij konden vele voorwerpen of fragmenten daarvan geborgen worden. De resten van de kist zijn de volgende morgen opgeruimd en naar het stort vervoerd.

Nadat de heer A. Linckens, Merkelbeek, die in de voorafgaande dagen — in samenwerking

met de heer J. Th. Daemen, Schinveld — op het terrein reeds tal van archeologische waarnemingen had verricht, de R.O.B. telefonisch van de ontdekking op de hoogte had gebracht, kon op 14 september de inventaris van de kist, voor zover deze althans twee dagen tevoren was opgegraven, ter reiniging, restauratie en conservering naar Amersfoort worden overgebracht.

De kist, waarvan — afgezien vermoedelijk van een zeer klein fragment — niets bewaard is gebleven, was wat de bodem betreft, gelegen op ca. 1 m onder het maaiveld, dat zich ter plaatse bevindt op ongeveer 81.5 m + N.A.P., en strekte zich uit van z.o. naar n.w. Ze was naar alle waarschijnlijkheid samengesteld uit platen van grijswitte zandsteen ter dikte van 25-30 cm. De bodem is naar schatting 1.20/1.50 x 70/0.80 m groot geweest. Naar verluidt zou hij aan alle zijden 8-10 cm buiten de wanden hebben uitgesprongen.

In de kist — een z.g. askist, geen sarcofaag, aangezien er de as van een verbrand lijk in is bijgezet — zijn minstens 27 voorwerpen als bijgaven aan de overledene, vermoedelijk een vrouw, meegegeven. Hiervan zijn in de meeste gevallen slechts fragmenten overgebleven.

Aardewerk: twee terra sigillata-kommetjes Dragendorff 40; een t.s.-wrijfschaal Drag. 45 (uitgietopening met leeuwepkop); een geverniste deukbeker met raadjesversiering E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland*, type 206 v.; techniek: F. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, d); twee geverniste deukbekers in miniatuurformaat, 3.3 en 3.5 cm hoog (vgl. Gose, *o.c.*, 192 en 210; Oelmann, *o.c.*, techniek Niederbieber b-d); een roodbruin gevernist bord met platte bodem en aan de binnenzijde iets verdikte rand; een ruwwandig kommetje met dekselgeul en een dergelijke kookpot.

Glas (determ. mej. dr. C. Isings): een blauwgroene fles met cilindervormige hals; een cilindervormige groen getinte fles (C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, type 130); drie cilindervormige lichtgroene flessen (Isings *o.c.*, 102); een praktisch kleurloos (iets groenig getint) met een gele slangdraad versierd vaatje op vier voetjes in de vorm van nopjes (vgl. een dergelijk stuk uit Stein: H. J. Beckers in: *Oudheidk. Meded. Leiden*, N.R. 7 (1926) 15, afb. 13, 10 rechts beneden); vijf of zes lichtgroene schaaltes, waarvan er twee nog geheel gaaf zijn en resp. een

diameter van 8.7 en 9.15 cm en een hoogte van slechts 1.15 en 1.2 cm hebben.

Overige voorwerpen: Een gedraaid benen handvat (vermoedelijk van een bronzen spiegel), waaromheen een zilveren bekleding is geforceerd (gr. diam. 1.3 cm; l. 10.7 cm).

Een halfbolvormige, holle loden knop, die aan de bovenkant is bedekt met een laagje brons en versierd met enige circulaire groeven. In het midden op de bovenzijde bevindt zich een ijzeren kop als afsluiting van een door de halve bol gestoken ijzeren pen.

Een maximaal 8 mm dik stukje brons (grootste afm. 3.3 en 3.4 cm) in de vorm van een achthoek waarvan de zijden beurtelings 1.5 en 1.2/1.3 cm lang, en vlak en ingebogen zijn. De ingebogen zijden zijn aan de boven- en onderkant geaccentueerd door een parallelle groef. In de vier vlakke zijden bevindt zich een gaatje (diam. gem. 2.5 mm). Midden door de achthoek heeft men een ijzeren staafje gestoken, dat aan een kant bedekt is geweest door een ijzeren plaatje of kop.

Een stukje gouden beslag (18 x 5 x 4 mm) met gaatjes van twee nageltjes.

Vier hoogst waarschijnlijk bij elkaar behorende delen van een staaf of staf van ijzer (diam. 5 mm), waaraan afwisselend schijfvormige en langwerpige stukken bruinrood barnsteen zijn geregen. De langwerpige stukken (zeven; 3.4-5.9 cm lang) zijn getorst en in doorsnede ovaal (1.5 x 1.2 cm; 1.9 x 1.5 cm). De schijven zijn rond (diam. 3.4 cm; gr. dikte 0.8-1.2 cm) en dubbelconisch, en vertonen aan de boven- en onderkant een versiering van acht lobben. Slechts van twee schijven zijn fragmenten bewaard gebleven, maar er moeten er zeker zeven geweest zijn. Aangenomen dat alle delen bij elkaar behoren, dan moet de staf minstens 40.4 cm lang zijn geweest. Dergelijke voorwerpen, die vaak (ten onrechte?) als spinrokken worden aangeduid, zijn in ons land ook gevonden te Stein (Beckers, *o.c.*, p. 12 en 13, afb. 13,6 en p. 17, afb. 20,2), Heerlen (J. H. Holwerda in: *Oudheidk. Meded. Leiden*, N.R. 11 (1930), p. 8, afb. 7,1 en p. 12, i) en Esch (in Romeins graf 5; J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1960, *54 en *67).

Twaalf iets gewelfde bronzen schijven, d.i. zes paar schellen of bekkentjes die deel hebben uitgemaakt van een of meer muziekinstrumenten, en wel schudinstrumenten voor

het opwekken van ritmen. De middellijn van de schellen varieert van 4.6 tot 5.3 cm; de hoogte van 3 tot 6.5 mm. Het brons is meestal slechts ca. 1 mm, in vier gevallen echter ongeveer 2 mm dik. In het midden heeft een ijzeren staafje of asje gestoken. Soms zijn aan de buitenzijde (de „bolle” kant) sporen van hout te zien in de vorm van een strook die midden over de schel loopt. Vergelijkbare stukken zijn o.a. aangetroffen te Nijmegen in een 4de-eeuwse sarcofaag (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1957, *239 v.; H. J. H. v. Buchem in: *Numaga*, 5 (1958), 17 en 51-53). De vondsten bevinden zich in het Rijksmuseum G. M. Kam tezamen met twee van dergelijke, door J. Ypey gereconstrueerde instrumenten, elk met twee paar schellen). Ze komen ook voor in Frankische-Merovingische graven (meded. J. Ypey). Zie verder Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, s.v. crotalum, kol. 1572, fig. 2075.

Op grond van de inventaris, in het bijzonder het aardewerk en het glas, kan het graf gedateerd worden omstreeks het midden van de 3de eeuw.

In verband met de ontdekking van de grafkist dient er nog op gewezen te worden dat de mogelijkheid groot is dat niet ver van de vindplaats overblijfselen van een Romeinse villa zijn gelegen. Verder bestaat er kans dat de grote Romeinse weg van Heerlen naar Xanten slechts 100-200 m westelijk van het graf heeft gelopen (zie W. J. Dewez in: *Limburgs verleden I*, Maastricht 1960, 27 v.; meded. J. Th. Daemen).

In de dagen die aan de ontdekking van de kist vooraf zijn gegaan, heeft het terrein voornamelijk door toedoen van de heer Linckens reeds tal van vondsten opgeleverd. Dit betreft stukken van maalstenen van basaltlava, Romeinse tegulae, 2de-3de-eeuws aardewerk, maar ook veel fragmenten van IJzertijd-ceramik, z.g. Harpstedtachtige waar. Deze laatste bestaat in het algemeen uit stukken van potten en schalen van besmeten, dikwandig en oranjebruin baksel, waarvan de klei verschaald is met organisch materiaal. De randen zijn een enkele maal gekarteld of met vingertopindrukken versierd.

Veel van deze vondsten zijn te voorschijn gekomen uit kuilen, waarin soms ook stenen (o.a. grijsrode, sterk gekorrelde, granietachtige zandsteen) werden aangetroffen.

In de bovengrond (löss) van een groot ge-

deelte van het terrein komen houtskoolpartikels voor.

Naschrift. Volgens een mededeling van de heer J. K. Gielen, Gemeentemuseum, Heerlen, zijn op 19 september ongeveer 50 m w.z.w. van de vindplaats van de askist, de resten van een Romeins brandgraf ontdekt door de hoofdopzichter W. Hagevoort. Zeer waarschijnlijk was dit graf, waarvan de overblijfselen werden aangetroffen op ca. 15-20 cm beneden het maaiveld, in vroeger tijd reeds grotendeels vernield bij het ploegen.

De vondsten bestaan uit twee sterk gecor-

roeerde bronzen munten, vermoedelijk sester-tii, en verder uit talrijke scherven van: een roodbruin gevernist bord met iets naar binnen gebogen rand; een terra nigra-bekertje; een ruwwandige kom, deksel, kookpot of kom (met dekselgeul) en wrijfschaal (met verticale rand); een lichtgroen glazen bakje (h. ongeveer 4.5 cm), dat in vorm overeenkomt met de terra sigillata-kom Dragendorff 38, en een dergelijk bakje van een lichtere tint.

De inventaris van dit graf is vermoedelijk te dateren omstreeks de tweede helft van de 2de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Poppen, schimmen en marionetten vroeger en nu -24 okt.

AMSTERDAM

— *Willet Holthuysen.* Eigen coll. en verz. Weesperporcelein uit het Gemeentemuseum Weesp

ANTWERPEN

— *Rubenshuis.* Tekeningen van Jacob Jordaens 3 dec.

ARNHEM

— *Openluchtmuseum.* Elck wat Wils, klederdrachten -1 nov.

BREMEN

— *Kunsthalle.* Italiaanse medaillons en plaquettes (ca. 1400-1800) en prentkunst van de Italiaanse renaissance -23 okt.

BRUSSEL

— *Musea v. Kunst en Geschiedenis* (Jubelpark). Egyptische Oudheden 28 okt.-18 dec.
Doorniks porcelein 9 nov.-11 dec.
— *Museum voor moderne kunst.* Meesterwerken van de Belgische schilderkunst van de 19de en de 20ste eeuw

CADIER EN KEER

— *Gemeentehuis.* Tentoonstelling van schilderijen, foto's, tekeningen en oudheidkundige vondsten ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Cadier en Keer

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum.* Historische schatten uit de Sovjet-Unie -20 nov.
Europese volksmuziek en instrumenten 1-31 okt.

— *Penningkabinet.* Wat deden zij met hun geld? -31 dec.

— *Letterkundig museum.* Letterk. documenten van 1750 tot heden

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* Oude tegels uit eigen collectie -1 nov.

GENT

— *Museum voor Schone Kunsten.* Werken van El Greco -1 nov.

GRONINGEN

— *Groninger Museum.* Van Metten tot Vespers -23 okt.

HOORN

— *Westfries Museum.* Mode in Noord-Holland in miniatuur, coll. Jan Duyvetter -1 maart

KEULEN

— *Wallraf-Richartzmuseum.* Engelse boek- en prentkunst van de 19de eeuw uit de verz. van W. Neuerburg -27 nov.

LAREN

— *Singer-Museum.* De roos in beeld -24 okt.

LONDEN

— *The Queen's Gallery.* Kunstwerken uit Koninklijk bezit; George IV en de Franse kunst

MARBACH

— *Schiller-Nationalmuseum*. Kunststreizen naar Italië van 1600 tot 1900 -31 okt.

UDINE

— *Chiesa di S. Francesco*. 18de-eeuwse Venetiaanse schilderkunst in Friaul -13 nov.

PARIJS

— *Louvre*. Pastels uit de 19de eeuw -27 nov.
— *Orangerie*. In het licht van Vermeer -27 nov.
— *Gobelinnuseum*. Drie eeuwen tapisserieën -30 okt.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Oud-Iraanse kunst -7 nov.
— *Aartsbisschoppelijk Museum*. Jan van Steffeswert -7 nov.

ROTTERDAM

— *Museum v. Land- en Volkenk.* Wah, een landbouwgemeenschap in de Pandjab -eind 1966

VENLO

— *Cultureel Centrum*. Johan Thorn Prikker -20 okt.

TILBURG

— *Ned. Volkenk. Missiemuseum*. Mensen als wij — Asmat -eind 1966

VACATURES

MEDEDELINGEN

DEN HAAG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vacceert de post van

SECRETARESSE

van het hoofd van de afdeling beschrijving.

Behalve steno-, type- en administratief werk in verband met de opstelling van de nieuwe monumentenlijsten bestaat de taak uit het assisteren bij het verzorgen van artikelen en andere publikaties.

Het salaris bedraagt f 485.— min. tot f 672.— max. per maand. De salarissen zijn exclusief 6 % vakantie-uitkering. A.O.W.-premie voor Rijksrekening.

Schriftelijke sollicitaties aan: het hoofd van de afdeling beschrijving bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg.

AMSTERDAM

Gezocht voor de functie van

DIRECTEUR

van het Nederlands Historisch Scheepvaart Museum een historicus of kunsthistoricus met maritieme belangstelling, dan wel een marine- of koopvaardijofficier met historische belangstelling en kunstzin.

Museumervaring strekt tot aanbeveling. Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan het Bestuur van de Vereniging Ned. Hist. Scheepvaart Museum, Corn. Schuytstraat 57, Amsterdam-Z.

DORDRECHT

Burgemeester en Wethouders van Dordrecht roepen in overleg met het Bestuur van de Stichting tot beheer en exploitatie van Dordrechts Museum, sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

De te benoemen functionaris zal behalve met de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schilderijenmuseum, waarin regelmatig tentoonstellingen worden georganiseerd, speciaal worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.m. het leggen van contacten met scholen en publiek) en het onder toezicht van de directeur vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: f 12.624.— tot f 16.548.— per jaar, exclusief 6 % vakantietoelage.

De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur der musea, Vest 117, Dordrecht.

EINDHOVEN

Bij het Stedelijk van Abbe-Museum Eindhoven kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

Taak: de zorg voor de documentatie betreffende de collectie, het voorbereiden en doen uitgeven van de tentoonstellingscatalogi enz., assistentie bij de organisatie van tentoonstellingen, vervanging van de directeur bij diens afwezigheid.

Gedacht wordt aan iemand, die zelfstandig kan werken, met gezag kan optreden en bij voorkeur academisch gevormd is.

Salaris in de rang van hoofdcommies 1ste klas of referendaris van *f* 1263.— min. tot *f* 1843.— max. per maand. De premie A.O.W. komt ten laste van de gemeente.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te zenden aan het Hoofd van de afdeling Personeelszaken en Organisatie der Gemeentesecretarie, Stadhuisplein 1, Eindhoven, onder vermelding van nr. 66.137.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1966, GEHOUDEN OP VRIJDAG 13 MEI
TE DEN HAAG EN GEWIJD AAN HET THEMA: DE MUSEUMDAG 1926-1966

Om 11 uur 's ochtends opent de voorzitter, prof. dr. A. Klasens, de vergadering en begroet de aanwezigen, in het bijzonder prof. dr. A. W. Byvanck, een der oprichters van de Museumdag, dr. mr. F. J. Duparc, Chef van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en diens voorganger, het erelid mr. F. P. Th. Rohling. Vervolgens spreekt hij de volgende rede uit:

Ik heet U allen van harte welkom op deze eerste Museumdag in 1966, hier in de balzaal van Koning Willem II, ons door het Ministerie van Financiën royaal ter beschikking gesteld.

Het thema van vandaag luidt: De Museumdag 1926-1966, waarmee, enigszins verscholen, wordt aangeduid het 40-jarig bestaan van onze vereniging. Op 27 februari 1926 werd hier in Den Haag, in het Museum Carnegielaan, onze vereniging opgericht. Het vieren van een 40-jarig bestaan behoeft evenwel, alvorens ik U daartoe uitnodig, enige rechtvaardiging. Immers de vereniging kent in haar bestaan een periode van sluimer en wel tussen haar achtste, toen geheten, Directeurendag op 17 januari 1934 en haar negende, voortaan zo genoemde, Museumdag op 25 februari 1947. Daar komt nog bij dat vijftien jaar geleden, toen de vereniging haar 25-jarig bestaan had kunnen vieren, van dit feit niet eens melding werd gemaakt, hoewel toen toch, in 1951, op de eerste Museumdag de toen 75-jarige dr. H. E. van Gelder, die op de laatste directeurendag tot bestuurslid en op de eerste Museumdag van 1947 tot voorzitter was gekozen, het erelidmaatschap verkreeg en op de tweede Museumdag dezelfde dr. H. E. van Gelder een indrukwekkende rede hield over Museum en Publiek, waarin hij veel aandacht besteedde aan de historische ontwikkeling in de museumwereld.

Ik wil hier echter tegenover stellen een uitspraak van onze vroegere voorzitter, dr. A. F. E. van Schendel, op 20 mei 1955 gedaan aan de Ezelmarkt te Maastricht: „Daar sinds onze op-

richting in 1926 de eerste wettelijke termijn van 29 jaar was verstreken, moest thans wijziging van artikel 1 der Statuten worden aangevraagd om voor een nieuw tijdvak rechtsgeldigheid voor onze vereniging te verkrijgen. Dit is thans in orde gebracht en wat de wet betreft is het bestaan van de Museumdag nu verzekerd tot 26 februari 1984". Terloops zij hier medegedeeld dat op die Museumdag de openingswoorden van de voorzitter voor het laatst als Rede van de voorzitter werden gekwalificeerd.

Veertig jaren is voor een ambtenaar een belangrijk getal, in het bijzonder nu op 1 januari j.l. de Algemene Burgerlijke Pensioenwet in werking is getreden met alle verbeteringen daarin voor de ambtenaar en ik moge mij dan ook op de gezaghebbende uitspraak van onze oudvoorzitter beroepen om U voor te stellen de dertien jaren van non-activiteit, maar van bestaan volgens de wet, in te kopen en U uit te nodigen op deze 47ste Museumdag het 40-jarig bestaan op gepaste wijze te vieren.

Ik wil hier nu reeds in de eerste plaats dank zeggen aan de sprekers van hedenmiddag, prof. Hammacher en prof. Jaffé, die door hun voordrachten dit bijzondere cachet van een jubileum aan deze Museumdag willen geven, respectievelijk een terugzien op veertig jaren museumwereld en een blik in de in schaduwen gehulde toekomst.

Het past bij dit jubileum ook dat ik thans enkele momenten uit de geschiedenis van onze vereniging naar voren breng.

Het was de gemeente-archivaris en directeur van de Lakenhal te Leiden, mr. dr. J. C. Overvoorde, die, op een vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond te Bergen op Zoom in 1924 het initiatief nam tot de oprichting. Een Commissie van Voorbereiding werd samengesteld, bestaande uit prof. dr. W. Vogelzang, mr. dr. J. C. Overvoorde, prof. dr. A. W. Bijvanck en dr. M. A. Evelein.

In november 1925 ging een circulaire uit, ge-

richt tot de museumdirecteuren, waarin het doel en het terrein van de vereniging werden omschreven: „De Vereeniging kiest tot haar terrein alleen die musea of verzamelingen, welke wetenschappelijk geordend zijn, of zullen geordend worden, en waarin voorwerpen worden bewaard, die door menschenhand zijn vervaardigd en kunst- of historische waarde bezitten. Derhalve blijven buiten dit verband geologische musea, musea van natuurlijke historie, anatomische en dergelijke verzamelingen”.

Het doel werd nader omschreven op de eerste Directeurendag op 3 juli 1926 te Zwolle door de eerste voorzitter, dr. C. W. Lunsingh Scheurleer: „de Vereeniging stelt zich ten doel, om door het meer geregeld in contact brengen van de museumleiders deze over en weer in staat te stellen, met elkander van gedachten te wisselen over de moeilijkheden, welke zich bij hun werk voordoen.” De moeilijkheden omschrijft hij vervolgens als de materiële positie der musea en de problemen van opstelling, conservatie, verlichting, bewaking en restauratie. Dr. Lunsingh Scheurleer besluit zijn rede aldus: „... eene vereniging is gesticht, welke op een basis van collegiale samenwerking tracht te bereiken, dat het museumwezen in Nederland tot grooteren bloei wordt gebracht, dat door onderlinge samenwerking de taak van den museumleider wordt vergemakkelijkt en veraangenaamd en tenslotte de prestaties op een zoo hoog mogelijk peil worden gebracht.”

Het eerste Bestuur bestaat voorts uit dr. M. A. Evelein, secretaris, de heer A. van Erven Dorens, penningmeester, prof. dr. W. Vogelsang en mr. dr. J. C. Overvoorde.

Zo begint de vereniging haar bestaan en wel met 33 leden die elk f 5.— contributie betalen. Maar zij kent twee soorten van leden: in het archief bevindt zich de lijst van de speciaal als zodanig erkende leden-oprichters, gescheiden van de zgn. nieuwe leden. De erelijst van leden-oprichters, telt 25 namen en van deze 25 zijn thans nog in leven: prof. dr. A. W. Bijvanck, prof. dr. A. E. van Giffen en prof. dr. G. van Hoorn. Eén lid, het vierde, en hij draagt no. 9 op de erelijst, is sinds de oprichting onafgebroken lid van onze vereniging geweest tot op de huidige dag toe. Het is dr. J. J. de Gelder, oud-conservator bij het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, thans wonende te Dieren.

Het Bestuur heeft gemeend deze waarachtige en daadwerkelijke trouw aan de gedachte die Directeurendag en Museumdag heeft gedragen, te

mogen belonen met de aanbieding van een erelidmaatschap, waartoe het op deze jubileumdag bij U een voorstel hoopt in te dienen.

Achtmaal is de Directeurendag bijeen geweest op verschillende plaatsen in Nederland, zelfs, om een boze brief van een Amsterdammer te citeren „in een uithoek van het land”. De onderwerpen waren: Verzekering tegen brand en andere schade; vervalsingen op het gebied van schilderijen; het nemen van maatregelen tegen brand; een nieuwe methode voor het maken van afgietsels; natuurwetenschappelijk onderzoek van schilderijen; organisatie en beheer van plaatselijke musea. In 1931 kwam de vereniging in het geweer naar aanleiding van het gebeurde op de Internationale Koloniale Tentoonstelling te Parijs met een motie van afkeuring over de wijze waarop de zaken der Nederlandse afdeling zijn behartigd. In 1929 kwam de vereniging zelfs tweemaal bijeen of, om een stijlbloempje te plukken uit een rede van een onzer voorzitters, bijna dertig jaar geleden: „Van de Museumdag zou men kunnen zeggen dat zij niet als de Victoria regia haar schoonheid maar eenmaal in het jaar openbaart, doch tweemaal 's jaars, en zoal niet van schoonheid, dan toch wel van vitaliteit blijk geeft.”

Met de vitaliteit ging het echter bergafwaarts wat betreft de Directeurendag. De economische crisis trof de museumwereld en de vereniging zwaar. Het vertrek van de bezielende voorzitter, dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, kwam zij niet te boven, hoewel een poging tot herleving werd gedaan bij de laatste Directeurendag onder voorzitterschap van prof. Vogelsang te Utrecht in 1934.

Maar de vitaliteit kwam terug na de oorlog, gestimuleerd door de oprichting van de Icom en door de activiteit van dr. H. E. van Gelder, met naast hem de secretaris van het wnd. bestuur prof. dr. H. van de Waal. De vereniging werd op een bredere basis gesteld. In het nieuwe bestuur bleef dr. H. E. van Gelder voorzitter en werd dr. R. E. J. Weber secretaris. Sinds 1947 tweemaal per jaar bijeenkomend heeft de Vereniging zich in een steeds groeiend ledental kunnen verheugen.

Ik moge kort zijn over de jongste geschiedenis van onze Vereniging. Ik noem als hoogtepunten de Museumdag in juni 1956 te Amsterdam gehouden tezamen met The Museums Association en het tegenbezoek aan Londen in juli 1958. Nog eenmaal vergaderde de Museumdag buitenslands, nl. in samenwerking met de Vereinigung West-

fälischer Museen en het Museumsverband in Niedersachsen (Munster 1-3 juli 1960). Een tegenbezoek van Duitse collega's vond plaats te Nijmegen 26-27 mei 1961. Ook het Icomcongres dat in 1962 in Nederland werd gehouden wil ik noemen. Zo ook de aansluiting bij de Centrale van Hogere Rijksambtenaren in 1955. 38 Maal is de Museumdag na de oorlog gehouden. Vele malen is daarbij sprake geweest van de positie van de museumambtenaar. In het bijzonder is aan dit onderwerp de Museumdag in mei 1963 in het Van Abbemuseum te Eindhoven gewijd geweest.

Ik kan U nu mededelen, dat zeer onlangs een belangrijke stap voorwaarts is gedaan op de weg naar een algemene verbetering en een juistere waardering van die positie. Een aantal directoren-functies is met een hogere schaal gewaardeerd, in de eerste plaats die van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum. Het past ons de dank uit te spreken aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor hetgeen hij in deze heeft willen bereiken en het past ons tevens de hoop te uiten, dat, nu de top van de pyramide is verhoogd, de lagen die de opbouw van de pyramide vormen op equivalente wijze in de verhoging worden betrokken. Onze dank gaat ook uit naar onze afdeling op het Ministerie en ik zou nu een enkel woord willen wijden aan de verhouding Ministerie-Museumdag en mij willen richten tot de heren Rohling en Duparc. Ook hier kies ik weer een citaat uit de rede van een voorzitter en wel op 14 november 1952 te Arnhem: „Uw aanwezigheid op onze vergaderingen is een blijk van belangstelling voor ons werk, dat wij elke keer in hoge mate waarderen... en door Uw streven naar een niet slechts ambtelijk, maar ook persoonlijk contact met ons scheidt gij de kostbare sfeer van wederzijds begrip, die noodzakelijk is voor de gunstige ontplooiing van het leven van onze musea.” In februari 1965 bent U, mijnheer Rohling, sinds 1960 ons enige erelid, afgetreden als chef van de afdeling en sindsdien bent U, mijnheer Duparc, in deze functie gekomen. U heeft in het nieuwe Ministerie — immers de aloude band met Onderwijs en Wetenschappen werd verbroken en de musea werden onder hoofde van Cultuur vooraan in het nieuwe Ministerie geplaatst — de strijd voor de belangen van onze musea en onze vereniging voortgezet. Ik noemde reeds de verbeteringen in de salarispositie en ik noem thans ook het vinden van een financiële basis waardoor een zo groot mogelijke Neder-

landse delegatie naar het Icom-congres kon worden afgevaardigd. Dank zij een rijkssubsidie en de financiële medewerking van verschillende gemeenten is dit inderdaad gelukt. Over dit congres, dat ook de gelegenheid bood Amerikaanse musea te leren kennen, waren de deelnemers vol lof.

Ik heb nu reeds enige feiten uit het verslagjaar 1965 kunnen melden. Alvorens mij tot dat jaar te beperken wil ik nog een enkel woord wijden aan de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond. Uit zijn midden is onze vereniging geboren en getogen en de samenwerking met de Bond is steeds een nauwe en hartelijke geweest, een samenwerking van persoonlijke en zakelijke aard. Een woord van dank en waardering daarvoor is op deze dag zeker op zijn plaats.

Nu mij tot het jaaroverzicht 1965 beperkende is het allereerst mijn droeve plicht een overleden lid van onze vereniging te herdenken, de heer A. H. Hendriks, directeur van het Nederlands Museum van Schoenen, Leder en Lederwaren te Waalwijk; voorts het oud-lid, de heer H. F. Visser, oud-conservator van het Museum voor Aziatische Kunst te Amsterdam. Ik wil in deze herdenking twee mensen betrekken, die en door hun functie en door hun bekwaamheid zeer veel voor de museumwereld hebben betekend, prof. dr. P. Coremans, directeur van het Koninklijk Instituut van het Kunstpatrimonium te Brussel en mr. J. K. van de Haagen, oud-chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming en oud-hoofd van de Afdeling Musea en Monumenten van Unesco. De rijke vruchten van hun arbeid zijn onder ons en vormen een blijvende getuigenis en erende herinnering. Mogen wij de overledenen een ogenblik staande en in stilte herdenken.

In 1965 bedankten 9 leden en traden 15 nieuwe leden toe. Het ledental bedraagt thans 294 individuele leden en 36 leden-instellingen.

Een koninklijke onderscheiding kregen in dat jaar de leden mevrouw prof. dr. C. H. E. Haspels en de heren J. Don, dr. C. C. W. J. Hijszeler, dr. P. H. Pott en de spreker.

Dr. A. F. E. van Schendel werd gekozen tot president van de Icom, dr. S. H. Levie vertegenwoordigde Nederland tijdens de jaarlijkse Tour van de „American Association of Museums”.

Prof. Engel trad na een voorzitterschap van zes jaar af. Hem werd door de vice-voorzitter dr. A. F. E. van Schendel de zo welverdiende dank uitgebracht namens bestuur en leden op de eerste

Museumdag. Deze werd in Deventer en Kampen gehouden op 7 en 8 mei. De onderwerpen waren de verschillende mogelijkheden tot het geven van rondleidingen in de musea en de bescherming van monumenten tegen het gevaar van oorlogshandelingen en natuurrampen. Sprekers waren de heren drs. E. R. Meyer, de heer G. J. van der Hoek en mr. R. Hotke. Voor het verslag, ook van de excursie, verwijs ik U naar het Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond. Hetzelfde moge gelden voor de tweede Museumdag, op 29 december in het Rijksmuseum gehouden, met als thema: opleiding, taak en functie van het middelbare museum personeel, en als sprekers mr. H. C. Wesseling, de heer D. F. Lunsingh Scheurleer en dr. P. K. van Daalen. Deze museumdag eindigde niet zonder emotie, maar met een motie, waaraan inmiddels door het Bestuur gevolg is gegeven. Een commissie ter voorbereiding van een cursus van museum-assistenten is gevormd, bestaande uit de heren D. F. Lunsingh Scheurleer, prof. dr. H. L. C. Jaffé, dr. P. H. Pott en dr. R. E. J. Weber.

Ik moge thans besluiten met de dank uit te spreken aan onze secretaris voor het vele werk dat hij ook dit jaar weer in het belang van de vereniging heeft verricht en de bijstand die hij aan de aftredende en de nieuwe voorzitter heeft verleend. De dank aan onze penningmeester behoort te wachten tot na het eerste agendapunt van de huishoudelijke vergadering, die ik thans de eer heb te openen, maar niet dan nadat ik de penningmeester heb geluk gewenst met de hem onlangs verleende koninklijke onderscheiding en ook niet dan nadat ik, nu voor het laatst een voorganger citerend, de wens heb uitgesproken dat ook „deze Museumdag de sfeer schept waarin collegialiteit en vakgesprek zich ontwikkelen”.

Hierna is het woord aan de penningmeester, dr. H. Enno van Gelder, die een overzicht geeft van de stand der financiën in 1965 en de begroting voorlegt voor 1966. Bij monde van dr. F. F. de Bruijn verklaart de kascommissie zich accoord met het gevoerde beleid, waarna de penningmeester wordt gedechargeerd. De kascommissie voor 1966 zal worden gevormd door mej. J. B. E. Stokhuysen en drs. T. R. Mulder.

De voorgestelde wijziging van het Huishoudelijk Reglement wordt door de vergadering goedgekeurd.

Bij de daarna aan de orde zijnde bestuursverkiezing worden mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad en de heren drs. A. L. den Blaauwen,

G. D. van der Heide, dr. D. G. Montagne, D. F. Lunsingh Scheurleer en dr. R. E. J. Weber bij acclamatie gekozen. Herkozen worden: mej. M. A. Asselberghs, mej. dr. M. E. Houtzager, dr. P. K. van Daalen, dr. J. H. Jager Gerlings, prof. dr. J. J. M. Timmers en H. J. Ronday. Door de zojuist aanvaarde wijziging van het Huishoudelijk Reglement blijven dr. A. F. E. van Schendel en dr. A. B. de Vries lid van het Bestuur. De voorzitter dankt de aftredende bestuursleden mevrouw prof. dr. C. H. E. Haspels, dr. E. F. Jacobi, A. J. de Lorm, dr. P. H. Pott en J. C. Ebbinghe Wubben.

Het voorstel om aan dr. H. C. Blöte en dr. J. J. de Gelder het erelidmaatschap te verlenen wordt met algemene stemmen aanvaard. Tot dr. H. C. Blöte zegt de voorzitter, dat zijn verdiensten voor de vereniging elke motivering van dit voorstel overbodig maakten. Dr. H. C. Blöte verzekert in zijn dankwoord het erelidmaatschap gaarne „cum dignitate” te willen aanvaarden.

Bij de rondvraag spreekt drs. E. Pelinck zijn teleurstelling uit over de geringe opkomst bij deze huishoudelijke vergadering.

Bij het begin van de middagvergadering heet de voorzitter de waarnemend Directeur-Generaal voor de Kunsten, dr. J. Hulsker, en de bestuursleden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, mr. P. J. van der Mark en prof. ir. J. J. Terwen welkom, waarna hij het woord geeft aan prof. dr. A. M. Hammacher voor het houden van een voordracht: *Samenspraak en tegenspraak; museum, kunst en maatschappij 1926-1966*.

Wie weten wil hoe het gesteld was met het Nederlandse museumwezen omstreeks 1926 kan eigenlijk niet beter doen, dan het lijvige rapport herlezen, dat in juni 1921 door de „Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het Museumwezen hier te lande” werd uitgebracht na in 1919 te zijn geïnstalleerd met de opdracht: na te gaan wat aan de organisatie ontbreekt en wat verbetering behoeft van: samenstel, inrichting en leiding. Tenslotte werd van een opleiding gesproken van museumambtenaren. Men vond het namelijk toen „merkwaardig” dat aan een opleiding voor het vak van museumbeheer niets was gedaan. Wat voor het woordje „merkwaardig” in 1966 — 45 jaar later — ten aanzien van dezelfde vraag in de plaats moet komen, valt met geen fatsoenlijke pen te beschrijven. Doch dit slechts ter verdere overdenking.

De aard van het museumwezen werd door de

toen niet zonder strijd in dit rapport geformuleerde inzichten gereflecteerd. We noemen niet alle namen van de leden, maar buiten de voorzitter, die de u allen zo wel bekende en geëerde naam mr. M. I. Duparc droeg, in wiens zoon wij in een gewijzigde omgeving en tijd, toch de traditie van een functie mogen begroeten, buiten de voorzitter dan noem ik Schmidt Degener, toen nog Boymans in Rotterdam besturende, van Gelder, Hofstede de Groot, Martin, Bredius, Six, Jan Veth, Vogelsang.

Gij hoort het, kunsthistorie, kunstcritiek en museumbeheer, in een bloemlezing aanwezig, waarbij het opvalt dat kunstenaars van naam en gehalte nagenoeg ontbreken.

Veth immers kan toch op zijn eentje niet Der Kinderen, Toorop, Roland Holst, van Konijnenburg, Verster, Breitner, Leo Gestel, Sluyters, Mondriaan vertegenwoordigen en in die kringen leefden gedachten omtrent de kunst, de kunstenaars, de maatschappij en de musea, die hun neerslag niet in het rapport hebben kunnen vinden. Dat die toch van belang waren, duidt op een scheiding tussen wat leefde in en wat leefde buiten de museumsfeer, een scheiding die af en toe spanningen opriep, maar meer niet. Wij waren toen nog een deftig en goed opgepoetst land. Toch sprak de Minister van een verlangen dat de kunstenaars de handen aan de ploeg zouden slaan en tezamen met de museumdirecties aan „de aesthetische vorming van het Nederlandse volk” zouden werken.

Intussen was dit wat de kunstenaars betreft een onmogelijkheid, want zij werden en waren er niet bij betrokken, en wie had enige voorstelling van die beoogde samenwerking? Wat het volk betreft — en nu spreek ik vanuit de tegenwoordige tijd — ontbrak elk element dat ook maar in de verste verte het publiek, laten we liever zeggen, de potentiële bezoeker, zou kunnen vertegenwoordigen.

Er was hier dus een samenspraak georganiseerd, die maatschappelijk gezien zich beperkte tot een kring van ingewijden, bekwame mannen van beschaving en beproefde kennis.

Het museum, als instantie, heeft zijn functie in de maatschappij. Het is, wat de kunstmusea betreft, bovendien afhankelijk van de productie der kunstenaars. Het staat als het ware in tussen het kijkende, een beetje kopende, een beetje lezende publiek en de scheppende kunstenaars, van vroeger maar ook van nu. De aesthetische vorming, waar men in 1919-1921 van sprak, was een groot en een duur woord. In het doorwrochte rapport komt die aesthetische vorming als taak echter

maar zwak aan de orde. Het accent valt op een centrale ordening van het bestaande museumbezit, het creëren van een selectie uit alle verzamelingen, doch bewust uitsluitend op schoonheidsoverwegingen gericht, los van historie, los van verbanden in het leven zelf, een aesthetische top dus, die in een apart, niet te groot gebouw, de schatkamer zou moeten vormen van ons volk. Maar een zodanige selectie is contra de natuur van de kunstproductie, die diepten en hoogten en tussenlagen kent en die vol betrekkelijks en soms sacraal, maar hoe vaak niet het tegendeel daarvan is.

Die centrale herziening en hergroepering van het kunstbezit vroeg ook een standpuntbepaling ten opzichte van het kopen van eigentijdse kunst. Op dit punt bestond de grootste terughoudendheid wat het Rijk betreft. De onthouding op dit punt is even merkwaardig als ontstellend en met mannen als Veth en vooral Van Gelder in de commissie zou men aan een toch anders denkende minderheid mogen — in ieder geval willen — geloven. Men sprak van een „bijna eenparig besluit”. Toch heeft het geleerde college het manco gevoeld en gezocht naar „doekjes voor het bloeden”, naar onschuldiger hulpmiddelen, door de taak, wat de gevreesde eigen tijd betrof, van het Rijk naar gemeentelijke instanties af te schuiven, en verder aan opdrachten e.d. bij bouw, versiering en inrichting van openbare gebouwen gedacht.

Dit laatste had men niet zelf verzonnen. Het viel in de lijn van de grote Art Nouveau beweging. Het behoorde tot de William Morris-Ruskin echo, het was de bezielde stem geweest van Der Kinderen en later van Roland Holst, kortom van de monumentalen, doch nu zonder enige achtergrond of diepere motivering, geponeerd als een angstige uitweg om vooral het eigentijdse principiëel te weren en er tenminste niet voor 10 jaar na de dood van een kunstenaar aan te beginnen.

Wat beveelt de commissie aan als middel tot aesthetische vorming van het volk. Onder de titel „de vruchtbaarmaking” beveelt men aan: Museumgidsen — beknopte handwerken — wetenschappelijke catalogi — deskundige persberichten. Dus in het algemeen: het gedrukte woord. Het gesproken woord is: de voordracht en de rondleiding. Dit laatste wordt facultatief gesteld, met het oog op mogelijke tekortkomingen van pædagogische aard in de museumstaf.

Het treft dat er toen al een drang is geconstateerd voor hogere klassen van scholen naar museumbezoek. Het zal misschien sommigen onder

u genoeg doen te horen, dat er in de commissie leden waren, die het veroordeelden en nog andere die het zelfs wilden verbieden. Doch zo ver wilde men niet gaan. In 't goede spoor leiden en beperken tot historische musea. Dat was de weg. De meerderheid alweer — hoe moet de minderheid zich gevoeld hebben! — vond deze maatregelen voor kunstmusea onvruchtbaar. „Het scheen haar een te hachelijke taak, zo stond het er, kinderen te willen inleiden in voortbrengselen van schoonheid, die uiteraard boven hunne bevattig gaan”. Het psychologisch inzicht in de mogelijkheden van het kind waren nog niet aan de orde. Het huidige schoolbezoek aan musea is een belangrijke factor geworden, waar overigens nog wel wat aan te studeren valt wat de methode betreft. Een instructie voor museumdirecteuren zoals men die toen zag zal u minder interesseren.

Tijdens het ontstaan van het rapport scheen in sommige reglementen de bijzonder benijdenswaardige aanbeveling nog te bestaan, dat een museumdirecteur tenminste drie maal per week zijn eigen museum komt bezoeken. Nauwkeurig werd in het rapport omschreven op welke door de Regering goed te keuren wijze soms een studiereis kan worden gemaakt met een onderzoek daarna of deze reis wel vrucht voor het museum heeft gehad.

Het rapport bevat overigens tal van goede aanbevelingen. Het is overigens nooit door een tweede gevolgd; de aesthetische top is er nooit gekomen, al is nog tot kort na de oorlog in 1945 de nawerking daarvan voelbaar geweest in het streven om in Amsterdam bepaalde werken uit andere musea te concentreren, die daardoor in breder samenhang konden worden getoond en bepaalde lacunes in Amsterdam konden verhelpen.

Wat ons nu treft, dat is niet uitsluitend de degelijkheid van het rapport maar ook de bijna angstvallige terughoudendheid om de kwestie van de „aesthetische vorming” breder en dieper aan te pakken. Het is in dit geval niet te verklaren met het feit, dat de tijd van de twintiger jaren daar nog niet rijp voor was, dat de begripsvorming omtrent de functie van de musea nog niet voldoende doordacht was. Als in het gehele lijvige rapport geen moment herinnerd wordt aan de sedert circa 1870 in het buitenland opkomende gedachten, bewegingen en organisaties, die kunst in het leven willen zien opgenomen als een daarmee verweven element, dan is dat kenmerkend voor de afweer, de geslotenheid, en de geringe oriëntatie op dat punt hier. We raken hier aan de kern van de kwestie.

De gedachte dat een museum niet een bewaarplaats maar een uitstralende kern kan zijn in de maatschappij, die de bevolking aangaat, beroert, opvoedt, deel doet hebben aan de creatieve productie van vroeger en nu, is een gedachte die met het socialisme en vooral door het anarchisme in de 19de eeuw werd gepropageerd. Het waren intellectuelen, kunstenaars maar vooral grote aestheten en daaronder reken ik de actieve figuren van de Art Nouveau periode, die, zowel sociaal als artistiek, van een herzien van de instituten en van de verhoudingen droomden. Het waren utopisten van grote allure. Het waren in Frankrijk de literatuur en het toneel en in Brussel het toneel, de literatuur en de tentoonstellingen, die een belangrijk aandeel hadden in de stormachtige hervormingsgedachten. Het waren de kunstsecties, vaak anarchistisch bezield, van La Maison du Peuple in Parijs en Brussel, die de avantgarde verenigden en naar het voorbeeld van de Rus Kropotkin de kunst als wapen in de sociale bewustwording poogden ingang te doen vinden. In Engeland waren het Ruskin en Morris, die de stoot gaven.

Wat heeft dat met de musea te maken? In Duitsland gaf daar vooral in Hamburg de grote Lichtwark een antwoord op. Lichtwark zag met de architect Muthesius, met de aesthetische diplomaat Graf von Kessler, met de industrieel Osthaus in Hagen, de grote noodzaak in om het volk tot museumbezoeker te maken, om de educatieve functie van de museum-instituten bewust te maken. Aesthetiek en sociaal besef werden niet los van elkaar gedacht.

De creatieve kunstenaar en de kunstbeschouwer werden wat het kunstwerk betreft tezamen gezien als elementen van welhaast gelijkwaardig belang. Het publiek, het gehoor wordt een factor in het kunstleven, waarbij de bevoorrechte positie van de scheppingskracht — let wel niet van de kunstenaar, wiens positie sociaal gezien allerm minst bevoorrecht was — in het geding was. Het kunstwerk heeft een publiek nodig, gering of groot in aantal, het doet er niet toe. De rol van het publiek en de rol van de kunstenaar zijn niet totaal te scheiden zaken.

Onder de invloed der romantische visie op de individueel buiten de maatschappij levende eenzaam scheppende kunstenaar, heeft de aesthetiek der kunstgeleerden tot in de 20ste eeuw in hoge mate ook theoretisch isolerend gewerkt. Het wetenschappelijk onderzoek van de kunsthistorie, die van een filosofie van de kunst slechts schoorvoetend wil weten, heeft het kunstwerk als cor-

rectie op de romantische visie analytisch als object uiteengedacht in factoren, die het of tot een product van de tijd of tot een product van nauwomschreven leerstellingen, bijna tot het product van een stijlbegrip hebben gemaakt, waarin de natuur van het kunstwerk — en dat is toch het hart van het probleem — waarin de natuur van het kunstwerk als zodanig geweld wordt aangedaan. Wie de natuur van het kunstwerk naar herkomst en naar existentie gaat bekijken, kan er niet aan ontkomen ook de psychische realiteit daarvan te beschouwen. Een realiteit, die zowel van het publiek, de beschouwer afhankelijk is (wat vraagt deze emotioneel van het kunstwerk, of wat ziet die emotioneel in het werk) als van de kunstenaar, die zijn kunst nooit zonder innerlijke maar evenmin zonder uiterlijke drijfveren maakt. Deze gecompliceerde emotionele, reflecterende wisselwerking is niet te begrijpen als men alleen aesthetisch gericht is. Ze is evenmin historisch stijlcritisch afdoend te benaderen. Deze disciplines verrichten voortreffelijk werk, maar het behoeft broodnodig aanvulling.

Zonder een psychologische, zonder een kunstfilosofische aanvulling — en met aanvulling zeg ik het maar zwak — komt de natuur van het kunstwerk slechts verminkt tot haar recht, gereduceerd tot een functie van een tijd en een stijl, of tot een uitsluitend individueel expressief geladen instrument. De reflectie in de beschouwer, maar ook dat wat van de beschouwendenden zelf uitgaat, behoort tot het domein van de kunst. Inzicht in het gedrag van de kunstbeschouwer-museumbezoeker is een sociologische, een psychologische en een aesthetische zaak. Men begint er een studie van te maken. Alle cijfers van museumbezoek bewijzen cultureel nog weinig, zolang men omtrent de individuele en groepsreacties, de natuur en het gehalte daarvan, alleen maar vage noties heeft. Vergeef deze ogenschijnlijke afdwaling. Ze voert echter daarheen waar het museum, als functie tussen maatschappij en kunst, tussen publiek en kunstenaar in, het kunstwerk moet hanteren, niet als doel, maar als middel.

In het complex van factoren, die de nog gebrekkige functie van de musea in onze maatschappij — in een stad, in een provincie, in een land, in de wereld, — in stand houden, is alleen verbetering te verwachten van handelingen die berusten op een verdiept begrip van hetgeen het kunstwerk eigenlijk is in het leven. We zullen dat wel nooit geheel weten. Het is trouwens geen constante, maar als we er iets meer van weten,

zullen we er niet meer toe komen om met de beste bedoelingen neer te schrijven dat we kinderen niet met kunst aan boord moeten komen, of angst moeten hebben voor het hedendaagse in het museum omdat we het nog niet goed begrijpen, er te kort op zitten. Als dat goede begrip voor in de tijd verder afgelegene kunst wel gewaarborgd zou zijn, dan zou Emmens b.v. niet aan Schmidt Degener Rembrandt kunnen betwisten, of Viollet le Duc op zijn gotische rationele vingers getikt kunnen worden door zijn critici van de 20ste eeuw.

In ieder geval hebben onze kunsthistorische instituten hierbij een belangrijke rol voor de ideevorming. Of ze zich al dan niet met museumopleidingen willen of kunnen bemoeien is een tweede. Zo eenvoudig is dat, gezien de halve eeuw praten daarover, intussen niet.

Maar keren we terug tot de nuchtere feiten. Wat speelde zich af tussen 1926-66 in de Nederlandse museumwereld. Het was, hoewel het rapport zeker geen directe uitwerking had, niet zo weinig. Schmidt Degener heeft, nadat hij Rotterdam verlaten had om in Amsterdam een beheer te voeren, als persoonlijkheid met zijn begrip voor het kunstwerk als zodanig, de poëtiek (om het zo te noemen) van het museum begrepen. Zijn figuur door het proefschrift van Emmens nog weer extra in de critische aandacht gekomen, heeft de harde blik der historische objectiviteit dan wel niet doorstaan, hij had wat niemand hem kon ontfutselen, toch de instelling van een aesthetische erudiet, die het kunstobject als kunst niet liquideert door het alleen in stijl- en tijdcomponenten te ontbinden. Een aesthetische houding, die als zodanig, als aesthetische waarde, de museumwereld heeft doordrongen.

Van andere orde is de bouwactiviteit geweest, niet door het Rijk bedreven maar door de gemeentelijke overheden van Utrecht, Den Haag, Rotterdam en Eindhoven en het particulier initiatief, in stichtingskieren vermomd, van de familie Kröller-Müller, die in Otterlo liet bouwen. Genoeg voor een klein land. De architectuur is altijd een graadmeter voor hetgeen aan begrip leeft in een maatschappij voor bepaalde bedrijven, instanties, instituten. We lezen er inderdaad de gradaties aan af van hetgeen men zich voorstelde of verlangde, dat een museum zou moeten zijn. Stellen we vast, dat er internationaal gezien weinig nieuwe voorbeelden waren. Het Museum of Modern Art in New York, laat in de dertiger jaren tot stand gekomen, kon dat nog niet zijn.

Het is dat wel geworden en het is zeker een voorbeeld van een systematisch doordacht modern museum dat zowel zijn collectie verzorgt als een — in ons land volmaakt zoek — evenwicht nastreeft tussen collectie en tentoonstellingsbeleid. Het is bovendien als kern van cultureel-aesthetische uitstraling uniek, bewust van zijn educatieve taak en deze grondig uitbouwend, alles met documentaire diensten, die in ons land nog onvoldoende nodig worden gevonden of tenminste nooit genoeg gefinancierd. — Maar we gaan in 1921 naar Utrecht, dat naar de 19de eeuwse opvattingen van imitatieve historische suggestie, zijn nieuw Centraal Museum als een klooster bouwde, logisch gemotiveerd, maar terug kijkend. Men kon niet vergen dat de in 1921 te Utrecht wonende jonge Rietveld anders dan als een onaanvaardbare roekeloze avonturier werd gezien.

Wist trouwens in Nederland iemand, behalve de opdrachtgevers, dat de zeer militante Mies van der Rohe, bij Peter Behrens weggeraakt, in ons land een jaar (1912) werkte aan een museumbouw voor de Kröllers-collectie, die alleen als levensgrote maquette op een weide werd gerealiseerd en afgekeurd? De later wereldberoemde bouwmeester is die periode allerminst vergeten. De jonge buitenlanders keken hier toen naar Berlage en De Bazel.

Berlage volgde hem trouwens op bij de Kröllers-familie en verdiepte zich in museumbouw, wat hem later, toen hij met dr. H. E. van Gelder de plannen voor Den Haag ging opzetten en uitwerken, ten goede komen zou. Berlage was eigenlijk de enige, die als type van de sociale utopische aestheet, door ethische beginselen angevuurd, tenminste een formule zocht, die aan de traditie van kerk- en kloosterbouw of Griekse tempels probeerde te ontkomen. Er is veel goeds en er is veel kwaads van het resultaat te zeggen. Het was in ieder geval een oriëntatie in een nieuwe richting, een andere geest ademend, met nog een tekort aan begrip voor het kunstwerk zelf en wat het toekomt, om de te gedetailleerde architectuur niet te doen domineren. In Den Haag was niets van wat ik de poëtië der musea van Schmidt Degener noemde. Met andere woorden: een echte samenspraak tussen de kunst en het gebouw vond niet plaats. Die wonderlijke gevoeligheid van een omgeving, waar het kunstwerk in zijn uiteenlopende aspecten gedijen kan, eist natuurlijk een aesthetisch inzicht, dat van een architectuur van het dogmatische puriteinse karakter van Berlage nu eenmaal niet verwacht kon worden.

Intussen was — voor velen hier ongeweten — ook de pionier uit de Art Nouveau periode Henry van de Velde tot 1926 in Nederland bezig de grote particuliere bouwplannen voor de familie Kröllers uit te werken. Belangrijk was, dat waarschijnlijk doordat Mevrouw Kröllers en Van de Velde de gedachtenwereld van Lichtwark in Duitsland kenden zij naar een veel socialer en cultureel georiënteerder basis zochten, die in de architectuur voorzien moest worden. Zij zagen de collectie en het te bouwen museum als een centrum, van waaruit door allerlei activiteiten, ontmoetingen, besprekingen, studiebijeenkomsten, de culturele band met de maatschappij werd gelegd. Het is nooit tot stand gekomen.

Eindhoven bouwde met Kropholler, zonder dat er een verzameling van betekenis was. Het museum werd een expositiegebouw in de zware stijl van de vroege Berlage, door Kropholler niet zonder gevoel herleid.

Rotterdam met Van der Steur was meer Scandinavisch gericht en bewaarde binnen de oude, op concentratie, op kunstcontemplatie gerichte sfeer. Intiem, gedetailleerd, beschuttend en behoudend. Beter dan Utrecht en Eindhoven, minder principieel dan Den Haag. Van de Velde kreeg, nadat het grote concept door de ongunst der tijden moest sneuvelen, nog even de kans snel een beknopt en als tijdelijk bedoeld museum te bouwen. Het werd na 1945 voor het buitenland een voorbeeld van een beperkt onpretentief museum voor een collectie, op menselijke schaal met het onvergelykelijke voordeel van eenvoudige harmonische verhoudingen en, wat heel belangrijk was, een goed functionerende lichtval. Berlage en Van der Steur waren daar ondanks veel studieproeven weliswaar met aanvaardbare resultaten, maar niet vlekkeloos uit gekomen. Het was Hannema die in Rotterdam de organiserende, stuwende kracht was, die in het gemeentebestuur en de top der burgerij, een museumbesef als een kostbaar cultureel goed wist wakker te maken. Dit besef is echter met de betekenis van de havenstad zelf nog niet meegegroeid, al is het complex der culturele activiteiten zeer gegroeid.

Intussen heeft de ontsluiting der musea na 1945 deze een vroeger ongedroomd aantal bezoekers verschaft, dat in de loop der jaren nog stijgende is. Het probleem „Museum in de samenleving” is daarmee niet opgelost. Verre vandaar.

De wassende stroom — waar niet alle musea overigens in delen — heeft de practische technische aanpassing gevraagd aan de gewijzigde om-

standigheden, die als een overrompeling hebben gewerkt.

De museumdirecties, door geen rapporten daartoe aangezet, moesten hun beleid wel herzien. De internationale contacten werden van betekenis door een uitwisseling van tentoonstellingen, zoals nooit tevoren gezien was. Het kunstbezit der landen werd in de greep der diplomatieke en culturele betrekkingen plotseling een welkome portefeuille met voordelige aanbiedingen, die hun rol in het diplomatiek verkeer kregen te spelen. Het kunstbezit kreeg een functie, waar het krachtens zijn natuur niet op berekend was. Het staat wel vast, dat de artistieke slijtage van het nationale kunstbezit door toedoen van onze generatie zeer versneld is. Wie de onontkoombaarheid daarvan aanvaard heeft, zal er toch mee moeten rekenen, dat latere generaties ons daar misschien niet dankbaar voor zullen zijn.

Het is het Rijksmuseum in Amsterdam en het Stedelijk Museum van dezelfde stad, die met David Roëll en Sandberg als de activerende krachten, het museumwezen van ons land in het internationaal circuit der tentoonstellingen hebben kunnen voegen. Daarbij is de vraag, of het museum als zodanig zich op afstand van het creatieve leven van de eigen tijd moest houden, ontkenkend beantwoord niet alleen, maar het museum werd zelfs avantgarde strijdtoneel. Deze vooral aan Sandberg te danken explosieve levenskracht in de oude museumsfeer bracht de relatie tot stand tussen de museumomgevingen en de kunstenaarsfeer. Het is nu onweerhoudbaar geworden tot een conformisme aan alle avantgarde, tot in de kleinste cultuurcentra. Dat is als een natuurwet. De eigen museumcollectie was hiermede tot een secundaire functie teruggebracht, en Sandberg verlegde het accent ook dermate, dat hij bewust de oeroude museumfunctie offerde aan de actualiteit, de publiciteit en de dynamiek van het hedendaagse kunstgebeuren. Dat daarmede de drempelvrees werd overwonnen bleek wel uit de bezoekcijfers. De drempelvrees is bij bepaalde groepen van de samenleving nog aanwezig, maar vermoedelijk is dat een gelukkige omstandigheid, omdat de capaciteit der ruimten een grens heeft en de aard van menig kunstwerk ongeschikt voor massaal contact is, om het woord genieten maar niet eens te gebruiken. Exposities brengen bezoekers aan. Wat het Rijksmuseum betreft: in de periode Van Schendel, met een verminderd aantal tentoonstellingen, zijn ze toch blijven stijgen. Het instituut en zijn inhoud van het eerste museum in den lande, is de internationale magneet.

Maar ook zonder deze expositiekoorts, die de moderne onrust in het museum bracht, bleken bezadigder instituten als het Mauritshuis ook een verhoogd bezoekcijfer deelachtig te worden. De collectie met zijn historische naam en gehalte is een aristocratische constante, met 135.000 is met geringe fluctuaties het cijfer genoemd.

De cijfers zijn de volgende. Het Rijksmuseum steeg van 1954 met 453.000 bezoekers tot 729.000 in 1965. Kröller-Müller kwam van 83.000 op 180.000, circa het drievoudige van de in 1947 reeds danig gestegen toevloed, te danken aan het verbeterde massatransport en aan de mythe van Van Gogh.

De Leidse instituten van Oudheden en Volkenkunde bewogen zich van 19.000 tot 32.000, en van 24.000 tot 38.000. Een al te constant cijfer vertoont een meer afgelegen museum als Twenthe, dat van 25 in 1954 tot 26.000 kwam in 1965. De inhoud van een museum moet tot de verbeelding spreken, wil het het toerisme trekken. Houden we rekening met de bevolkingstoename van Nederland en met het internationale toerisme, met de grotere frequentie der tentoonstellingen en het georganiseerde bezoek der scholen (dat echter niet overal kan functioneren), dan zijn conclusies met een culturele inslag alleen nog maar vaag mogelijk. Quantitatief zijn de resultaten prachtig, kwalitatief weten we er niets van te zeggen. Een analytische studie zoals die in Frankrijk recent is ondernomen en gepubliceerd onder de titel „les musées et leur public” (Pierre Bourdieu en Allain Darbel) zou zeer nuttig kunnen zijn voor Nederland. Het inzicht in hetgeen men werkelijk bereikt met het bezoek van scholieren, enig begrip van de sociale betekenis van het museum in de maatschappij, wordt door deze marktanalyse gediend. Men weet ook beter, wat men al of niet moet doen. Alle kosten en inspanningen b.v. van de educatieve diensten rechtvaardigen zeker de kosten van een nader onderzoek naar de resultaten. Vragen naar de efficiency, om dat woord der economen te gebruiken, moet men niet, uit aversie, onderdrukken als het om culturele manifestaties gaat. Komt b.v. een door geleid schoolbezoek met het museum vertrouwd geraakt jong mens later nog eens terug? Hebben studenten daardoor aandrift tot frequenter museum-tentoonstellingsbezoek? Hoe is de spreiding over de maatschappelijke groepen? Wat is de invloed van het milieu, van de opvoeding, van het onderwijs? Vragen die niet afdoende beantwoord kunnen worden, maar die tenminste door de resultaten van een eerste onderzoek een eind maken

aan de magische invloed van het totaalcijfer, waar wij tevreden mee zijn. De hoop dat in de massa enkele individuele passies voor kunst zullen ontwakken, is een te gemakkelijke en niet waar gemaakte suggestie en een wel heel hoge prijs voor de massale museuminvasie, die na 1945 een internationaal toeristisch verschijnsel is geworden, wellicht cultureel even verdacht van gehalte als het bermtourisme. Vormen van recreatie ongetwijfeld, maar die allermindst de bevrediging van culturele behoeften betekenen, en die van anderen, duidelijk en bewust gericht op kunstgenot, niet onaanzienlijk bedreigen. Met nadruk zou ik daarom hier in dit milieu de grondige bestudering en analyse van het gedrag van de museumbezoekersmassa willen aanbevelen. Wij kunnen dunkt mij nu wel vaststellen, dat deze verhoogde toeloop in het algemeen nergens te danken is geweest aan vooruitziende opwekkende maatregelen van hoger hand, noch aan de verhoogde aantrekkelijkheid der musea. Door uitwendige factoren in het maatschappelijk internationaal verkeer daartoe genoopt, zijn de musea mee opgenomen in de vrijetijds-organisatie en in de actie om de jeugd de mogelijkheden te geven museumbezoeker te worden. De actie van de heer Gans contra de musea mag in dit opzicht niet onvermeld blijven. Zijn bezwaren tegen musea als instrumenten die de mens een directer en wezenlijker contact met de kunst moesten geven dan zij dat in het algemeen deden en doen, golden vooral de ongeschiktheid van de musea om de beschouwer tot koper te maken van kunst. Nu heeft qua opzet en beginsel het museum geen verkoopsorganisatie, en verkopen van kunst ligt in een andere categorie. De aandrift tot bezit van kunst is niet een onvoorwaardelijk bestanddeel van kunst-beschouwing, eerder van een bepaald soort genieting bij mensen van een bepaalde aanleg. Vergroting van het afzetgebied voor de kunstenaar heeft in wezen met de esthetische uitwerking van het kunstwerk niet direct te maken. Indirect wel en het is een werk. Met de moderne publiciteitstechnieken kan men echter n'importe welk artikel ook aan de man brengen. Kunst als consumptieartikel, gelijk elk ander artikel, doet ook de productie van kunst in de zone van de industriële productie komen, met totaal andere maatstaven. Of het met culturele behoefte-bevrediging nog te maken heeft is een vraag. De inflatie, die wij opmerken bij de woorden „creativiteit” en „cultuur”, is niet meer een gevaar, maar een feit. Nu alles en iedereen aan het virus der creativiteit blijkt te lijden, is kunst geen uitzonderlijke gave meer, maar een

van de democratische functies van het maatschappelijk leven.

De musea, nog altijd en tot nu toe als cultuur-instrumenten gezien, hebben in Nederland internationaal naam gekregen, doordat zij in het algemeen zich aan de nieuwe eisen aanpasten, zo goed en zo kwaad als dat dan ging. Eén van de Nederlandse qualiteiten is daarbij de wijze van exposeren der kunstwerken geworden. Wij mogen Italië daarbij niet vergeten, welk land vroeg na de bevrijding in Genua, later in Milaan en elders, de presentatie van oude kunst en van nieuwe kunst grondig naar nieuwe esthetische inzichten heeft herzien. Het is de vraag of op dit punt niet de rollen soms omgekeerd werden en de kunst van presenteren dermate gewichtig en dominerend werd geacht, dat de objecten zelf en hun gehalte, niet meer primair maar secundair werden. Het raffinement van de opstelling van dubieuze zaken kan deze op onware wijze acceptabel maken. Het volstrekt gericht zijn op de kunstwerken zelf, met de overtuiging dat deze zichzelf isoleren, bracht vorige generaties ertoe — en Bremmer was daar een fervent aanhanger van — alle presentatie te verwaarlozen en de kunstwerken op en onder en naast en door elkaar op de wanden te verzamelen. Een ander uiterste. Tenslotte moet ik bekennen, dat een slecht gehangen tentoonstelling van Poussin of Cézanne in Parijs mij nooit en na jaren zelfs niet verhinderd heeft de sterkste indrukken op te doen en te behouden en in de herinnering te bewaren. De jongste kunstwerken hebben echter inderdaad meer een milieu nodig en een presentatie die helpend werkt. De middelen om te helpen zijn zo esthetisch-cosmetisch geworden dat ze soms een make-up tot stand brengen.

Met het moeilijkste punt wil ik eindigen: de dosering van de tentoonstellingen in hun relatie tot de musea. Indien ik op dit punt een goedkope kritische opmerking mag maken is het deze: de onbeheerste veelheid schaadt. Maar hoe en op welke gronden komt beheersing tot stand? De grote frequentie van exposities buiten de musea zou een welkome grond kunnen zijn tot beperking bij de musea. Maar beperking tot wat? Het is gezond dat het initiatief der kunsthandel de opkomst, de groei of de ondergang van alles wat naar erkenning streeft met haar inzichten tegemoet komt en zeeft. Wat het museum aanvullend daarop meer kan doen, is winst. Een te grote frequentie in de musea is bovendien ten aanzien van de kunstenaar en de werken eigenlijk een niet toelaatbare onachtzaamheid. Meer dan de

helpt van het vaak met veel kosten geëxposeerde mist zijn werkelijk doel, doordat zelfs de getrainde vakman, de criticus, historicus, verzamelaar, door de beperkingen van zijn opnemingsvermogen en zijn beschikbare tijd het ongezien, of slecht gezien, weer moet laten vertrekken. Hoeveel tentoonstellingen zijn door degenen, die ze eigenlijk hadden willen en moeten zien onbezocht gebleven. Wie bezocht ze en met welke frequentie, hoeveel kan een bepaald publiek van een stad verwerken, hoe verhouden zich de expositiecijfers tot die van het totale museumbezoek enz.? Allemaal slecht of niet te beantwoorden vragen. In ieder geval een ononderzochte zaak, waarop een blind expositiebeleid is gebaseerd. Wat hier ontbreekt is opnieuw: onderzoek, goed doordacht en met systeem opgezet.

Documentair zou ook in ander opzicht een tot nu toe verwaarloosd profijt van de tentoonstellingen, die er nu eenmaal zo rijkelijk zijn, kunnen worden getrokken. Systematiek in het verzamelen van de gegevens van een tentoonstelling en tenminste het scheppen van een traditie wat de fotografische documentaire reproductie betreft. In dit opzicht zouden de kunsthistorische instituten mede belangrijk kunnen helpen. Tot nu toe lieten ze het na. Er zijn schatten van materiaal en gegevens vlakbij ons in de afgelopen vijftien jaren geweest zonder dat het belang van hun visuele en documentaire registratie anders dan incidenteel is ingezien. Voorbeeldig is in dit opzicht ook weer het Museum of Modern Art in New York met zijn bibliotheekstaf. Het vergt een outillage, die hier niet of met beperkte capaciteit aanwezig is. Maar om die te verbeteren is allereerst historische zin en wil nodig om het nut ervan in te zien en het te bepleiten.

Wij praten en doen genoeg; wij verwerken stellig te weinig. Toen ik als ondertitel „samenpraak en tegenspraak” opgaf aan de heer Ronday, bedoelde ik met samenspraak de ideale toestand. Het museum: plaats van samenspraak tussen maatschappij en kunstwereld, present in het kunstwerk. Wat er aan „tegenspraak” daarmee in de realiteit der musea leeft, kan ik alleen maar vaststellen, als de enige motivering van mijn — ik moet het toegeven — wat lang verhaal.

De voorzitter dankt de spreker voor diens voordracht. Bij de discussie zegt dr. A. F. E. van Schendel het ontbreken van gegevens betreffende het waarom van het bezoek aan musea ook in Nederland als een groot gemis te gevoelen. Op een desbetreffende suggestie van de heer C. J.

Bout antwoordt hij, dat in Toronto een enquête naar het museumbezoek wordt ingesteld.

Volgens mej. dr. M. E. Houtzager is het museale beleid niet altijd in overeenstemming met de eigen collectie. Vele musea zijn streekmusea, waar tentoonstellingen moeten worden gebracht. Het publiek gaat niet gauw elders een expositie bezoeken.

Nadat de voorzitter de inmiddels gearriveerde wethouder van Onderwijs, Kunsten en Sportzaken, drs. H. J. Wilzen, had verwelkomd, houdt prof. dr. H. L. C. Jaffé een inleiding: *De musea in de schaduwen van morgen*.

„Het museum in de schaduwen van morgen” is de titel van het referaat, dat ik voor U zal moeten uitbrengen, en dat een behoorlijke portie gissingen — als U het zo wilt stellen, profetie — als U het ambitieuser wilt formuleren — zal moeten inhouden. Maar als wij van de titel en de variatie op Huizinga uitgaan, dan moeten wij zelfs nog even verder kijken — de schaduwen van morgen ontstaan door het licht van morgen, en wij moeten ons afvragen, waar morgen, waar in de afzienbare toekomst, de zon zal staan, die de schaduwen zal doen vallen op een dusdanige wijze, dat wij in deze toekomst zullen weten, waar wij bepaalde dingen moeten en willen neerzetten — in de zon dan wel in de schaduw. Aldus moge ik, met Uw toestemming, de titel van dit referaat interpreteren.

Maar U zult zich er dan ook van bewust moeten zijn, dat deze vraag naar het licht van morgen geenszins een louter museale, professionele vraag is. Zij impliceert de sociologie der toekomst, de technische ontwikkeling der mensheid, zelfs de politiek; en U zult niet veronderstellen, dat ik mij, in Uw opdracht, op al deze gebieden als profetie zal gedragen. Toch zijn er enkele facetten in dit geheel, die ik niet buiten deze beschouwingen kan laten; want het licht — en daarmee ook de schaduwen — waarin het museum morgen zal staan, hangt in hoge mate samen met het mensbeeld van morgen, en het houdt tevens verband met de mogelijkheden, die een technologische toekomst de mens zal bieden om een wereldbeeld te ontwerpen dat adequaat is aan zijn ontwikkeling.

Twee feiten uit die hele schaal van veranderingen zullen — als niet alle voortekens U en mij misleiden — ook de toekomstige vorm van het museum, van de musea in de ruimste zin van het woord, bepalen: dat is ten eerste de democratisering van de culturele erfenis der mens-

heid, en ten tweede de overgang van onze ontvankelijkheid en van de wijze waarop wij ons wereldbeeld vormen uit een litteraire naar een optische, in ieder geval naar een zintuigelijke fase. Stellig, deze feiten, waar wij het in het vervolg telkens over zullen hebben, staan niet los van de algemene ontwikkeling van de mensheid, ook niet van het mensbeeld, dat de toekomstige geschiedenis der mensheid zal beheersen: iedere historische fase begint met een Utopie, en tot dat toekomstbeeld dat wij in ons dragen, behoort de voorstelling van een wereld als een geheel, evenzeer als die van een democratische maatschappij, waarbij verschillen van ras, van godsdienst, van herkomst of van stand geen afbreuk mogen doen aan de belangrijkste band tussen de mensen: de eerbied voor de menselijke waardigheid. Het licht van morgen — in die zin zou ik wel een antwoord op de impliciete vraagstelling van de titel van dit referaat willen geven, maar dan een utopisch antwoord — het licht van morgen is het licht der broederlijkheid. Als het museum in de toekomst een zin wil hebben, dan zal het in dienst moeten staan van de „fraternité”, dat derde deelstuk van de leuze der grote Franse revolutie, met de verwerkelijking waarvan nog nauwelijks is begonnen, naast de twee andere, die althans in het begin staan van hun realisering.

Maar broederlijkheid veronderstelt verschillen, en veronderstelt niet alleen de aanvaarding van deze verschillen, maar ook de blijde, de gretige erkenning ervan; zij doelt op een vreugde over de „munificentia mundi”, de rijkdom der wereld, en zij is daarin in tegenstelling met de tendens naar gelijkheid en gelijkvormigheid, die wij thans onderkennen. Ziehier al een van de moeilijkheden der profetie.

De wenselijkheid — en de prognose — van een democratisering van onze culturele erfenis wordt echter door dit dilemma niet aangetast. Een van de uitgangspunten van deze overpeiningen over de toekomst hoort dus te zijn, dat het museum — of liever de musea, want alle categorieën vallen hier onder één wet — in dienst moet staan van de bezoekers. Het museum is een van de mogelijkheden van overdracht — een van de zgn. „means of communication” — van deze en de toekomstige tijd, het moet derhalve toegankelijk zijn voor een ieder, die van deze wijze van overdracht gebruik wenst te maken. En ik wil er dan meteen bij zeggen, dat „toegankelijk” het strikte minimum is van wat ik hier bedoel: dit toegankelijk zal moeten om-

vatten „verstaanbaar” en „begrijpelijk”, en het zal zo ver moeten gaan, dat het „aantrekkelijk” ook behelst.

Deze eis immers komt voort uit een geenszins museale, maar uit een sociologische voorspelling: uit het feit namelijk, dat door de toekomstige automatisering der productie, door de synthetisering van een hele reeks van natuurlijke producten, een aanmerkelijke aanwas in vrije tijd per hoofd van de wereldbevolking valt te verwachten, en dat deze vrije tijd niet alleen aan „circenses”, aan het georganiseerde vermaak van compacte menigten zal worden besteed, maar ook aan de culturele verrijking van het individu. En daartoe is het museum een der belangrijkste media.

U ziet, dat de utopische voorspelling hier verder gaat: dat namelijk aan de democratisering hier het ideaal wordt toegevoegd van de culturele ontwikkeling van de mensheid — dat wil dus zeggen de hoop en de verwachting, dat de culturele erfenis der mensheid zoveel mogelijk door alle mensen zal worden gedeeld, en niet alleen het bezit zal blijven van een kleine groep. Het is dus, in zekere zin, het oude „Bildungs-ideal” der encyclopedisten, van de siècle des lumières, van het Duitse idealisme — een toekomstbeeld, dat immers met de Franse revolutie op velerlei wijze verbonden blijkt.

En daartoe nu is het museum een der belangrijkste, en ook een der belangwekkendste media. Het lijkt mij geen toeval, dat het is opgekomen zowat tegelijk met het „Bildungsideal” der 18de eeuw, en met de eis van democratisering; het museum wilde, sinds zijn ontstaan, de mensen helpen bij het vormen van een wereldbeeld, het wilde een hulpmiddel zijn voor de kennis van verre landen en andere beschavingen, het is geboren in het sterrenbeeld van de „fraternité” en het zal thans ook helpen, haar waar te maken.

Maar er is inderdaad veel veranderd: om de beschaving van andere landen te leren kennen, om een idee te krijgen van wat onze voorvaders „de wonderen der natuur” noemden, hoeft de mens van vandaag, en stellig de mens van morgen, niet te kijken in een museum: hij kan ter plaatse gaan verkennen en leren. En dit geldt evenzeer voor, laten wij zeggen, de kunst der Griekse oudheid als voor de flora en fauna van de tropen. Nog kort geleden was het museum een van de weinige mogelijkheden voor de aanschouwing van deze facetten van ons wereldbeeld — thans heeft de techniek er verandering in gebracht.

Ondanks deze veranderingen, die misschien in de toekomst nog zwaarder gaan wegen, blijft het museum juist voor het grote publiek, in dienst waarvan het staat, drie voorname taken vervullen: informatie, ontwikkeling en recreatie. Deze taken houden wel ten nauwste verband met elkaar, juist omdat het museum van de toekomst mag worden beschouwd als een instituut van volksontwikkeling. En die volksontwikkeling is thans even noodzakelijk op — laten we een enkel voorbeeld noemen — het gebied der biologie als op dat der beeldende kunst: de opvoeding van de gemiddelde mens op school (niet alleen in Nederland) blijft in gebreke, en de mens, die zich toch nog een denkbeeld wil vormen, moet dat wel doen buiten schoolverband: een van de middelen daartoe zijn de musea. De mogelijkheid om een oordeel te vormen over allerlei zaken is gebaseerd op ervaring, op aanschouwing, op *confrontatie* — en daar hebt U het sleutelwoord voor de werkzaamheid der musea.

En met deze taak van volksontwikkeling is zowel de verplichting tot informatie als de bedoeling tot recreatie verbonden. Een opvoeding of ontwikkeling, die een toegang tot bronnen van informatie afsluit, fruikt zichzelf; en een volksontwikkeling, die niet tracht vooral ook aantrekkelijk te zijn, kan, lijkt mij, heel gauw haar biezen pakken. En dan bedoel ik met aantrekkelijkheid de wijze van presentatie, het brengen van het onderwerp zelf: ik ben ervan overtuigd, dat men de gang door welke museumcollectie ook tot een soortgelijk genoegen zal kunnen maken — in het licht van morgen dan — als vandaag al een gang naar een van onze dierentuinen een genoegen, en toch ook een leerzame gang voor ons, heden, is. En ik geloof niet in de noodzaak, om met alle mogelijke trucjes, door allerlei attracties buiten het eigenlijke doel om, de bezoeker naar een museum te lokken als in een val, om hem daar dan van het ene stukje kaas naar het andere stuk spek te doen lopen — zoals telkens weer door goedwillende, maar helaas weinig van hun gelijk overtuigde museum-mensen wordt geponeerd. Ik blijf er namelijk van overtuigd, dat de inhoud van een museum veel meer de moeite waard is — en dan bedoel ik inderdaad de moeite waard in de letterlijke zin van het woord — dan het moeiteloze en tot niets verplichtende genoegen aan de trucjes, die de bezoeker naar het museum zullen lokken, en die maken, dat hij het museum als een belangrijke toegift zonder enthousiasme op de koop toe zal nemen.

Neen, ik geloof dat in de toekomst het museum inderdaad „de moeite waard” zal moeten zijn, voor een ieder, die in de culturele erfenis der mensheid mee zou willen delen. Daarvoor zullen wij moeten werken aan een revaluering van dit „Bildungsideal”, en wij zullen ook moeten beseffen, dat een museum een eigen wijze van overdracht vereist, en daarmee een nieuwe wijze van communicatie vergt.

Hier gaat dus het besef een rol spelen, dat er een omwenteling aan de gang is in onze wijze van communicatie, dat wij — zoals Karl Pawek dat noemt in de titel van zijn boeiende studie — bezig zijn „das optische Zeitalter” binnen te treden. Met deze constatering bedoelt Pawek niet anders dan dat wij het merendeel van onze informatie niet meer opnemen door te lezen, maar door te kijken. Het feit zelf, dat weliswaar door een aantal psychologen wordt ontkend, maar door anderen wordt bevestigd, dwingt tot conclusies voor ons beeld van het museum in de schaduwen van morgen: het tijdperk van het beeld kent een ander taalgebruik, een volledige andere benadering van de partner in de communicatie dan het tijdperk van het boek. En van dit feit is nog lang niet ieder museum-vakman voldoende doordrongen. Tezeer nog spookt door veler hoofden de definitie van een museumcollectie, die ik in een handleiding uit de vorige eeuw heb gevonden: „an efficient educational museum may be described as a collection of instructive labels, each illustrated by a well selected specimen”. Ziehier het verhaal, de woordstructuur, het betoog met illustratie.

Het zal het besef van deze, heel andere, taalstructuur zijn die het museum van morgen zijn gezicht en zijn vorm zal doen aannemen. De meeste museumdeskundigen, vandaag aan de dag, weten nog niet veel van de grondslagen der waarnemingspsychologie — de reclamevaklui, de verkeersdeskundigen etc. zijn hen daarin vóór, met name daarom, omdat zij op deze wijze de mensen in hun straatje kunnen drijven — omdat de kennis van de optische taal een voordeel kan zijn voor „hidden persuasors”. Bij de museumman staat voorop, dat zijn gebruik van de optische taal volkomen open moet zijn — al zal hij op zijn manier ook een persuasor mogen zijn, want dat is zijn taak.

In zijn studie over het optische tijdperk wijst Pawek, uitgaande van de overtuigingskracht van de „life”-fotografie, op de bekoring van de feitelijkheid, die de hedendaagse (en waarschijnlijk in nog meerdere mate de toekomstige) beschou-

wer ondergaat. Meer nog dan voor de fotograaf staat de museumvakman deze „feitelijkheid” als belangrijkste troef ten dienste: de bekoring namelijk, die van welk origineel dan ook uitgaat. En met origineel bedoel ik hier niet alleen een schilderij door bijv. Goya, of een ets van Rembrandt, maar net zozeer een Griekse vaas, of een masker van een der eilanden van Polynesië, maar ook een schelp uit de tropische zee, een opgezette hyena, een stuk meteorsteen — enfin, dat hele domein van dingen, dat in de voorgangers van onze musea, in de Kunst und Wunderkammern, bijeen was gebracht.

Het origineel, het object, is dus in de eerste plaats begin — en tevens doel — van het museum, als het de directeur van een museum lukt om de bezoeker ertoe te brengen, zich gewoon af te vragen, wat dat ding, dat object, betekent, dan heeft hij al nagenoeg zijn doel bereikt; en als hij zijn bezoeker in sprakeloze verwondering of bewondering voor dit object kan doen staan, dan is hij er misschien nog dichter bij. Want evenzeer als in de Kunst und Wunderkammern van toen staat de verwondering weer aan het begin van de eigenlijke beleving, terwijl een heilboel aangeleerd weten eerder als een rookgordijn tussen het ding en de beschouwer kan hangen. De bekoring, die van het ding, van het object, uitgaat, kan door geen enkele regie, door geen kunstjes of trucjes worden geevenaard — en als de museumman, wie de voorwerpen zijn toevertrouwd, ervoor zal zorgen, dat zij zo duidelijk mogelijk zichtbaar zijn, zo helder mogelijk hun optische taal kunnen spreken, dan, zo lijkt het mij, hoeft hij zich geen zorgen te maken of hun boodschap zal doordringen tot de beschouwer.

Stellig ligt hier een der basis-gegevens voor de optische taal. Maar in dit feit ligt ook besloten, dat de bezoeker niet overstelpt zal mogen worden met indrukken, die juist met grote nadruk op hem zullen inwerken. Ik zie dus in het museum der toekomst de belangrijke objecten, waarover het museum beschikt, de emotioneel geladen stukken, nogal geïsoleerd op de beschouwer afkomen, om zoveel mogelijk van hun impact te bewaren. Zo zullen zij misschien die verwondering kunnen verwekken, die de mogelijkheid schept om weer tot een wereldbeeld, en niet alleen tot een vakkennis, te leiden.

Maar deze feitelijkheid, deze impact van het ding, is slechts één van de mogelijkheden van de optische taal. Een andere, waarvan men op het ogenblik slechts aarzelend gebruik gaat maken,

is wat ik zou willen noemen de „optische rijm”. En voor mijn gevoel bestaan er evenveel soorten optische rijmen als er taalkundige, fonetische, bestaan: alliteratie zowel als eindrijm, en al de andere mogelijkheden om woorden met elkaar te verbinden, bestaan ook op het vlak van de optische beleving. En dan bestaat er, natuurlijk, ook nog de serievorming door een verwantschap in wezen — series, die nu eenmaal radicaal verschillen van de serie van bijv. postzegels, omdat de reeks niet gesloten en niet bij voorbaat vastgesteld is. Hier zal dus voor het nageslacht van museummensen een hele reeks mogelijkheden liggen, waarvan wij, in het heden, nog nauwelijks een idee hebben.

Feitelijkheid of associatieve reeks (das grosse Reale und das grosse Abstrakte, zoals Kandinsky deze polariteit heeft genoemd), in beide gevallen behoort aan de presentatie van de objecten een grondige studie vooraf te gaan. En hierin zie ik, in het licht van morgen, een van de voornaamste kenmerken van het museum der toekomst. Ik heb aanleiding te voorspellen — want ik merk het in een geregeld contact met de jonge generatie — dat het museum van de toekomst zoiets zal zijn als het etalageraam van de wetenschap; dat op deze manier dus de wetenschap zal bijdragen tot de vorming van het wereldbeeld van heel de maatschappij. Hier ligt de taak van de museumbeheerder van morgen: hij zal het zijn, die door zijn aanleg en zijn opleiding in staat is, de uitkomsten van vele takken der wetenschap te vertalen in de optische taal, die meer dan de taal van het boek — in de toekomst door de bezoeker zal worden verstaan. Daarom is het ook zijn eerste taak, de bezoeker van zijn museum beter te leren kennen en begrijpen. De vervulling van de andere taak — namelijk de beheersing van het vakgebied, waaraan zijn museum is gewijd — mag wel bij voorbaat worden verondersteld.

Maar laat ik, na deze wat utopische beschouwingen, meer concreet worden. Het museum van morgen zal mijns inziens vooral van dat van vandaag verschillen doordat het beweeglijker zal zijn. Daarmee bedoel ik niet alleen, dat de samenstelling der presentatie herhaaldelijk zal wisselen — waarbij het criterium een keer historisch, een andere keer sociologisch, een derde keer geografisch moge zijn, of wat dan ook —; ik bedoel ermee, dat de techniek de museumdeskundigen in zoverre te hulp zal komen (vooral van het ruimtegebrek in musea betreft) dat de toneelmachines (zoals bijv. een draaitoneel) ook in het

museumvak te pas zullen worden gebracht. Op die manier zal een gang naar een museum misschien iets van een „happening” krijgen — maar laten wij ons toch niet misleiden door de connotatie van dit woord: zou niet altijd de confrontatie met iets, wat in een museum te zien is, een gebeurtenis moeten zijn? Is dat niet juist, wat iedere museumbeheerder voor de geest staat?

Een museum dus, waarin getracht zal worden, in de taal van morgen de uitkomsten van de wetenschappen, van de kennis en de inventie der mensheid over te brengen tot een ieder, die zich ertoe voelt aangetrokken — dus tot een optimaal bezoekerstal. Een museum, dat beseft, dat zijn kans en zijn troef de confrontatie van de bezoeker met de objecten, met de voorwerpen zelf, is. Maar tevens een museum, dat zich ervan bewust is, dat niets voor de vervulling van zijn taak zo funest zou zijn, als een geprogrammeerd, een tot in het detail voorbereid bezoek: de museumbeheerder van de toekomst, die zijn bezoekers als herkauwers behandelt, zal bij voorbaat een verloren spel voeren. Alleen de mogelijkheid, zelf te vinden, te ontdekken, biedt de kans tot de beleving, die het resultaat van het museumbezoek zal moeten zijn.

Het zijn immers de dingen zelf, die het museum toont (in hun individuele betekenis of in hun collectief patroon) die tot de bezoeker zullen spreken — dingen van heden, van vroeger of van morgen. Wat zij te zeggen hebben, zal ook morgen nogal gelijk zijn aan hun boodschap vandaag — stellig meer dan het verhaal van de directeur. Het lijkt mij, dat het museum van morgen (net zoals dat in de wereld der muziek is geschied) toebehoort aan de composities, en niet aan de dirigenten. Als ik het museum van morgen met een enkel woord zou moeten karakteriseren, met zijn licht en zijn schaduwen, dan zou dat zijn: optisch, beweeglijk en objectief. Maar wat mij nog belangrijker voorkomt, dat is de verwerking van de fraternité door het museum van morgen. Daarom meen ik te mogen eindigen met een citaat uit de brieven van Vincent van Gogh: „Plus j'y réfléchis, plus je sens qu'il n'y a rien de plus réellement artistique (en ik mag eraan toevoegen scientifique) que d'aimer les gens.”

Na zijn dankwoord aan prof. Jaffé geeft de voorzitter aan drs. H. R. Hoetink de gelegenheid de discussie te openen. Deze stelt, dat het museumobject aan de beschouwer moet worden gepresenteerd in zijn artistieke, historische, optische, eventueel ook topografische context. Een

geïsoleerde opstelling van bijv. een romaans kerkportaal acht hij niet gewenst. Prof. Jaffé antwoordt hierop, dat isolering tegen de achtergrond van een optisch rijm heel aantrekkelijk kan zijn, waarbij het ene stuk als een pars pro toto kan dienen.

Dr. A. B. de Vries vraagt zich af wat de toekomst van het Mauritshuis zal zijn. Er is een verzameling „van gisteren”. Moeten hier zaken aan worden toegevoegd, die in enige relatie staan tot de generatie van vandaag? De „Stier” heeft al veel van zijn glorie verloren. Prof. Jaffé kan de heer De Vries troosten: zijn museum is een prachtig parelcollier, dat steeds wordt overgeërfd. De enige verbetering kan zijn om een parel door een nog betere te vervangen.

Wethouder Wilzen wil weten hoe de inleider de taak van de overheid ziet ten aanzien van museumgebouwen, presentatie der verzamelingen en depots. Moeten er ruimten bijkomen voor hobbyclubs? Prof. Jaffé ziet als taak van de overheid het beschikbaar stellen van gelden om datgene te verrichten (o.a. aankopen) wat de deskundigen noodzakelijk achten. Hedendaagse kunst moet men blijven aankopen. Er kunnen thans nog niet herkenbare meesterwerken onder zijn.

Dr. W. C. Braat: Het is moeilijk het museum aantrekkelijk te maken, omdat zowel de musea als de bezoekers zo verschillend zijn. Het publiek kan worden gesplitst in het „grote” publiek en de vakgeleerden. Als ideaal zou men twee musea in één gebouw moeten hebben, een topverzameling en een studiecollectie. Dr. A. F. E. van Schendel wijst er in dit verband op, dat de studieverzameling in het Rijksmuseum niet is gesloten door gebrek aan belangstelling maar door ruimtegebrek. Zij zal over enige tijd in een vernieuwde opstelling weer worden geopend. Spr. waarschuwt voor de consequentie van een topverzameling, nl. de grote toeloop van het publiek. Deze vormt voor het Rijksmuseum reeds thans een ernstig probleem. Prof. dr. H. K. Gerson vraagt of iedereen in staat kan zijn een museumobject optisch te beleven, indien dit stamt uit een aan de beschouwer onbekende cultuur. Is er dan niet het probleem van de onvermijdelijke informatie vooraf? Prof. Jaffé beaamt dit. Een vergelijking met de muziek kan verhelderend zijn. Men behoeft zich heus niet te generen, wanneer men bij de eerste of tweede beluistering nog geen waardering kan opbrengen voor bijv. de Chinese muziek. Dit geldt ook voor de optische beleving.

Prof. Terwen staat enigszins sceptisch tegenover het ongeremde optimisme, dat hij in de

lezing van prof. Jaffé heeft menen te beluisteren. Waar gaan wij naar toe met horden museumbezoekers? Is er werkelijk zoveel interesse? Of wil het publiek het museum bezoeken om de sterretjes in de toeristengidsen? In zijn antwoord wijst prof. Jaffé er op, dat het museum het wereldbeeld moet helpen vormen, maar stellig niet via de weg der sterretjes.

Nadat de voorzitter beide sprekers nogmaals had bedankt, sluit hij deze vergadering, die door 61 leden en introducés is bijgewoond.

De volgende dag, zaterdag 14 mei, had de traditionele jaarlijkse excursie per autobus plaats.

's Ochtends werden het Museum van de Stichting Bisdom van Vliet te Haastrecht en de stad Oudewater bezocht, waar het gemeentebestuur het gezelschap in de raadszaal van het historische stadhuis ontving. Onder de deskundige leiding van de oud-gemeentesecretaris, de heer A. W. den Boer, werd een wandeling gemaakt langs de verschillende monumenten. 's Middags stond een bezoek op het programma aan het Stedelijk Museum „Het Catharina-Gasthuis" te Gouda, waar de directeur, dr. J. Schouten, de excursisten rondleidde langs de onlangs nieuw opgestelde verzamelingen. Aan deze door fraai lenteweer begunstigde excursie namen 41 leden en introducés deel.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Anderen, gem. Anlo. Door de heren W. Wijkelt te Rolde en H. Lanjouw te Anderen zijn in de omtrek van Anderen twee vindplaatsen van het Tjongerien ontdekt. Een van beide vindplaatsen heeft een rijke collectie artefacten opgeleverd. Het is de bedoeling beide vindplaatsen t.z.t. aan een onderzoek te onderwerpen.

B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).

GELDERLAND

Kootwijkerzand, gem. Barneveld. Van 26 september tot 7 oktober werd een tweede proefonderzoek ingesteld naar de sporen van een vroeg-middeleeuwse nederzetting, waarvan in 1965 een klein onderdeel werd opgegraven (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, *136-*137). Het onderzoek had ditmaal uitsluitend het karakter van een kartering. Waar een geringe hoogte der opstuivingen dit toeliet, werd met behulp van een kleine graafmachine een net van zoeksleuven getrokken, dat aansloot op de opgravingsvlakken van 1965. De sleuven waren 1.50 m breed en hadden een totale lengte van 600 meter. Op die manier kon een gebied van ca. 8 ha worden verkend. Daarbinnen werden de nederzettingssporen — grotendeels overdekt door een oud, half uitgestoven bouwland — over een areaal van ca. 2 ha vervolgd. Zij maken de indruk tot een aaneengesloten complex te behoren. Alleen aan de oostzijde kwamen op een wat verder afgelegen gebied nog weer incidentele sporen voor op een plaats

waar de akkerlaag niet (meer?) aanwezig was. In de zoeksleuven werden aangetroffen de (reeds bekende) grondsporen van in het algemeen n-z/o-w en nno-zzw/ozo-wnw, met afgeronde hoeken verlopende standgreppels van omheiningen, paalgoten van huizen e.d. en — in totaal thans negen — hutkommen. De aardewerkscherven bestonden, evenals in 1965, merendeels uit kogelpotmateriaal en geïmporteerde ceramiek (Mayen, Badorf) uit de 8ste en 9de eeuw.

Nieuw en zeer belangwekkend was de ontdekking — tussen de nederzettingssporen! — van twee georiënteerde inhumatiegraven, waarvan de stratigrafische ligging t.o.v. de nederzetting nog niet nauwkeurig is bepaald. Een der beide graven vertoonde duidelijke blijken van plundering (in niet-recente tijd, vanwege de door het bouwland afgedekte positie). Een der sleuven werd in westelijke richting doorgetrokken naar een eveneens in 1965 ontdekte en nadien door de R.O.B. verkende vindplaats van inheems materiaal uit de Romeinse Keizertijd (zie *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1965, *43). Deze blijkt zich op een afstand van 100 meter van het meest noordelijk geconstateerde punt van de vroeg-middeleeuwse nederzetting te bevinden. Hier werden thans een drietal kuilen en twee elkander onder een schuine hoek kruisende standgreppels aangetroffen, afgedekt door dezelfde akkerlaag die over de middeleeuwse nederzetting heenligt. Zowel in deze akkerlaag als in één der genoemde kuilen werd

een groot aantal scherven van inheems, handgevoerd aardewerk gevonden, in de kuil tezamen met Romeinse import uit de tweede eeuw (wandfragment van een geveerd kommetje met rouletteversiering). Tenslotte werden enige proefvlakken gemaakt op plaatsen in het Kootwijkerzand, waar bij diverse verkenningen aardewerk uit de IJzertijd en de Middeleeuwen was verzameld (jongste materiaal: „Pingsdorf” en „Andenne”). Deze onderzoekjes leverden echter nog geen grondsporen op.

Aangezien het uitsluitend de bedoeling was de uitgestrektheid van de vorig jaar ontdekte middeleeuwse nederzetting enigermate te bepalen, werd met opzet geen der blootgelegde grondsporen in het dekzand nader onderzocht. Het ligt echter in de bedoeling zo spoedig mogelijk tot een systematisch onderzoek van de gehele nederzetting over te gaan.

Evenals vorig jaar stond dit proefonderzoek onder auspiciën van de Gelderse Archeologische Stichting en geschiedde het in nauwe samenwerking met Staatsbosbeheer (Houtvesterij Arnhem-West), dat te zelfder tijd de korstmosvegetaties in het stuifzand karteerde.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

Nijkerk. Op een niet nader te bepalen tijdstip voor 1928 is in de Jan Plassensteeg een Romeinse munt, een sestertius, gevonden. De vindplaats ligt ruim 1 km ten zuidwesten van het centrum van Nijkerk.

De munt, die deel uitmaakt van de verzameling van de gemeentelijke oudheidkamer, is een Hadrianus, BMC 1537-39.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. Aan het Rijksmuseum G. M. Kam werden twee Romeinse bronzen munten geschonken, t.w.:

een sterk afgesleten dupondius (of as?) van keizer Claudius met op de voorzijde twee kloppen PRO en IMP, door de heer Van de Hamer aan de Sterreschansweg gevonden;

een gehalveerde as van keizer Augustus, geslagen te Lyon 10-3? v. Chr., RIC 360 (determinatie Kon. Penningkabinet), gevonden in de

voortuin van het gebouw van Publieke Werken, Canisiussingel 19.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

ZUID-HOLAND

Molenaarsgraaf. Te Molenaarsgraaf heeft van half augustus tot eind september een onderzoek plaats gehad van een nederzetting, welke stamt uit de overgang Neolithicum-Bronstijd, gelegen aan een dwarse geul over de zgn. Schoonrewoerdse rug. Vuursteen (vnl. krabbertjes) en scherven (potbeker en wikkeldraad) zijn geborgen.

Bij het onderzoek van de geul werd een gedetailleerd beeld van de opvulling verkregen.

Vondstmateriaal (beenderen, bekapt hout, wat scherven en vuursteen) stamt uit de allereerste afzettingen, een zandpakket op een huize laag onder de vulling der restgeul.

Men woonde op een hoogte van de rug naast open water, hiervan gescheiden door enkele slootachtige greppels.

De gehele situatie verschaft gegevens over de ouderdom van de afzettingen in de Alblasserwaard en over de wisselingen in de grondwaterstand in de tijd voor de bewoning.

In het terrein van de nederzetting werden drie graven aangetroffen, waarin de skeletten gaaf bewaard waren gebleven. Zij lagen met opgetrokken knieën en in verschillende richtingen.

1. Een man van ca. dertig jaar, met een grote haak van hertshoorn, drie benen vishaken en vier stukjes vuursteen w.o. een krabber, in een ovale kuil, oorspronkelijk met vlechtwerk o.i.d. versterkt.

2. Een jongen van ca. vijftien jaar, met een Veluwe klokbeker in een rechthoekige kuil, welke een stevige bekisting heeft bezeten.

3. Een meisje (?) van ca. anderhalf jaar met een potje, versierd met vingerindrukken in V-motiefjes, mogelijk verwant met potbeker-aardewerk.

Zowel van het eerste graf als van nederzetting en vondstniveau in de geul is goed materiaal voor C 14 datering voorhanden. Of graven en nederzetting bij elkaar horen of dat ze, hoewel uit dezelfde periode, twee fasen tegenwoordigen, is (nog) niet vastgesteld.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. George Hendrik Breitner
14 jan.-27 febr.

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Een halve eeuw prenten
verzamelen; coll. C. M. Hoogenboom
-12 dec.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hedendaagse bouwkunst in
Nederland -5 dec.
Kant-expositie uit de verzameling van H.M.
de Koningin 25 nov.-30 jan.
— *De Waag*. Amsterdam in z'n element
-16 jan.

ANTWERPEN

- *Rubenshuis*. Tekeningen van Jacob Jordaens
-5 dec.

BRUSSEL

- *Musea v. Kunst en Geschiedenis* (Jubelpark).
Egyptische miniaturen -18 dec.
Doornikse faïence -11 dec.
— *Museum voor moderne kunst*. Franse kunst
van David tot Matisse -5 dec.

DELFT

- *Prinsenhof*. Aziatische schilderkunst
17 dec.-19 jan.

DEN HAAG

- *Mauritshuis*. 150 Jaar Koninklijk Kabinet
van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek en
Koninklijk Penningkabinet -7 jan.
— *Gemeentemuseum*. Historische schatten uit de
Sovjet-Unie -20 nov.
C. F. Daubigny 25 nov.-8 jan.
— *Penningkabinet*. Wat deden zij met hun
geld? -31 dec.
— *Galerie Kramer*. Meesterwerken uit de 17de
eeuw -30 dec.

EINDHOVEN

- *Van Abbe-Museum*. Moholy-Nagy/Vordem-
berge Gildewart, o.a. schilderijen
20 jan.-5 maart

HAARLEM

- *Teylers Museum*. Etsen van Rembrandt
-30 nov.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Koptische antiquiteiten
-5 dec.

HOORN

- *Westfries Museum*. Mode in Noord-Holland
in miniatuur, coll. Jan Duyvetter -1 maart

KEULEN

- *Wallraf-Richartzmuseum*. Engelse boek- en
prentkunst van de 19de eeuw uit de verz. van
W. Neuerburg -27 nov.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Bali, beeld
en droombeeld begin dec.-eind febr.

LUIK

- *Musée de l'art Walon*. Lambert Lombard en
zijn tijd -27 nov.

OLDENZAAL

- *Paltbe-Huis*. Wat potters bakten 8-21 nov.

PARIJS

- *Louvre*. Pastels uit de 19de eeuw -27 nov.
— *Orangerie*. In het licht van Vermeer
-27 nov.

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenk*. Wah! Een
landbouwgemeenschap in de Pandjab
-eind 1966
Religieuze kunst uit Tibet; Lamaïsme
-16 mei
— *Museum Boymans*. Tekeningen van Jacob
Jordaens 17 dec.-5 febr.
Leerrijke reeksen, 16de- en 17de-eeuwse
prentkunst -12 dec.
— *Historisch Museum*. Meester in het zilver
-29 dec.

TILBURG

- *Ned. Volkenk. Missiemuseum*. Asmat
-31 dec.

MEDEDELINGEN

VACATURES

UTRECHT

Bij het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht vacceert de post van

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

bij de Algemene Dienst Fotodocumentatie.

Gevraagd wordt: een doctorandus in de kunstgeschiedenis. De voorkeur wordt gegeven aan degene, wiens belangstelling uitgaat naar de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst, omdat deze zelfstandige werkring voornamelijk bestaat uit de bewerking van de fotodocumentatie van de Italiaanse beeldende kunst.

De functionaris heeft naast zijn omschreven taak gelegenheid voor wetenschappelijk onderzoek.

Sollicitaties te zenden aan de beheerder van het Kunsthistorisch Instituut, Nieuwe Gracht 36, Utrecht.

LEIDEN

Burgemeester en Wethouders van Leiden roepen sollicitanten op voor de functie van

DIRECTEUR

van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Salarisgrenzen: f 1727.— — 2148.— per maand.

Aanstelling boven het minimum is mogelijk, terwijl een nieuwe salarisregeling in voorbereiding is.

Vereisten: gedegen kennis van en ruime ervaring op museum- en kunsthistorisch gebied, goede representatieve en contacteigenschappen; zij, die het doctoraalexamen in de kunstgeschiedenis met goed gevolg hebben afgelegd, genieten de voorkeur.

De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing; de gemeente is aangesloten bij het I.Z.A.-Zuid-Holland.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen en met vermelding van referenties binnen twee weken in te zenden aan Burgemeester en Wethouders, Stadhuis, Leiden.

UTRECHTS ZILVER

Met het oog op het verzamelen van materiaal voor een wetenschappelijke studie betreffende het Utrechtse zilver, verzoekt de directrice van het Centraal Museum te Utrecht allen die in het bezit zijn van gemerkt Utrechts zilver haar hiervan opgave te willen verstrekken. Adres: Directrice Centraal Museum, Postbus 2106, Utrecht, tel. 030 - 15541.

VERENIGING DE MUSEUMDAG

Tweede museumdag 1966

De tweede museumdag 1966 zal worden gehouden in het Museum Flehite te Amersfoort op woensdag 30 november. Het thema luidt: Nieuwe opstellingen van historische verzamelingen.

Leden van de K.N.O.B. kunnen deze museumdag als gast bijwonen.

Een volledig programma wordt desgevraagd toegezonden door het secretariaat, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

Mededeling betreffende het wassen van textiel

Tot voor kort werd door het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap als middel voor het wassen van weefsels Lux-zeepvlokken aanbevolen.

Deze zeep wordt nu echter nog slechts vervaardigd met optisch bleekmiddel. Daar dit ongewenst is voor oude textilia, kan de zeep niet meer gebruikt worden. In plaats daarvan is er een andere zeep gevonden, die heel geschikt is, nl. Marseillaanse zeep, type ZZ, zonder optisch bleekmiddel. Deze neutrale zeep wordt geleverd in de vorm van kleine staafjes, daarom ook wel vermicellizeep genoemd, en heeft een optimale waswerking bij een temperatuur tussen 30° en 35° C. Op 1 liter (gedestilleerd of gekookt) water is 1 gr. van de zeep voldoende. De fabrikant, die de zeep levert is Chemische Fabriek „Rhenus” N.V., Zwarteweg 3, Rhenen.

Minimum verpakking 5 kg.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1966

- Aalsmeer, Kerk 81
 Aalsmeerder Veerhuis 27, 28
 Aalten *93
 Aardenburg *74, *89
 Aduard
 Klooster 59, 62
 Refter 71, 75, 97
 Aken 3
 Alkmaar
 Raadhuis 137
 Allamand 13
 Alphen *92, *101
 Amberg 3
 Amersfoort
 Rijksdienst v. h. Oudheidk. Bodemonder-
 zoek 70
 Ampzing, S. 131
 Amsterdam 10
 Accijnshuis 129
 Athenaeum 137
 Bartholotti, huis van 133, 134
 Begijnhof 133
 Beurs Hendrick de Keyser 142
 Brouwersgracht (nr. 132-134) 134
 Burgerweeshuis 131
 Corvershof 37
 Dienst Publieke Werken 133, 142, 144
 Hallen Wester- en Noordermarkt 142
 Herengracht (nr. 322) 31
 Herengracht (nr. 388) 129
 Herengracht (nr. 412) 129
 Herengracht (nr. 70-72) 144
 Huis met de Hoofden 141, 142
 Jodenbreestraat (nr. 4-6) 141, 142, 143, 144
 Keizersgracht (nr. 121) 140
 Keizersgracht (nr. 177) huis van Coymans
 131, 133, 138, 144
 Keizersgracht (nr. 446) 37
 Munttoren 134
 Oude Kerk 137
 Oudezijds Huiszittenhuis 24
 Pintohuis 23
 Prinsengracht 14, 31
 Prinsenstraat (nr. 12) 43
 Rijksmuseum 6, 33, 52, 106
 Rijksprentenkabinet 38
 Singel (de Dolfijn) 140
 Waleweeshuis 134
 Zeeregt 142
- Anderen *122
 Angelbeek, gouverneur Van 52
 Angelslo *14, *91
 Anreith, Anton 41, 42, 44
 Antoni, Mr. Salomon 105
 Appingedam
 Kerk 61, 62, 73, 76, 85, 86, 87
 Arnhem *93
 Arens, Mr. Arent 105
 Arentsdorp 146
- Bacon, Francis 13, 14, 15, 16
 Baldaeus, Ph. 49, 52
 Balduin, Aartsbisschop van Trier 6
 Barbieri, F. 129
 Barley, M. W. 27
 Barradeel *43, *59
 Basel
 Histor. Museum 6, 7
 Bassen, B. van 150
 Batavia
 Gouverneurshuis in het kasteel 24, 45
 Huis van gouv. gen. Camphuys
 Huis van gouv. gen. Van der Parra 44, 45
 Portugese Buitenkerk 45
 Sterrenwacht 45, 45
 Weltevreden 44, 45
 Batticalao 48, 49
 Bauer, A. J. H. 63
 Bax, D. 41
 Beckering, T. 116
 Bedum, Kerk 122
 Behr, Johan von der 51, 52
 Belten, Pieter 136
 Belten sr., Pieter 141, 143
 Bergeijk *54, *87
 Bern
 Burger-Bibliotheek 2
 Berquin, J. 42
 Beyer, Jan de *12
 Biermann 24
 Bierum
 Kerk 74, 78
 Torenkapel 64
 Bladel *18
 Saxenburg 145
 Bloemendaal
 Blekerij 7, 28, 35

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bloemhof, Klooster 62
 Bodegraven *92
 Börstel, Kloosterkerk 62
 Bogaers, J. E.
 Opgravingen te Cuyk 1964-1966 *65-*72
 Bolsward
 Kerk 89
 Monsmastate 25
 Bolt, Ph. J. W. C. 102
 Boonerschans
 Hamdijk (nr. 12) 28, 34
 Bosdari, C. de 28, 41
 Botman, F. 99
 Bourgogne 28
 Bourn Mill (Colchester) 28
 Bourtange *73
 Bouttats, P. 151
 Bouvy, D. P. R. A. 98
 Beschilderde sluitstenen en muurschilderingen
 in de Martinikerk te Groningen 102-103
 Boxmeer *87
 Boyl *4
 Boyle, Robert 13, 16
 Bozum, Kerk 59
 Brailleur, Jehan le 3
 Brandes, J. 52, 54
 Bray, Salomon de 131, 150
 Bremen 79
 Obernstrasse (nr. 23) 34
 Ostertorsteinweg (nr. 99) 33
 Breughel de Oudere, Pieter 103
 Brouwershaven, Kerk 81
 Brunssum *102-*104
 Brussel
 Koninklijke Bibliotheek 4
 Buchanan, George 13, 15
 Bulthuis, J. 25
 Burger, M. F. 103
 Buss, Jan Arijens vann denn 106
 Bussche, Hanns thom 104

 Cambridge
 St. John's College 27
 Cambridge (Mass.)
 Houghton Library 5
 Campen, Cornelis van 134, 139
 Campen, Jacob van 129, 131-143, 151
 Campen, Kerk 74, 74
 Cats, J. 151
 Cessolis, Jacobus de 1, 2, 7, 8, 9
 Cipriani, I. B. 14

 Clermont-Ferrand
 Musées Municipaux 5
 Clingendael 147
 Coenders, Abele 106, 107
 Colombo 49, 48, 49
 Compagnies hospitaal 49, 54
 Gouvernement 45
 Gouverneurshuis 45, 48, 54
 Kerk, ontwerp herbouw 39
 Klokketoren bij Kaaimanspoort 45, 52
 Seminarium 53
 Wolvendaalse kerk 39, 45, 54
 Cook, Mary 39
 Coymans, Balthasar 132, 135
 Coymans, Constantina 136
 Coymans, Elizabeth 140
 Coymans, Maria 135, 150
 Coymans, Sophia 151
 Cronenborch, Hans 111, 113, 114
 Cudworth, C. L. 27
 Culemborg *61

 Daalen, P. K. van
 De opleiding van het middelbare museumper-
 soneel in het buitenland (voordr.) *30-*32
 Danckertsz, Danckert 129
 Dantumawoude, Kerk 89
 De Bilt *74
 Deest, Hindrickjen van 113
 Delfshaven, N.H. Kerk 34
 Delft
 Topografische Dienst 23, 24, 41
 Den Aniel, Kerk 75
 Den Helder *53, *74
 Deurne *18
 Deventer
 Bergkerk 78
 St.-Lebuïnuskerk 103
 Devliegheer, L.
 Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen
 (rec.) 17
 Devyt, Chr. 19
 Digulleville, Guillaume de 6
 Dijksterhuis (Gr.) 41
 Dokkum *72
 Kerk 71, 80
 Doornik 3
 Dort, J. L. K. van 49, 52, 54
 Driel *100
 Dronrijp *4
 Duperron, Jean 49, 51

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- East Anglia, topgevels vóór 1650 28
 Ebulo, Petrus de 4, 9
 Echt *88
 Eck, Lubbert Jan, baron van 51
 Ede *93
 Eenrum, Kerk 73
 Eersel *87
 Eestrum, Kerk 59
 Eexta, Kerk 63
 Edam, Lutherse Kerk 43
 Eerde, Kasteel 37, 41
 Eindhoven *54, 87
 Elburg
 Jufferenstraat (nr. 22) 25, 25
 Elsenburg 27, 39
 Elsloo *62
 Elswout 131, 143, 151, 151
 Enkhuizen 40
 Enschoot *55
 Emmen *91
 Ems, Rudolf von 7
 Enschede *60
 Ensing, J. 112, 113, 116
 Ermelo *93
 Esch *87
 Everard, Mr. 58
 Ezinge, Kerk 57

 Fairbridge, Dorothea 29
 Falck, Iman 51, 54
 Ferron, Jean 8
 Florence
 Bibl. Riccardiana 4
 Florisz, Balthasar 132, 134, 146, 147, 148
 Francke, Nicolaas 102
 Franeker *48, *59
 Frankfurt
 Hist. Museum 4
 Fraylemaborg (Gr.) 41
 Fredensborg (Den.) 22
 Fremantle, K. 129
 Fuller, Isaac 15

 Gaasterland *59
 Galland, G. 116, 117
 Galle
 Kerk 38, 45, 49
 Garmerwolde, Kerk 73, 86
 Geelkerk, Nicolaas 106
 Geldrop *87
 Gent 3

 Gerson, H. 98
 Geysteren *94
 Gibson, Thomas 15
 Gieling, J. 137
 Godlinze, Kerk 87
 Goens, Ryckloff van 50
 Goor *84, *99
 Gordon, R. J. 34, 42
 Gosset, Isaac 14
 Gosset, Matthew 15
 Gouda 10
 Stedelijk Museum 6
 Westerhaven (nr. 65) 137
 Goudehoeff 135
 Goudesteyn 137, 146, 147, 150, 151
 Goupillière, La 39, 46
 Graaf, Johann Jakob 42
 Graaff Reinet, drostdij 44
 Graft, Raadhuis 134
 's-Gravenhage
 Algemeen Rijksarchief 23, 39, 41, 46, 48, 48,
 49, 53, 53
 Diligentia 37
 Huis Ten Bosch 129
 Huis van Huygens 129, 131
 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en
 Volkenkunde 49, 52, 54
 Mauritshuis 129, 131
 Nederlands Postmuseum 6, 7, 11
 Sebastiaansdoelen 129
 Greyerz, Graaf Michel von 11
 Grise, Jehans de 6
 Groesbeek *100
 Grondijs, L. H. 21
 Groningen *43, 106
 Academiepoortje 107, 108
 A-kerk 78, 88, 93, 104
 A-poort 111
 Bontehuis 109, 112, 113
 Boteringepoort 105
 Corps de garde 117, 122
 De Musecuul 116
 Drenkelaarstoren 105, 106
 Ebbingepoort 105
 Goudkantoor (Collectehuis) 109, 116, 116,
 117, 118, 122
 Groninger Museum 25, 115
 Herepoort 105, 106, 111
 Huis de Cardinaal 112, 113, 122
 Huis Panzer 109, 112
 Huis Quintus (Zerkenhuis) 109, 112, 113

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Latijnse School, poort van de 117
 Martinikerk 58, 58, 60, 76, 78, 78, 79, 85,
 88, 92, 92, 93, 94, 96, 97, 102, 103, 104,
 121
 Martinitoren 113
 Minderbroederkerk 80
 Nieuw Aduarder Gasthuis 25, 32
 Nieuwekerk (Noorderkerk) 117, 122
 Nieuwe Kerkhof, vier poortjes op het 107,
 111, 117
 Oosterpoort 105
 Ossenmarkt (nr. 3-4) Huis Sichterman 122
 Ossenmarkt (nr. 5) 109, 113, 114
 Oude Boteringestraat (nr. 38) 122
 Oude Boteringestraat (nr. 44) 122
 Prinsenhof 122
 Rodeweeshuispoort 107, 115, 117
 Spilsluizen (nr. 1-3) 122
 Statenkasteel 105
 Steentilpoort 111
 St.-Geertruits- of Pepergasthuis 121, 122
 St.-Maartensschool 105
 St.-Maartensweem 115
 St.-Walburgskerk 80, 93
 Turfsingel (nr. 24) 122
 Vestingwerken 106, 107
 Vrouw Sywenconvent 108
 Waag 108, 117
 Gronovius 13
 Groot Constantia 22, 23, 24, 25, 25, 26, 38, 43
 Gruijs, Rolof 105
 Guadalupe, Pocitokapel 35
 Guldegewagen, Jacob Jansz. 131
 Guldegewagen, Jan Jacobsz. 131

 Haagen, J. K. van der, In Memoriam *13-*14
 Haamstede *45
 Haarlem
 Huis de Guldegewagen 131
 Zijlstraat (nr. 86) 28, 31
 Halmstad
 St.-Nikolaikerk 95
 Halsteren *19
 Hammacher, A. M.
 Samenspraak en tegenspraak; museum, kunst
 en maatschappij 1926-1966 (voordr.)
 *110.*117
 Hantumhuizen, Kerk 76, 76, 77
 Haren, Torenkapel 64
 Harrington, James 13, 16
 Hattingen, Heimatmuseum 5

 Haveskesbeke, Johan van 88
 Heel *95
 's-Heer Hendrikskinderen *75
 Heerlen *50
 Heeze *19, *87
 Hekker, R. C. (rec.) 125-128
 Hellum, Kerk 57, 59, 62
 Hendricks, Antoni 137, 140
 Herford, Kerk 79
 Herkenbosch *43
 Hermann, Paulus 52
 Herport, Albrecht 51, 52
 's-Hertogenbosch, St.-Janskerk 81
 Heyden, Jan van der 139, 141, 149, 150, 150,
 151
 Heydt, J. W. 23, 24, 52
 Hill, Mary C. 3
 Hilvarenbeek *55
 Hollis, Thomas 13
 Holwierde, Kerk 62, 73, 75, 85, 86
 Honselaarsdijk, Paleis te 129, 143
 Hooge Zwaluwe, N.H. Kerk 45
 Hoogkerk, Kerk 57
 Hoorn
 R.K. Wees- en Oudeliedenhuis 37
 Hoorbaar *53
 Houbraken 15, 131
 Huizinga, J. 130
 Huizinge, Kerk 64, 65, 66, 84, 86, 123
 Huydecoper, Jan Jacobse 146, 147
 Huydecoper, Joan 135, 136, 137, 147, 148, 150,
 151
 Huydecoper, Mr. Jan Elias 132
 Huygens, C. 151

 Ida's Vallei 33
 IJlkes, Wijbe 108
 Imhoff, G. W. van 28, 51
 Imhoffs Gift 28
 Iperen, D. J. van 57
 Isbrants, Johan 112, 115, 116, 117

 Jacobs, Floris 146
 Jacobs, Jacob 106, 111
 Jaffé, H. L. C.
 De musea in de schaduwen van morgen (voor-
 dr.) *117-*121
 Jafna, Kerk 38, 45
 Jafnapatnam 49, 53
 Jans, Johan 115
 H. Janse

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bouwers en bouwen in het verleden (rec.)
125-128
- Jansen Enikel 1
- Jansen, Gerhard 85, 86
- Janssens, A. 20
- Jonkershuis 38
- Joostenburg 31, 32, 39
- Kaapstad 24
- Burgerwagthuis 28, 34, 36
- Fort 21
- Gouverneurshuis in de Compagniestuin 37, 38, 42
- Groentemarktplein 24
- Grotekerkstoren 37
- Hervormde Kosterhuis 36, 37
- Kasteel 22
- Kasteelpoort 24
- Kerk 23, 42
- Lutherse Kerk 35, 41, 42, 43
- Lutherse Pastorie 34, 35, 42, 43, 44
- Nieuwe Hospitaal 34, 41
- Rust en Vreugd 38
- Vrijmetselaarsloge 44
- Zendingskerk in de Langstraat 43
- Kampen *5
- Kandy, Rijk van 50
- Kantens, Kerk 58
- Kapelle (Zl.), Kerk 81
- Karll, Alfred 9
- Kersen-Halbertsma, M. F. van
Engelse wasportretjes in Leids bezit 13-16
- Keyser, Hendrick de 150
- Keyser, Pieter de 134
- Keystere, Arnoud de 98
- Klaarkamp, Kloosterkerk 59, 62
- Klipheuvel 29
- Knegsel *55
- Kneller 15
- Knox, Robert 52
- Knijff, Johan 98
- Koeman, C. 41
- Kollum, Kerk 80, 84, 88
- Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
De achterste begrenzing van het Prinsenhof
van Delft (adres) *47.*48
- Koopmans de Wethuis 34, 42
- Koornhoop 25
- Kootwijkerzand *122
- Koudekerk, Kerk 81
- Krewerd, Kerk 62
- Krommenie, Raadhuis 25
- Kromme Rhee 33, 39
- Kruikius, Nic. en Jac. 147
- Küchler, Georg Konrad 44
- Kuile, E. H. ter 57, 129
- Leek, De Nienoord 125
- Leende *55
- Leens, Kerk 59
- Leermens, Kerk 74, 124
- Leeuwarden *3, *59
Jacobijnenkerk 80
- Leeuwenhof 23
- Leiden
Universiteit 14, 15
Universiteitsbibliotheek 2, 13
- Lemgo, Kerk 79
- Lewcock, R. B. 21-44
- Locke, John 13, 15, 16
- Londen
Banqueting House 129
British Museum 2, 5
Coll. H. G. the Duke of Wellington 150
Public Record Office 2
- Loppersum, Kerk 57, 73, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 86, 123
- Looseman, Arend 7, 11
- Ludlow, Edmund 13, 15, 16
- Lusingh Scheurleer, D. F.
De mogelijkheden tot opleiding van het mid-
delbare museum personeel (voordr.) *25.*30
- Lustiëre, De la 46
- Lutgers 136, 142
- Maarheeze *19
- Maarssen
Huis Ten Bosch 136-143, 139, 142, 143, 150
- Maarsveen 151
- Maastricht *95
Stadhuis 129
- Mander, Carel van 98
- Maria van Oostenrijk 97, 103
- Marienhafte
St.-Marienkirche 63
- Marienstatt, Kerk 62
- Marlot 147
- Marsum, Kerk 57
- Marvell, Andreas 13, 15, 16
- Matara
Kerk 52
Sterrefort 45, 52
- Matham, Jacob 147

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Maugreen Hall (Norfolk) 27
 Maurits, prins van Oranje-Nassau 104, 105, 107
 Meerhuizen 140, 141
 Meerlust 29, 30, 39
 Meerman, Gerard 14
 Meffert, J. 68
 Meilink-Roelofs, M. A. P.
 Een tentoonstelling Ceylon-Nederland in het
 verleden, 1602-1796 48-55
 Meischke, R.
 De vroegste werken van Jacob van Campen
 131-144
 Het kleurenschema van de middeleeuwse kerk-
 interieurs van Groningen 57-90
 Melick en Herkenbosch *19
 Menaldumadeel *48
 Mensenborch, Ecke 116, 117, 118
 Merwede, Hendrick van der 107
 Meulen, Jan van der 21-44
 Middelburg *45
 Middelstum
 Kerk 122
 Woonhuis 122
 Middentopgevels in Nederland 30, 31
 Midwolde, Kerk 58, 124
 Milton, John 13, 14, 15, 16
 Minden, Dom 79
 Mocke, J. G. 43
 Molenaarsgraaf *123
 Molhuizen 13
 Monnikendam, Waag 25
 Montfoort, Kerk 81
 Morgenster 23, 29
 München
 Bayer. Staatsbibliothek 5
 Mullerius 116

 Naloer
 Seminarie 25, 45, 49, 53
 Nectar 29
 Neerland
 Maasdijk (nr. 53) 33
 Negombo 49, 50, 53
 Neurdenburg, Elisabeth 109, 110, 111, 114, 117,
 118
 Neuruppin
 Schulplatz (nr. 8) 35, 38
 Newton, Isaac 13, 15, 16
 Nijkerk *123
 Nijmegen *100, *101, *123
 Legerplaats 10de legioen *16-*17
 Marienburg *84
 Valkhof *44
 Nissen, Robert 10
 Noordaa, S. W. van der 147
 Noordoostpolder *50, *75
 Noordwolde, Kerk 122
 Norden
 St.-Ludgerkerk 80, 95
 Nuenen *88

 Obergum, Kerk 59
 Odoorn *49
 Offringa, R. 64, 68, 81
 Oirschot *19, *88
 In den Bonten Os 32
 Oldeberkoop, Kerk 97
 Oldenzaal *60
 Oldenzijl, Kerk 59, 87
 Onderdendam, Waterschapshuis 122
 Oorden, Marthinus van 41
 Oosterhesselen *44
 Ooststellingwerf *49, *59
 Orley, Barend van 98
 Osnabrück 79
 Ottens, Reyner 116
 Otter, J. 58, 68
 Oxford
 Bodleian Library 2, 3
 Ozinga, M. D. 21, 44

 Paarl, Kerk 33, 44
 Paderborn, Dom 79
 Palazzo Chiericati 135
 Palladio 129, 135, 150
 Panser, Sicke 110
 Papenboom 44
 Parijs
 Bibliothèque Nationale 3
 Musée Cluny 5
 Pearse, G. E. 36, 38, 39
 Peeters, C. (rec.) 17
 Peraga
 Villa Badoer 129
 Percival, A. 27
 Peters, C. H. 63, 93
 Peters, Garwer 104-116, 106
 Peters, Jacob 115
 Peters, Johan 104
 Pevsner, N. 129
 Philippi, F. 93
 Philips, Caspar 132

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Philips Willem, prins van Oranje 11
 Pilsum, Kerk 58
 Por, Jacob 61, 87
 Post, Pieter 129
 Plessis les Marle 39
 Praag
 Universiteits Bibliotheek 3
 Pronk, C. 92, 96, 107
 Prooijen, A. J. van 112
 Putten *5
- Rach, Joh. 24, 32, 44, 45, 49, 54
 Radja Sinha 49, 50
 Raleigh, Sir Walter 13, 14, 15
 Rambusch, Michael 41
 Regteren Altena, I. Q. van
 Rede jaarvergadering van Vereniging van
 Ned. Kunsthistorici *1-4
 Reimer, C. F. 54
 Rembrandt 136
 Reusel *19, *88
 Rhee *60
 Rhenen, Paleis 129
 Rhijn, C. H. van 94
 Rhone 43
 Rijswijk, Ingenieur 105
 Robers, Hindrick 113
 Roelants, J. M. A. 110
 Roeloffs, Mr. Conraet 117
 Roosegaarde Bisschop, G.
 De oorsprongen van de Kaapse bouwkunst
 21-46
 Rosenberg 25
 Rottum, Klooster 112
 Rubens 136
 Rumpf, I. A. 53
 Rustenburg 22, 25, 29
 Rust en Vreugd 37, 38
 Rye (Sussex)
 Peacock's School 28
- Salm, Pieter Floris van der 147
 Scamozzi, Vinc. 135, 142, 150
 Scharmer, Kerk 62
 Scharnegoutum *53
 Scheermansvliet, Boerderij 147
 Schiedam
 Stedelijk Museum 7
 Schinveld *20
 Schonerus, Martinus 115
 Schübler, J. J. 37
- Schuitema Meyer, A. T.
 Mr. Garwer Peters en de Groningse bouwkunst
 in het eerste deel der 17de eeuw 104-120
 Schultz, Alwin 1
 Selden, John 13, 14, 15, 16
 Serlio 129, 135, 150
 Serooskerke *18
 Siddeburen, Kerk 59, 60, 60, 85, 89
 Sidney, Algernon 13, 16
 Simon, Thomas 14
 Simonsz, Cornelis 53
 Sloten *60
 Smalingerland *60
 Smit, Mr. Hilbrant 105
 Sneek *49
 Kleinzand (nr. 55) 35, 44
 Soerendonk *56
 Sohier, Nicolaas 141
 Somer, Van 15
 Someren *45
 Spieghele, Hendrick Jansz. 140
 Spijkenisse *74
 Spilbergen, Joris van 48
 Spinola, Ambrosio 105
 Sporck, Mr. Beerndt 114
 Stade, F. (of E.) V. 23, 24, 24
 Stedum, Kerk 63, 76, 80, 86
 Steensel *56
 Steenwijk, Kleine kerk 64
 Steiger, C. 38
 Stellenberg 29
 Stellenbosch 23
 Arsenaal 41
 Stel, Simon van der 22
 Stel, Willem Adriaan van der 22
 Sterksel 56
 St.-Maartensdijk *62
 St.-Michielsgestel *45, *49, *55, *93, *102
 St.-Oedenrode *19, *55
 Stralen, Hans van der 88
 Stuttgart
 Württembergische Landesbibliothek 4
 Summerson, J. 28
 Swanenburg 129
 Swart, Jan 115
 Swigchem, C. A. van
 De bescherming van onze monumenten (voor-
 dr.) *37-42
- Tartoe, Kerk 95
 Tenerife, Kerk van La Orotava 35

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Ter Apel *73
 Termunten, Kerk 57
 Terschelling *60
 Terwen, J. J.
 Vincenzo Scamozzi's invloed op de Hollandse
 architectuur van de 17de eeuw 129-130
 Thedema, Johan 110, 111
 Thesinge, Klooster 112, 115
 Thibault, Michel 41, 44, 45
 Thorn 3
 Thys, Anthony 143
 Tielman van Gameren 44
 Tjamsweer, Ekenstein 124
 Tonis, Steinmesseler 89
 Trincomale 49, 52
 Trip, Maria 132
 Trip, Sophia 132
 Trotter, A. 25, 35, 43
 Tulbagh, Kerk 29, 32
 Twickel 41

 Ubbena *99
 Uitkijk 43
 Uitwierde, Torenkapel 64
 Ulrum, Kerk 74, 97
 Utrecht
 Fundatie van Renswoude 31
 Oudegracht (nr. 132) 43
 Oudegracht (nr. 346) 32
 Westerkade (nr. 1) 29, 32

 Valentijn 52
 Valkenswaard *56, *88
 Vegter, J. J. M. 84
 Velp (Rheden) *101
 Velthem, Lodewijk van 2, 9
 Vergelegen 22, 24
 Vermeulen, F. 129
 Vertue, George 15
 Vierlingsbeek *19
 Vignay, Jean de 8
 Vignola 129, 135, 150
 Vingboons 129
 Vlachtwedde *44
 Voorburg *6, *17, *44, *101
 Voorschoten *54, *88
 Vos, De 143
 Vredeman de Vries 135
 Vredenhof 43
 Vrieze, P. L. de 102
 De restauratie van de Martinikerk te Gronin-
 gen, tussentijdse balans 92-100

 Waaxens *14
 Wal, H. van der 85, 87
 Walpole, Horace 146
 Walraven, Maurits 151
 Walton, J. 39
 Warmond, Huis 150
 Webber, 25, 42
 Weber, R. E. J.
 De bodebus als onderscheidingsteken van de
 lopende bode 1-11
 Enige opmerkingen over het beschrijven van
 museumobjecten (voordr.) *33-*35
 Weldam 41
 Wenen
 Kunsthistorisch Museum 4
 Wesseling, H. C.
 Problemen bij het beheer der verzamelingen in
 de kleinere musea (voordr.) *21-*25
 Westeremden, Kerk 61, 62, 75
 Westergeest, Kerk 59
 Westerhout 135
 Westervijlter, Kerk 64, 78
 Westra van Holthe, J. 40
 Westwijck (de Purmer) 27
 Westwoud (N.H.), Boerderij 29
 Wiclif, John 13, 14, 15, 15
 Wieringermeer *7
 Wijck, jhr. H. W. M. van der
 Het landelijk aspect van de vroege hofsteden
 in Holland 146-152
 Willem Lodewijk, graaf van Nassau 105, 107
 Willemstad *56
 Winschoten, Kerk 62, 64, 75
 Wirdum
 Kerk 57
 Oud-Barrahuis 33
 Wittewierum, Kloosterkerk 58, 61
 Wittop Koning, A. R. 86
 Woldendorp, Kerk 73, 78
 Wolderinck, Crijn 104
 Wolff, David 117
 Woltersum, Preekstoel 98, 103, 103
 Wolvega *5
 Wonseradeel *60
 Würzburg, Konrad von 1
 Würzburg, Zum Falken 35
 Wynants, J. 146

 't Zandt
 Kerk 67, 68, 69, 80, 82, 83, 84, 86, 88, 89,
 124

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Zeelst

Kapelstraat (nr. 76-78) 33

Zeerijp

Kerk 62, 67, 70, 70, 71, 72, 86, 87, 87, 123

Ziesenis, B. W. H. 152

Zijderveld *93

Zürich

Coll. E. Bürhle 150

Landesmuseum 7

Zuidbroek, Kerk 62, 69, 75, 86

Zuidwolde, Kerk 122

Zundert *19